ئابدۇۋاقى ھاجىم

ئەھلىسىلاپ ئۇرۇشى

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئىلشات تۇرسۇن

ISBN 7-5373-1208-7
K.142(民文)定价：9.00 元

ISBN 7-5373-1208-7

9 787537 312080 >

ئەھمىسەلىپ ئۇيغۇرچە

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

كىرىش سۆز

پەلەستىنىدىكى يېرۇسالىم شەھىرى ئەزەلدىن تارتىپ دۇنيادىكى بارلىق خرىستىئان، يەھۇدىي ۋە ئىسلام دىنىدىكىلەر تەرىپىدىن بىردەك مۇقەددەس ۋە مۆھتەرەم جاي دەپ قارىلاتتى. ئىسلام دىنى بارلىققا كېلىپ، 640-يىلى بۇ تارىخىي شەھەر مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ، باشقا دىنىدىكىلەرنىڭ بۇ جايدىكى ھەرقانداق دىنىي پائالىيىتىگە ھېچقانداق چەك قويۇلماي كەلگەن.

X ئەسىرگە كەلگەندە، يېرۇسالىمنىڭ باشقۇرۇش ھوقوقى يېڭىدىن ئىسلامغا كىرگەن سەلجۇقىيلەرنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئىسلامنىڭ باشقا دىنىدىكىلەرگە قاراتقان ھۆرىيەت ئاساسىنى تولۇق تونۇپ يەتمىگەن، پەقەتلا يۇقىرى دىنىي قىزغىنلىققا ئىگە سەلجۇق تۈركلىرى باشقا دىنىدىكىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە دەخلى-تەرۇز قىلدى. نەتىجىدە ئۆزىنى «پەرۋەردىگارنىڭ ئەلچىسى» دەپ ئاتىشىپ كەلگەن رىم پاپالىرى، غەربىي ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەل ھۆكۈمرانلىرى ۋە يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر «مۇقەددەس جاينى قوتقۇزۇش»نى باھانە قىلىپ دىنىي ئۇرۇش قوزغىدى. «ئەھلىسەلىپ» نامىدا باشلانغان بۇ ئۇرۇش بارا-بارا ھەقىقىي ئەپتە-بەشىرىسىنى تولۇق

ئاشكارىلاپ، تۇغ قىلىپ كۆتۈرگەن كرىستلىرىنى بىر ياققا چۆرۈۋېتىپ، بۇلاڭ - تالان ئېلىپ باردى.

ئوتتۇرا ئەسىر دۇنيا تارىخىدا يۈز بەرگەن ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى 200 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ئون نەچچە قېتىم، ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ پراۋوسلاۋىيە مەزھىپىدىكى خرىستىئانلارغا قارىتا بىرنەچچە قېتىم ئېلىپ بېرىلدى. بۇ كىتابتا، ئوتتۇرا يەر دېڭىزى بويىدىكى ئىسلام ئەللىرىگە قارىتا ئېلىپ بېرىلغان سەككىز قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى قىسقىچە تونۇشتۇرۇلدى. ئۇقۇرمەنلەرگە ئانچە مەلۇم بولمىغان ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى دېگەندە ئۆچمەنلىكنىڭ ئىنسانىيەتكە كەلتۈرگەن بالايىئاپەتلىرىنىڭ ئېچىنىشلىق تارىخىي كارتىنىسى. ئىنسانىيەت تارىخىدا خۇددى قابا-ھەتلىك چۈشتەك بولۇپ ئۆتكەن بۇ پاجىئەنى كىشىلەرنىڭ ئېسىگە سېلىش ئارقىلىق، دېگەندە ئۆچمەنلىك ۋە دېگەندە ئەسەبىيلىكنىڭ بالايىئاپەتلىرىنى تارىخىي پاكىتلار ئار-قىلىق تونۇتۇپ، تىنچ - ئىتتىپاق بولغان ئىجتىمائىي ۋەزىيەتنىڭ قەدرىگە يېتىش مەقسەت قىلىندۇ.

ئىزدىنىشىمنىڭ يېتەرلىك بولالماسلىقى، شۇنداقلا بىلىم سەۋىيەمنىڭ تۆۋەنلىكى تۈپەيلى، يازمىشلىرىمدا بەزى كەمچىلىك - خاتالىقلارنىڭ بولۇشى چوقۇم. بۇنىڭ ئۈچۈن ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئەپۇ قىلىشىنى، تەنقىدىي پىكىر تەقدىم قىلىشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمەن.

2003- يىل 5- ئاي قەشقەر.

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب ئەدەبىيات نەزەرىيىسىگە ئائىت ئاساسىي ئۇقۇملار 1
1. ئەدەبىيات نېمە؟ 1
2. ئەدەبىيات ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىيىۋى ئالاھىدىلىكى 8
3. ئەدەبىيات ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتلىقتىكى ئورنى 16
ئىككىنچى باب ئەدەبىيات نەزەرىيىسىگە ئائىت ئاساسىي ئۇقۇملار
(داۋامى) 24
1. ئەدەبىي ئوبرازنىڭ ئەدەبىي ئەسەردىكى ئورنى 24
2. ئەدەبىي ئوبرازنىڭ ئالاھىدىلىكى 38
3. ئەدەبىي ئوبرازنىڭ تۈرلىرى 53
ئۈچىنچى باب ئەدەبىيات ئۇرۇشىنىڭ ئەۋزەللىكى 76
1. مۇقەددەس جاينى تالىشىش 76
2. ئەدەبىيات ئالدىدا 93
تۆتىنچى باب ئەسكىز قېتىملىق ئەدەبىيات ئۇرۇشىنىڭ باش - ئاخىرى 103
بىرىنچى قېتىملىق ئەدەبىيات ئۇرۇشى
(1096 — 1099) 103

ئىككىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى
(1147 — 1149) 113
ئۈچىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى
(1189 — 1192) 121
تۆتىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى
(1202 — 1204) 129
بەشىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى
(1216 — 1221) 136
ئالتىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى
(1228 — 1229) 152
يەتتىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى
(1240 — 1249) 155
سەككىزىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى
(1270 — 1271) 157
بەشىنچى باب ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشىنىڭ ئاقىۋىتى 161
1. ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشىنىڭ بالايىئاپەتلىرى 161
2. ئەھلىسەلىپ يۈرۈشىنىڭ نەتىجىلىرى 168
پايدىلىنىلغان مۇھىم ماتېرىياللار 185

بىرىنچى باب

ئەھلىسەلىپتىن بۇرۇنقى غەربىي ياۋروپا ئەللىرى

1. غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى

قەدىمكى دۇنيا تارىخىدا مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيىسى پۈتكۈل شەرقىي يېرىم شارغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن ئىدى. قۇللار ۋە بويسۇندۇرۇلغان ئەللەر خەلقلىرىنىڭ قۇلدارلارغا ۋە قۇلدارلىق تۈزۈمىگە قارشى ئېلىپ بارغان ئۈزلۈكسىز كۈرەشلىرى، رىم تەۋەسىگە كېلىپ ئورۇنلىشىۋالغان يات قەبىلىلەرنىڭ پات - پات بولۇپ تۇرىدىغان ھۇجۇملىرى تۈپەيلىدىن، مۇقەددەس رىمنىڭ ئاخىرقى ئىمپېراتورى كونستانتىن پايتەختتىنى شەرققە يۆتكەپ، يېڭى پايتەختنىڭ نامىنى ئۆز نامىدا كونستانتىنوپول دەپ ئاتىدى. بۇ قۇدرەتلىك ئىمپېرىيە مىلادىيەنىڭ 395 - يىلى ئۈزۈل - كېسىل شەرقىي ۋە غەربىي قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

رىم شەھرىنى پايتەخت قىلغان غەربىي رىم

ئىمپېرىيىسى ئۇزاق ۋاقىت ھۆكۈم سۈرەلمىدى. مىلادىيە-نىڭ 476 - يىلى ئۇنى گېرمان قەبىلىلىرى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. رىم تۈپرىقىغا باستۇرۇپ كىرگەن گېرمان قەبىلىلىرى ئىجتىمائىي تەرەققىيات جەھەتتە تېخى باشلانغۇچ جامائە تۈزۈمىدە بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىدىن مەدەنىيەتلىك بولغان قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، غەربىي ياۋروپادا ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىنىڭ مۇقەددىمىسىنى باشلىدى ھەم بۇ زېمىندا فېئودالىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە تۈرتكە بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئېنگېلس: «ئوتتۇرا ئەسىر ياۋايى باشلانغۇچ ھالەتتىن تەرەققىي قىلىپ كەلگەن»[1] دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ئاغدۇرۇپ تاشلانغاندىن كېيىن، غەربىي رىم دەۋرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئاساسىدا بۇ دائىرىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بىرقانچە فېئودال دۆلەتلەر بارلىققا كەلدى. مەسىلەن، شىمالىي ئافرىقىدا ۋاندال دۆلىتى، ئىسپانىيىدە شەرقىي گوت

[1] ئېنگېلس: «گېرمانىيە ۋە دېھقانلار ئۇرۇشى»، «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، VII تۇم 400- بەت (مىللەتلەر نەشرىياتى 1982- يىلى نەشر قىلغان «قىسقىچە دۇنيا تارىخى» ناملىق كىتابتا كەلتۈرۈلگەن نەقىل).

(رىستگوت) دۆلىتى، ئىتالىيىدە غەربىي گوت (ۋىستگوت) دۆلىتى، گاللىيىدە فرانسىك پادىشاھلىقى، بىرىتانىيىدە ئانگىل - ساكسونلارنىڭ پادىشاھلىقى ۋە باشقا پادىشاھلىقلار قۇرۇلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە فرانسىك پادىشاھلىقى باشقىلاردىن ئۇزاقراق ھۆكۈم سۈرۈپ، غەربىي ياۋروپا تارىخىدا مۇھىم رول ئويناندى. گەرچە يۇقىرىقى دۆلەتلەر ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ چېگرىلىرى پات - پات ئۆزگىرىپ تۇراتتى. چۈنكى، ئۇلار دائىم ئۆزئارا ئۇرۇش ئېلىپ باراتتى. بۇ ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە فرانسىك دۆلىتىدىكى ئىقتىدارلىق كىنەزخلودۋىك باشقا فرانسىك كىنەزلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشىنى كۆپلەپ ئېلىپ بېرىپ، گاللىيىنىڭ پۈتكۈل زېمىنىنى ئىشغال قىلىۋالدى. ئاخىرىدا ئۇ پۈتكۈل فرانسكلارنىڭ كارولى بولۇپ قالدى.

فرانسكلار گېرمان قەبىلىلىرى ئىچىدىكى قالاقراق قەبىلە بولۇپ، ئۇلار رىم تەۋەسىگە باستۇرۇپ كىرگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ قەدىمكى ئۇرۇقلىرى (ماك) بويىچە ئولتۇراقلىشىپ، يەرلەرنى ئۇرۇق ئەزالىرى ئارىسىدا تەقسىم قىلىشتى. ئۇرۇق ئەزالىرى ئەركىن دېھقانلارغا ئايلاندى. ئۇلار رىم دەۋرىدىكى قۇللارغىمۇ يەر تەقسىم قىلىپ بەردى، نەتىجىدە ئۇلارمۇ ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان

ئەركىن دېھقانلارغا ئايلاندى. لېكىن، يەرلەرنىڭ ئۇرۇق ئەزالىرى ئارىسىدا تەقسىم قىلىنىشى تەكشى بولمىدى. ئۇرۇق ئاقساقاللىرى ۋە ھەربىي سەركەردىلەر ئۇنۇمدار ياخشى يەرلەرنى كۆپلەپ ئىگىلىۋېلىپ، تەدرىجىي ھالدا يېزا ئاقسۆڭەكلىرىگە ئايلاندى. ئۇلار ئۆزىگە قاراشلىق يەرلەرنى تېرىشتا، غەربىي رىم دەۋرىدىكىدەك مەجبۇرىي قۇللۇق ئېكسپىلاتاتسىيىگە تايانماستىن، بەلكى مۇئەييەن مىقدارداۋ سېلىق تۆلەش شەرتى بىلەن يېرى ئاز، يەر تېرىغۇچىلارغا بۆلۈپ بەردى. يەر تېرىغۇچىلار يەر ئىگىلىرىگە ئوبروك[1] ياكى ئوبۇششىنا[2] شەكلى بىلەن ھەق تۆلەيدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن ياۋروپا تارىخىدا يېڭى بىر ئىجتىمائىي تۈزۈم، يەنى فېئودالىق يەر ئىگىدارلىق قىلىش تۈزۈمى شەكىللىنىشكە باشلىدى. غەربىي رىم دەۋرىدىكى قۇللار مۇدھىش قۇللۇق ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ، ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان ئۇششاق يەر ئىگىلىرىگە ئايلاندى. يېڭىدىن يەرگە ئىگە بولغان قۇللار بۇرۇنقىدەك ھايۋان ئورنىدا خوجايىنغىلا ئىشلەپ بەرمەستىن، بەلكى ئالغان ھوسۇلىنىڭ بىر قىسمىنى خوجايىنغا بەرگەندىن سىرت،

---

① ئوبروك ــ ئايدا بىرقانچە كۈن خوجايىنغا ئىشلەپ بېرىش.

② ئوبۇششىنا □ يەردىن ئالغان ھەر خىل مەھسۇلاتلارنىڭ بىر قىسمىنى خوجايىنغا بېرىش.

ئېشىپ قالغان قىسمىنى ئۆزى ئىشلەتتى. ئۇلارنىڭ ئەمگەككە بولغان مۇناسىۋەتلىرى ئۆزگىرىپ، ئەمگەك قىزغىنلىقى يوقىرى كۆتۈرۈلدى. نەتىجىدە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىرقەدەر جانلىنىپ، مەھسۇلات ئېشىشقا باشلىدى.

دېمەك، گېرمان قەبىلىلىرىنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشى نەتىجىسىدە پۈتكۈل غەربىي ياۋروپا دائىر سىدە قۇللۇق تۈزۈمى ئۆزۈل - كېسىل تۈگىتىلىپ، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى قۇلدارلىق تۈزۈمدىن ئىلغار بولغان فېئودالىق جەمئىيىتىكە قەدەم قويدى.

كارول خلودۋىك رىم ئاقسۆڭەكلىرىدىن قالغان نۇرغۇن يەرلەرنى ئىگىلىۋالغاندىن سىرت، گاللىيە تەۋەسىدىنمۇ نۇرغۇن ئىگىسىز يەرنى ئىگىلەپ ھەربىي سەركەردىلەرگە تەقسىم قىلىپ بەردى. نەتىجىدە فرانىك دۆلىتىدە تۈنجى ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر تائىپىسى بارلىققا كەلدى. كارول خلودۋىك مۇشۇ ئاقسۆڭەكلەرگە تايىنىپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى كۈچەيتتى. خلودۋىكتىن كېيىن فرانىك دۆلىتىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى بولغان كارل مارتىل دەۋرى (715 — 741) دە، يەرنى ئاقسۆڭەكلەرگە بۇرۇنقىدەك شەرتسىز ھالدا مەڭگۈلۈك مۇلۈك قىلىپ تەقسىملەپ بېرىدىغان چارە ئەمەلدىن

قالدۇرۇلۇپ، ھەربىي خىزمەت ئۆتەش شەرتى بىلەن سۈيۈرغاللىق يەر تەقسىم قىلىپ بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. بۇ تەقسىمات ئارقىلىق يەرگە ئىگە بولغۇچىلار دۆلەتكە ئاتلىق ئەسكەر بولۇشى شەرت ئىدى. شۇنداق قىلىپ، غەربىي ياۋروپا دائىرىسىدە ھەربىيلىكنى كەسىپ قىلغان تۇنجى ئاتلىقلار (سۈۋارىلار) تائىپىسى بارلىققا كەلدى. كېيىنچە بۇ يەرلەر مۇشۇ ئاتلىقلار تائىپىسىنىڭ بەخشەندە يېرى قىلىپ بېكىتىلىپ، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس قالىدىغان بولدى. نەتىجىدە ئەۋلادمۇئەۋلاد داۋاملىشىدىغان ھەربىي ئارىستوكراتىيە[1] ۋۇجۇدقا كېلىپ، دۆلەتنىڭ پۈتكۈل ھەربىي ۋەزىپىسى ئاشۇلاردىلا بولۇپ، كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسى قوراللىنىش ھوقوقىدىن مەھرۇم قىلىندى.

فرانىك ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ كۈچەيگەن ۋاقتى كارل مارتىلنىڭ نەۋرىسى بۇيۇك كارل دەۋرى (768 — 814) بولدى. بۇيۇك كارل دائىم كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ، شەرقتە ئىلبا دەريا سىنى بويىغىچە، غەربتە ئىسپانىيىگىچە، جەنۇبتا ئىتالىيىنىڭ نۇرغۇن قىسمىنى ئىشغال قىلدى. دۆلەت تېررىتورىيىسى كېڭەيگەندىن

[1] ئارىستوكراتىيە ــ ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسى.

كېيىن، بۇيۇك كارل مىلادىيەنىڭ 800- يىلى ئۆتكۈزۈلگەن تاج كىيدۈرۈش مۇراسىمىدا، ئىتالىيە تەۋەسىدىن بىر قىسىم يەرنى پاپاغا مەڭگۈلۈك ئاجرىتىپ بېرىش ئارقىلىق ئۇنىڭدىن ئۆزىگە «رىملىقلارنىڭ پادىشاھى» دېگەن ئۇنۋاننى ئالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ تارىخچىلار ئۇنىڭ نامىنى«چارلىز» (بۇيۇك پادىشاھ) دەپ ئۇلۇغلايدىغان هەم شۇ نام بىلەن يازىدىغان بولغان.

گېرمانلارنىڭ رىم تەۋەسىگە دەسلەپ بېسىپ كىرگەن ۋاقتىدا شەكىللەنگەن ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى XI—IX ئەسىرگە كەلگەندە تامامەن ۋەيران بولۇپ، ئۇلارنىڭ قولىدىكى يەرلەر چوڭ يەر ئىگىلىرى، فېئودال سىنئورلار[1] تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغان ئىدى. يەنە بىر قىسىم يەرلەر كارول - پادىشاهلار تەرىپىدىن هەدىيە قىلىش ۋە باشقا يوللار ئارقىلىق موناستىر هەم دىنىي روهانىيلار نىڭ قولىغا توپلاندى. نەتىجىدە يەر تېرىغۇچىلارنىڭ يەرسىزلىكى ئەۋج ئالدى. ئۇلار جان بېقىش ئۈچۈن، موناستىر ۋە ئېپىسكوپ روهانىيلارنىڭ، شۇنىڭدەك فېئودالالارنىڭ قولىدىكى يەرنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىشقا مەجبۇر بولدى. تېرىغۇچىلارغا بۆلۈپ بېرىلگەن بۇ يەرلەر «فېئود»، يەر ئىگىلىرى

---

[1] سىنئورلار – ئىتالىيەدىكى يۇقىرى تەبىقە فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ خاس هۆرمەت نامى.

«فېئودال» دەپ ئاتالدى. بۇنداق يەرلەرگە باغلانغان دېھقانلار ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا قەدەر ئاشۇ فېئودالالارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. نەتىجىدە پۈتكۈل غەربىي ياۋروپادا يەرلەرگە چوڭ روھانىيلار ۋە فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ئىگىدارلىق قىلىدىغان، كەڭ ئەمگەكچى خەلق بولسا يانچىلارغا ئايلانغان فېئودالالىق جەمئىيەت بارلىققا كەلدى.

ھەربىر فېئودال ئۆزىگە تەۋە دائىرىدە ئەڭ چوڭ ھۆكۈمران ھېسابلىناتتى. ئۇلار ئۆز تەۋەسىدىكى ھەربىي، مەمۇرىي، ئەدلىيە ھوقوقلىرىنى پۈتۈنلەي ئۆزى ئىگىلىۋېلىپ، قول ئاستىدىكى كىشىلەرنى خالىغانچە باشقۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرى ھېچقانداق قانۇنىي چەكلىمىگە ئۇچرىمايتتى، ھەرقايسى فېئودال قورۇق ئىگىلىرى ئۆزى بەگ - ئۆزى خان بولۇۋېلىپ، مەركەزگە ئانچە بويسۇنۇپ كەتمەيتتى. بۇنداق تەپرىقە كۈچلەر بارغانسېرى كۈچىيىپ كەتكەچكە، غەربىي ياۋروپادا ھوقوقنىڭ مەركەزگە مەركەزلىشىشى تولمۇ ئاجىز ئىدى.

2. غەربىي ياۋروپادا قورۇلغان دۆلەتلەر

چارلىز ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئۆزئارا ھاكىمىيەت تالىشىپ، نۇرغۇن ئىچكى ئۇرۇش ۋە قان تۆ-

كۈشلەر ئارقىلىق ئاخىر 843- يىلى ۋېردىندا كېلىشىم ھاسىل قىلىپ دۆلەتنى بىرقانچىگە بۆلۈشتى. كېلىشىم بويىچە رېيىن دەريياسىنىڭ شەرق تەرىپى شەرقىي فرانىك پادىشاھلىقى بولۇپ بۆلۈندى. شىلدا دەريياسى ۋە مائاسو دەريياسىنىڭ غەربىي تەرىپى غەربىي فرانىك پادىشاھلىقىغا بېرىلدى. ئارىلىقتا قالغان يەرلەردىن تاكى ئىتالىيەنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغىچە بولغان يەرلەر چارلىزنىڭ چوڭ ئوغلى لوتىرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. مۇشۇ تەقسىمات ئارقىلىق كەلگۈسىدىكى گېرمانىيە، ئىتالىيە ۋە فرانسىيەدىن ئىبارەت غەربىي ياۋروپادىكى ئۈچ ئاساسلىق دۆلەتنىڭ ئۇلى سېلىندى.

فرانىك ئىمپېرىيىسى بۆلۈنۈپ كېتىپ، ئايرىم - ئايرىم پادىشاھلىق بولغان بولسىمۇ، لېكىن ھەرقايسى رايون - ئوبلاستلار شۇ جايلاردىكى كېنەز، گىراپ، گىرتسوگ ۋە مارکىزلارنىڭ شەخسىي مۈلكى ھېسابلىناتتى. بۇ جايلاردىكى ئاھالە ئاشۇ فېئودالىلارنىڭ يانچىلىرى ئىدى. دېھقانلار پادىشاھ - كاروللارنىڭ پۇقراسى ھېسابلانماي، بەلكى ئاشۇ فېئودال قورۇق ئىگىلىرىنىڭ شەخسىي مۈلكى قاتارىدا ئىدى.

غەربىي ياۋروپادىكى ئىتالىيە ئەڭ باي دۆلەت بولۇپ، ئۇنىڭ سودىگەرلىرى شەرقىي رۇم ئىمپېرىيىسى ۋە

شەرقتىكى باشقا باي دۆلەتلەر بىلەن سودا ئىشلىرىنى ئىنتايىن كەڭرى يولغا قويغان ئىدى، بولۇپمۇ ئادرىئاتىك دېڭىزى بويىدىكى گىنويە، پىسا ۋە ۋېنتسىيە چارلىز زامانىدىلا باي شەھەر دۆلەتلىرى بولۇپ نامى چىققان ئىدى. ئىتالىيە بىلەن گېرمانىيىنى ئالپىس تاغلىرىلا ئايرىپ تۇراتتى. ئىتالىيىنىڭ بايلىقى بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرىغا ئادەتلەنگەن گېرمان فېئودالىرىنى تولىمۇ قىزىقتۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىتالىيىگە قارىتا بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرىنى باشلىدى.

كارول ئوتتون I 966- يىلى گېرمان فېئودالىرىنى باشلاپ ئىتالىيىگە باستۇرۇپ كىرىپ رىم شەھىرىنى ئىشغال قىلدى ۋە ئۆزىنى رىم ئىمپېراتورى دەپ جاكارلىدى ھەمدە «مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيىسىنى ئەسلىگە كەلتۈردۇم» دەپ جار سالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ ئۆزىنى رىم ئىمپېراتورلىرىنىڭ ۋارىسى دەپ تونۇپ، بۇ ئىمپېرىيە پۈتكۈل ياۋروپانى، ھەتتا پۈتكۈل دۇنيانى باشقۇرۇشى كېرەك دەپ ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ بۇ دەۋالىرى خام خىيال بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئىچكى قىسىمدىكى ئىختىلاپ ۋە قارشىلىقلارنى باستۇرۇشقىمۇ كۈچى يەتمەيتتى. ئۇ ئىتالىيىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، بۇ يەردىكى شەھەر-يېزىلارنى دەھشەتلىك تالان-تاراج قىلدى. خەلق

ئاممىسىغا قارىتا ھەر خىل زوراۋانلىقلارنى قىلدى. ئىتتالىيە خەلقىنىڭ ئۇلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇزاق مۇددەتلىك كۈرەشلىرى ئارقىلىق گېرمان فېئودالىرى ئاخىر ئىتتالىيە زېمىنىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. لېكىن، ئۇلار «مۇقەددەس رىم ئىمپېراتورى» دېگەن قۇرۇق نامنى خېلى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە ساقلاپ كەلدى.

گېرمان فېئودالىرى ئىتتالىيىگىلا ئەمەس، بەلكى غەربىي سلاۋيانلارنىڭ يېرىگىمۇ پات - پات بۇلاڭچىلىق ھۇجۇمى قىلىپ تۇراتتى. غەربىي سلاۋيانلار بۇ زامانداۋۇسىلا، ئۇدىر ۋە ئىلبا دەريالىرى ۋادىلىرىدىكى كەڭ زېمىنلارنى ئىگىلىگەن ئىدى. گېرمان فېئودالىرى ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى بېسىۋېلىپ، خەلقىنى قۇل قىلىش مەقسىتىدە داۋاملىق ھالدا باسقۇنچىلىق ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ئۇ جايلاردىكى خەلقنى خانۇۋەيران قىلاتتى. X ئەسىرگە كەلگەندە غەربىي سلاۋيانلارنىڭ پولشا ۋە چېخىيىدىن ئىبارەت ئىككى كۈچلۈك فېئودال دۆلىتى ۋۇجۇدقا كەلدى. ئۇلار ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، كۈرەش قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن بارلىق سلاۋيان قەبىلىلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرالمىدى. بۇ ھال گېرمانلارنىڭ ئۇلارنى داۋاملىق بوزەك قىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. XI ئەسىرگە كەلگەندە گېرمان فېئو-

داللىرىنىڭ زۇلمى بارلىق سلاۋيان قەبىلىلىرىنى بىردەك غەزەپكە كەلتۈردى. ئۇلار ئومۇميۈزلۈك قوزغىلىپ، گېرمانلارنى ئۆز زېمىنلىرىدىن قوغلۇۋېتىپ مۇستەقىللىققا ئېرىشتى. گېرمانلار ئۇلارنى قايتا قۇل قىلىش ئۈچۈن، يەنە نۇرغۇن قېتىم ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن ھەر قېتىمدا سلاۋيانلار تەرىپىدىن تېگىشلىك دەككىسىنى يېدى.

غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ يارانقان شانلىق مەدەنىيىتىمۇ ۋەيران قىلىنغان ئىدى. ئوقۇش- يېزىش ئىشلىرىنى چېركاۋ - موناستىرلاردىكى روھانىيلارلا ئۆگىنەتتى. ئۇلار يازغان لاتىن تىل - يېزىقىنى ئاشۇ روھانىيلاردىن بۆلەك ھېچكىم چۈشەنمەيتتى، كەڭ خەلق ئاممىسى تامامەن نادانلىقتا قالدۇرۇلغان ئىدى. قەدىمكى رىم دەۋرىدىكى مەدەنىيەت مىراسلىرى ۋەيران قىلىۋېتىلدى. قەدىمكى رىمنىڭ گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرى بۇتپەرەسلىك دەپ قارىلىپ، كلاسسىك سەنئەت نەمۇنىسى بولغان نۇرغۇن نادىر ھەيكەللەر ۋەيران قىلىۋېتىلدى. قەدىمكى رىمنىڭ پەيلاسوپ - شائىرلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان نۇرغۇن پىرگامىتلار (ئەيلەنگەن موزاي تېرىلىرى) دىكى قىممەتلىك بەدىئىي ئەسەرلەر قىرىپ ئۆچۈرۈلۈپ، بۇ پىرگامىتلار چېركاۋنىڭ دۇئا - تىلاۋەتلىرىنى يېزىشقا ئىشلىتىلدى. نەتىجىدە ئىنسانىيەتنىڭ قىممەتلىك بايلىقى

بولغان نۇرغۇن كلاسسىك ئەسەرلەر بۇزۇپ تاشلاندى.

چېركاۋلار پۈتكۈل مەدەنىي مائارىپ ئىشلىرىدىن سىرت، كۆپ قىسىم يەر - زېمىنلارنىمۇ ئىگىلىۋالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرقانچە مىڭلاپ يانچى دېھقانلىرى بار ئىدى. پۈتكۈل غەربىي ياۋروپادىكى تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى چېركاۋ ۋە موناستىرلار ئىگىدارلىقىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، روھانىيلار فېئودالليق تۈزۈمنى چىڭىتىش ۋە ئۇنى قوغداش ئۈچۈن ھەممىدىن بەك تىرىشاتتى. شۇنداق قىلىپ، چېركاۋ روھانىيلىرى غەربىي ياۋروپادا ئەڭ چوڭ فېئودالىغا ئايلاندى. كارول ۋە كېنەزلەر كۆپ ۋاقىتلاردا ئۇلاردىن يارەم سورايتتى. روھانىي فېئودالىار كارول - پادىشاھلارنىڭ كېڭەش ۋە يىغىنلىرىغا دائىم ئىشتىراك قىلاتتى.

غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدە بەزى قول ھۈنەر ئىشخانىلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن ھەرقايسى كەسىپ ئىشخانىلىرى ئاساسەن دېگۈدەك بويىدىكى كېمە توختايدىغان جايلارغا ۋە چوڭ موناستىرلارنىڭ ئەتراپىغا مەركەزلەشكەن ئىدى. چۈنكى، بۇ يەرلەردە كىشىلەر كۆپ توختايدىغانلىقى ئۈچۈن بازار قىلىشقا ئەپلىك ئىدى. ئۇلار بىر خىل كەسىپ بىرقەدەر مەركەزلەشكەن يەرلەرنىڭ ئەتراپىغا تام ياكى ياغاچتىن قاشا ياسىتاتتى ۋە مۇشۇ ئارقىلىق ئۆزىنى

باشقىلاردىن مۇھاپىزەت قىلاتتى. بۇنداق قاشالانغان قورغانلار تەدرىجىي كېڭىيىپ، دەسلەپكى شەھەرلەر بارلىققا كەلدى. ئۇلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ۋە چوڭراقلىرى ئىتالىيەدىكى ۋېنتسىيە ۋە گىنويە قاتارلىق شەھەرلەر ئىدى. غەربىي ياررووپادىكى 10 — 20 مىڭ ئاھالىسى بار شەھەرلەرچوڭ شەھەر ھېسابلىناتتى. شەھەر ئاھاللىرىمۇ ئاساسەن يانچى دېھقانلار بولۇپ، ئۆز فېئودالىرىغا مۇئەييەن شەكىلدە سېلىق تۆلەپ تۇراتتى. ئىقتىسادى بىرقەدەر راۋاجلانغان بەزى شەھەرلەر نۇرغۇن ھەق تۆلەش بەدىلىگە ئۆز خوجايىنلىرىدىن مۇختارىيەت ھوقوقىنى سېتىۋالاتتى. بۇنداق شەھەر «شەھەر كوممۇنىسى» دەپ ئاتىلىپ، باشقۇرغۇچىلارنى شەھەر ئاھالىسى (كوممۇنا ئەزالىرى) دېموكراتىك ئاساستا سايلايتتى.

يېزىلاردىكى يانچى دېھقانلار شەھەرگە قېچىپ كىرىپ بىر يىلنى ئۆتكۈزسە، ھۆر ئادەم ھېسابلىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، يېزىلاردىكى نۇرغۇن ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ شەھەرلەرگە ئېقىپ كىرىشى بىلەن نۇرغۇن تېرىلغۇ يەرلەر تاشلىنىپ قالدى. بۇ ھال XI ئەسىرگە كەلگەندە تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ، كۆپلىگەن يېزا ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ شەھەرلەرگە ئېقىپ كىرىشى بىلەن شەھەر نوپۇسى تېز كۆپەيدى. بىراق، نۇرغۇن تېرىلغۇ يەر ئاق تاشلىنىپ قالدى. نەتىجىدە

فېئودال يەر ئىگىلىرىنىڭ ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنى دېھقانچىلىقتىن كەلگەن دارامەت قامدىيالمايدىغان ھالەت شەكىللەندى. يېزا ئىگىلىكى چۈشكۈنلىشىپ، كۆپلىگەن يېزىلار خارابلاشتى. يېزا نوپۇسىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلغان يانچى دېھقانلارنىڭ ياشاش شارائىتى يامانلاشتى. گەرچە ئۇلار ئەركىن دېھقانلار دەپ ئاتالسىمۇ، لېكىن فېئودال خوجايىنلار ئۇلارنى ھايۋان ئورنىدا كۆرۈپ خارلايتتى، ھەتتا ئۆلتۈرۈپ تاشلاشقىمۇ ھوقوقلۇق ئىدى. ئېنگېلس بۇ دەۋردىكى يانچىلىق تۈزۈمىدە «قەدىمكى قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ نۇرغۇن تەركىبلىرى بار ئىدى» دېگەن[1].

فېئودالارنىڭ قاتمۇقات زۇلۇملىرىغا قارشى غەربىي ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەل دېھقانلىرى خىلمۇخىل شەكىلدە قارشىلىق قىلىپ تۇردى. IX ئەسىردە گېرمانىيىدە ساكسون دېھقانلىرى كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، فېئودالارنى قوغلاپ چىقىرىپ، بۇرۇنقى باشلانغۇچ جامائە دەۋرىدىكى ئەركىنلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. X — XI ئەسىرلەردە پارتلىغان بىرقانچە قېتىملىق خەلق قوزغىلاڭلىرى جەريانىدا نۇرغۇن فېئودال ئاقسۆڭەكلەر يوقىتىلدى ۋە قەسىر - سارايلىرىغا ئوت قويۇلدى. بۇ

[1] «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە XIX تۇم 364- بەت («قىسقىچە دۇنيا تارىخى» ناملىق كىتابتا كەلتۈرۈلگەن نەقىل).

خەلق قوزغىلاڭلىرى ئارقىلىق فېئودال كۈچلەرگە زەربە بېرىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش مەلۇم دەرىجىدە يۇكسەلگەن بولسىمۇ، لېكىن غەربىي ياۋروپادىكى ئەڭ چوڭ فېئودال بولغان پاپا باشلىق روھانىيلارنىڭ ئورنى تېخىمۇ ئۆستى. غەربىي ياۋروپادا پادىشاھ ھاكىمىيىتى ئاجىز، ھەرقايسى فېئودال كېنەز، گرافلار كۈچلۈك بولغاچقا، دىنىي جەمئىيەتلەر بۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئورنىنى تېخىمۇ كېڭەيتىپ مۇستەھكەملىدى. پاپا تۈرلۈك ساختا ھۆججەت ۋە نەسەبنامىلەرنى ئويدۇرۇپ چىقىرىش ئارقىلىق، پۈتكۈل غەربىي ياۋروپانىڭ مەنىۋى باش ھۆكۈمرانى بولۇۋالدى. پاپا ھەرقايسى جايلاردىكى چېركاۋ ۋە مونارخلارنىڭ باش يېپىسكوپ، ھەر دەرىجىلىك دىنىي خادىملىرىنى ۋەزىپىگە قويۇش ۋە ئەمەلدىن قالدۇرۇشتىن تاشقىرى، پادىشاھلارنىمۇ تەختتە ئولتۇرغۇزۇش ۋە تەختتىن قالدۇرۇش، قارشى پىكىر قىلغانلارنى دىندىن چىقىرىۋېتىش، مۇرتەد قىلىش قاتارلىق ئىشلارنىمۇ مونوپول قىلىۋالدى.

3. ۋاتىكان دۆلىتى — رىم پاپاسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى

مىلادىيە IV ئەسىردە رىم شەھىرىدىكى دىنىي جەمئىيەتنىڭ باش يېپىسكوپى ئۆزىنى « پاپا » دەپ

ئاتاپ، «خرىستوس (ئىسا ئەلەيھىسسالام)نىڭ ئالەمدىكى ۋەكىلى»، پۈتكۈل دۇنيادىكى خرىستىئان دىنىي جەمئىيەتلىرىگە قارىتا «ئەڭ ئالىي باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە» دەپ ئېلان قىلغان.

پۈتكۈل غەربىي ياۋروپادىكى چېركاۋ ۋە موناستىرلارنىڭ ئەڭ چوڭ ھۆكۈمرانى پاپا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىتالىيە تەۋەسىدە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل دۆلىتى بارئىدى. VIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا فرانىك كارولى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، پاپانىڭ ياردىمىگە موھتاج بولۇپ، ھەدىيە قىلغان ئاشۇ بىر قىسىم زېمىندا تۇرۇپ مۇستەقىل ھوقۇق يۈرگۈزەتتى. 752- يىلى قۇدرەتلىك فرانىك پادىشاھلىقىنىڭ بارلىق ئەمەلىي ھوقوقىنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈۋالغان ئوردا باش ۋەزىرى پىپىن فرانىك ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىش مەقسىتىدە پاپاغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن: «كىمنى پادىشاھ دەپ ئاتاش كېرەك؟ ھاكىمىيەتنى ئەمەلىي ئىگىلىگەن ئادەمنىمۇ ياكى ئېتى ئۇلۇغ- سۈپرىسى قۇرۇق ئادەمنىمۇ؟» دەپ سورىغان. پاپا ئۇنىڭغا: «ئەمەلىي ھوقۇق ئىگىلىگەن ئادەمنىڭ پادىشاھ بولغىنى قۇرۇق نامى بار ئادەمنىڭ پادىشاھ بولغىنىدىن ياخشى» دەپ جاۋاب بەرگەن.

«پەرۋەردىگارنىڭ ۋەكىلى» بولغان پاپانىڭ يانتاياق

بولۇشى ئارقىسىدا پىپىن پادىشاھنى موناستىرغا قاماپ قويۇپ، ئۆزى تەختتە ئولتۇرغان. ئۇ، پاپاغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن رىم شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بىر قىسىم يەرلەرنى پاپاغا مەڭگۈلۈك ھەدىيە قىلغان. شۇنىڭ بىلەن رىم پاپا دۆلىتى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى بىر قانچە مىڭ كۋادرات كىلومېتىرغا يەتكەن. پاپا كاتولىك دىنىنىڭ رەھبىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئومۇمىي پادىشاھ بولۇپ قالغان. ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن پاپا دۆلىتى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مەيدانغا كەلدى[1]. پاپا رىم شەھىرىنىڭ غەربىي **شىمال**

---

[1] پاپانىڭ بۇ دۆلىتى 1000 يىلدىن ئارتۇق ھوقۇق يۈرگۈزدى. 1870-يىلى ئىتالىيە بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، رىم شەھىرى پادىشاھ تەرىپىدىن قايتۇرۇۋېلىندى. پاپا رىم شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ۋاتىكانغا چېكىندى، ئۇنىڭ قول ئاستىدا لاتىراند سارىيى بىلەن بىرقانچە ئىبادەتخانىلارلا قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن پاپا دۆلىتىنىڭ نامى ئاساسەن قوللىنىلمايدىغان بولدى. 1929-يىلى ئىتالىيەدىكى موسسۇلىن فاشىستلار ھاكىمىيىتى ۋاتىكاندىكى لاتىراند سارىيىدا پاپا بىلەن « لاتىراند شەرتنامىسى » ئىمزالاپ، ۋاتىكاننىڭ ئىگىلىك ھوقوقىنى پاپاغا مەنسۇپ دەپ ئېتىراپ قىلغان. پاپا ھازىرغىچە ئاشۇ جايدا تۇرۇپ پۈتكۈل كاتولىك دىنىدىكىلەرگە رەھبەرلىك قىلىپ كەلمەكتە. ۋاتىكاننىڭ ئىگىلىگەن ئورنى گەرچە كىچىك بولسىمۇ، لېكىن پاپانىڭ ھوقوقى ناھايىتى چوڭ. رىم پاپاسى 60 تىن ئارتۇق دۆلەت ۋە رايونلاردا تۇرۇشلۇق مۇقەددەس ئەلچىلىرى (باش ئەلچىگە تەڭ) يېكى

بۇرجىكىدىكى تۆپلىككە ۋاتىكان سارىيىنى بەرپا قىلىپ، شۇ يەردە تۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. پاپالار ئۆزىنى ھەرقانداق كارول - پادىشاھلاردىن ئۈستۈن تۇتاتتى. ئالىي ھۆكۈمرانلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، IV ئەسىردىكى رىم ئىمپېراتورى كونىستانتىن ئۆزىنى كېسەلدىن ساقايتقان پاپاغا پۈتكۈل غەربىي ياۋروپانى ھەدىيە قىلىپ بەرگەن دېگەن ساختا ھۆججەتنى پەيدا قىلغان ئىدى. پاپا گرېگورىي ئىنتايىن تەكەببۇر ئادەم بولۇپ، ئۆز نەسەبىنى بۇيۇك سان پېتر[1] نىڭ ئەۋلادى دەپ، «پاپالار ھەرگىز خاتالىق ئۆتكۈزمەيدۇ، ئۇلارنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرى توغرۇلۇق پەرۋەردىگاردىن باشقا ھېچكىمنىڭ پىكىر بايان قىلىش ھوقوقى يوق» دەپ بايانات ئېلان قىلدى.

ۋەكىللىرى ئارقىلىق ئاشۇ دۆلەت ۋە رايونلاردىكى دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ پائالىيىتىنى كونترول قىلىدۇ. خەلقئارا سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىدۇ. ئۇنىڭ چەت ئەللەردىمۇ نۇرغۇن زېمىنى ۋە مەبلىغى بار. پاپا ئۆمۈرلۈك ۋەزىپە ئۆتەيدۇ. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، قىزىل تونلۇق باش يېپىسكوپلار ئۆمىكى 2/3 قىسمىنى ئىگىلىگەن كۆپ سانلىق ئاۋاز ئارقىلىق يېڭى پاپانى سايلاپ چىقىدۇ. 264- نۆۋەتلىك رىم پاپالىقىغا 1978- يىلى پولشىلىق پوپ جون پاۋل II سايلاندى.

[1] سان پېتر- ئېسا ئەلەيھىسسالامنىڭ 12 نەپەر ھاۋارىيۇنىنىڭ بىرى بولۇپ، «ئىنجىل»نىڭ كۆپ قىسمى ئۇنىڭ رىۋايىتى ئارقىلىق يېزىلغان دېيىلىدۇ.

پاپا ئۆز ھوقۇقىنى غەربىي ياۋروپا دائىر سىدە جارى بولغانلىقىغا قانائەت قىلماي، بەلكى ۋىزانتىيە چېركاۋلىرىنىمۇ ئۆزىگە بويسۇندۇرۇشقا ئۇرۇندى. ۋىزانتىيە چېركاۋلىرى ئىمپېراتورغا بويسۇنىدىغانلىقى ئۈچۈن، پاپانىڭ ھوقۇقىنى قوبۇل قىلمىدى. مانا شۇنىڭ ئۈچۈن خرىستىئان چېركاۋلىرى ئىككى تارماققا بۆلۈنۈپ كەتتى. ئۇنىڭ بىر تارمىقى غەربىي چېركاۋ، يەنى كاتولىك چېركاۋىي پاپاغا تەۋە ئىدى. يەنە بىر تارمىقى شەرقىي چېركاۋ، يەنى پراۋوسلاۋىيە چېركاۋىي شەرقىي رۇم ئىمپېراتورىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، پاپاغا بويسۇنمايتتى. شۇنداق قىلىپ، خرىستىئان چېركاۋلىرى 1054 - يىلى كاتولىك ۋە پراۋوسلاۋىيە دېگەن ئىككى تارماققا ئايرىلىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز گېپىنىلا توغرا دەپ ھېسابلاپ، بىر-بىرىدىن نەپرەتلىنەتتى. لېكىن، ئىككىلىسىنىڭ مەقسىتى ئوخشاشلا فېئودالىق ھوقۇقىنى چىڭىتىش ئىدى.

1073 - يىلى يېڭىدىن پاپالىققا سايلانغان تەكەببۇر پاپا گرىگورىيVII پۈتكۈل غەربىي ياۋروپاغا بۇيرۇق تارقىتىپ، «پاپانىڭ ھوقوقى ھەممىدىن ئۈستۈن، ئۇ دىنىي خادىملارنى، يېپىسكوپلارنى خىزمەتكە تەيىنلەش-قالدۇرۇش ھوقوقىغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى كارول - پادىشاھلارنىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرالايدۇ، سوراق قىلالايدۇ ۋە

جازالىيالايدۇ، ئەمما ھېچكىم پاپانى سوراققا تارتالمايدۇ» دەپ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى.

شۇ ۋاقىتلاردا گېرمانىيە تەختىدە ئولتۇرغان ياش پادىشاھ ھېنرىيIV پاپانىڭ يۇقىرىقى چەكلەش بۇيرۇقىنى ئېتىبارغا ئالماستىن، نۇرغۇن يېپىسكوپلارنى گېرمانىيە تەۋەسىدىكى ھەرقايسى موناستىرلارنىڭ بوش ئورۇنلىرىغا خىزمەتكە قويغان ئىدى. پاپا بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، پادىشاھ ھېنرىيIV گە ئېنتايىن قاتتىق تەلەپپۇز بىلەن خەت يېزىپ تەھدىت سالدى، ئۇنىڭدىن دەرھال توۋا-ئىستىغپار ئېيتىپ يازما دوكلات قىلىشنى تەلەپ قىلدى. پادىشاھ ھېنرىيIV پاپانىڭ تەلەپلىرىدىن غەزەپلىنىپ، 1076- يىلى پارىژدا دىنىي قۇرۇلتاي چاقىرىپ، پاپانى ئەمەلدىن قالدۇرغانلىقىنى جاكارلىدى. ئارىدىن بىر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، پاپامۇ دىنىي يېغىن ئېچىپ، پادىشاھ ھېنرىيIVنى پادىشاھلىق ھوقوقىدىن مەھرۇم قىلغانلىقى ھەمدە ئۇنىڭ دىنىدىن قوغلىنىپ، مۇرتەد قىلىنغانلىقىنى جاكارلىدى.

پاپانىڭ بۇ جازاسى پادىشاھ ھېنرىيIV گە ئېنتايىن ئېغىر تەھدىت بولدى. ئۇنىڭغا ئۇزاقتىن بېرى قورسىقىدا غۇم ساقلاپ كەلگەن بەزى مەنسەپدار ۋە ئالىي روھانىيلار پاپانىڭ بۇ جازاسىدىن پايدىلىنىپ 1076- يىل 10- ئايدا،

« پادىشاھ ھىنرىيIV ۋاقتىنچە ھوقوقىدىن ۋاز كېچىشى ھەمدە پاپىغا بۇنىڭدىن كېيىن ھەقىقىي سادىق بولىدىغانلىقىنى ئاشكارا جاكارلىشى، بىر يىل ئىچىدە پاپانىڭ ئۇنى گۇناھدىن ساقىت قىلغانلىق توغرىسىدىكى بۇيرۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشى لازىم، ئۇنداق بولمىسا، پادىشاھلىقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ » دېگەن قارارنى چىقاردى. شۇنداقلا ياندۇرقى يىلى 2- ئايدا گېرمانىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئاۋگۇسبۇرگ شەھىرىدە يىغىن ئېچىپ ۋە پاپا گرىگورىيVII نى تەكلىپ قىلىپ، شۇ يىغىندا پادىشاھ ھىنرىيIV نىڭ ئۇستىدىن ھۆكۈم چىقىرىدىغانلىقىنى قارار قىلىشتى. بۇنىڭ بىلەن پادىشاھ ھىنرىيIV تامامەن پاسسىپ ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىپ، پاپانىڭ ھۆكۈمىگە بويسۇنىدىغانلىقى توغرىسىدىكى كاپالەتنامىگە قول قويدى، ئۆزىنىڭ گۇناھلىرىغا پاپا ئالدىدا تەۋۋا قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى.

ئۇزاق ئۆتمەي، پاپا ئالپىس تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى كارنوسسا قەلئەسىگە كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلىغان پادىشاھ ھىنرىيIV شۇ يەرگە بېرىپ پاپادىن يۈز تۇرانە كەچۈرۈم سورىماقچى بولدى. 1077- يىل 1- ئاينىڭ ئاخىرى قاتتىق سوغۇق پەسلىدە پادىشاھ ھىنرىيIV ھەمراھلىرى بىلەن كارنوسساغا باردى. ئۇ ئاتتىن چۈشۈپ، يالاڭ باش - يالاڭ

ئاياغ بولۇپ، توۋا قىلىدىغان گۇناھكارنىڭ ئادىتى بويىچە ئۈستىگە كىگىزنى ئارتىپ، قاتتىق قار ـ شىۋىرغانغا قارىماستىن ئاستا مېڭىپ پاپا تۇرغان يەرگە كەلدى. قائىدە بويىچە بۇ مۇراسىمغا كىرىدىغان ھەربىر كىشىگە يالۋۇرۇپ يىغلاپ، ئۆزىنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈشنى پاپادىن سوراپ قويۇشنى ئۆتۈنۈشى، دائىم ئۆزىنى ئۆزى كاچاتلاپ يىغلاپ پۇشايمان قىلىشى شەرت ئىدى. پادىشاھ ھىنرىيIV بۇنىڭ ھەممىسىنى ئادا قىلىپ، بۇ ئاستە پاپانىڭ ئۆزىگە توۋا قىلىدىغانلىقىنى يېلىنىپ بىلدۈردى. بۇ پادىشاھ سوغۇق زىمىستاندا يالاڭ باش ـ يالاڭ ئاياغ ھالدا پاپانىڭ دەرگاھىدا تۆت كۈن يىغلاپ ـ قاقشاپ، توۋا ـ ئىستىغپار ئېيتىپ تۇردى. بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن نۇرغۇن يۇقىرى دەرىجىلىك روھانىيلارنىڭ ئۆتۈنۈشى بىلەن پادىشاھ ھىنرىيIVنى پاپا ئاران قوبۇل قىلدى.

دېمەك، XI ئەسىردىكى غەربىي ياۋروپادا رىم پاپاسى ئەنە شۇنداق ئەڭ چوڭ فېئودال ۋە ئالىي ھۆكۈمرانغا ئايلانغان ئىدى.

ئىككىنچى باب

ئەھلىسەلىپتىن بۇرۇنقى شەرقىي ئوتتۇرا يەر دېگىزى بويى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئەھۋالى

1. شەرقىي ئوتتۇرا يەر دېگىزى بويىدىكى ئەللەرنىڭ ئەھۋالى

ئىسلام دىنى ۋۇجۇدقا كېلىپ 130 يىللاردىن كېيىن، پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسىنىڭ ھوقوقىي يېيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ تاغىسى ئابباس ئىبنى ئابدۇلمۇتەللىپ ئەۋلادىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، ئىسلام تارىخىدا «ئەرەب ئاببا سىيلار سۇلالىسى» دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى.

ئاببا سىيلار ھاكىمىيەتنى زورلۇق كۈچ بىلەن تارتۇالغاندىن كېيىن، خەلپايى راشىدىن (تۇغرا يولغا يېتەكلىگۈچى خەلىپىلەر) دەۋرىدىن بۇيان، مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىغا كەلگەن بارلىق بالايىئاپەتلەرنى ئۈمەييە سۇلالىسى (661—750) نىڭ خەلىپىلىرىگە ئارتىپ، ئىسلام تارىخىنى قايتىدىن يېزىشتى. ئاببا سىيلارنىڭ تۇنجى خەلىپىسى

بولغان ئابۇ ئابباس ئابدۇللا (750 — 754- يىللىرىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) خۇتبىلەردە ئۆزىنى «ساففاھ» (قان تۆككۈچى) دەپ ئوقۇشنى بۇيرۇدى. ئۇ ئۈمەييە مۇتىئەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادىغا قارىتا قانلىق قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى، ھەتتا ۋاپات بولغان ئۈمەييە خەلىپىلىرىنىڭ قەبرىسىنى ئاچتۇرۇپ جەسەتلىرىنى يېغىپ ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ، كۈلىنى كۆككە سورىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تەختتە ئولتۇرغان مەنسۇر، يەنى ئابۇ جەئپەر ئەل مەنسۇر (754 — 775- يىللىرىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) زۇلۇم ۋە قانخورلۇقتا ئابدۇللادىن ئېشىپ كەتتى. ئۇ ئۆز رەقىبلىرىگە قاتتىق قول بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەيغەمبەر ئەۋلادلىرىغىمۇ ئىنتايىن رەھىمسىز سىياسەت قوللاندى. ئەل مەنسۇر دەسلەپتە ھەزرەت ئەلى ئەۋلادىغا يارداەم قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا نۇرغۇن ۋەدە بەرگەن، لېكىن ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، جايلاردىكى ھەزرەت ئەلى تەرەپدارلىرىنى قانلىق باستۇردى، ھەتتا ئۆزى بىلەن بىر پىكىرده بولمىغان بەزى مۇتىئەرلەرنىمۇ ئامان قويمىدى. مەسىلەن، مەشھۇر ساھىبۇل مەزھەپ ئىمام ئەئزەم ئابۇ ھەنىپە (690—767) ئۇنىڭ زىيانكەشلىكى بىلەن زىندانىدا ئازابلاپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنى تەختكە چىقىرىش جەريانىدىكى كۈرەشلەردە ئاجايىپ زور خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن

سەركەردىلەرمۇ ئامان قالمىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن، دەسلەپكى ئابباسىيلار خەلىپىلىكى سافىفاھىدىن ئەل ۋاسىقىچە بولغان جەريانىدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئىسلام دۇنياسىغا تولۇق جارى قىلدۇرالمىدى ۋە پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسىنى بىرلىككە كەلتۈرەلمىدى. ئالدى بىلەن مىسىر ۋە سۇرىيە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلمىدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، مەرۋان ئەۋلادىغا مەنسۇپ بولغان ئابدۇراھمان ئىسىملىك يىگىت ئابباسىيلارنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇپ، ئۆمەييە سۇلالىسىنى ئىسپانىيە تەۋەسىدە داۋاملاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن باغدادنى مەركەز قىلغان ئابباسىيلار خەلىپىلىكى، شىمالىي ئافرىقىدىكى پاتىمەلەر خەلىپىلىكى[1] بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. خەلىپە ئەل مەئمۇننىڭ چوڭ سەر-

[1] پاتىمەلەر خەلىپىلىكى 909- يىلى قۇرۇلغان. ئۇ، شىئە مەزھىپىدىكى چارۋىچى بەربەرلەرنىڭ شىمالىي ئافرىقىدىكى تۇنجى قۇرغان دۆلىتى بولۇپ، بۇ دۆلەتنى قۇرغانلار مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قىزى پاتىمەنىڭ ئەۋلادى بولغاچقا، «پاتىمەلەر خەلىپىلىكى» دەپ نام بېرىلگەن. بۇ خەلىپىلىك 965- يىللىرى كۆچمىپ، پەلەستىن، سۇرىيە قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلغان. 973- يىلى دۆلەتنىڭ پايتەختىنى مىسىردىكى قاھىرە شەھىرىگە كۆچۈرگەن. 1171- يىلى سالاھىددىن ئەييۇبى بۇ دۆلەتنىڭ نامىنى «ئەييۇبىيە خەلىپىلىكى» دەپ ئۆزگەرتكەن.

كەردىلىرىدىن بولغان ئىبراھىم بەنى ئەغلەپ دېگەن كىشى 825- يىلى كىرت ئارىلىنى، 827- يىلى ستسىلىيە ئارىلىنى، 831- يىلى ئۇنىڭ مەركىزى بولغان پالىرمو شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، بۇ يەرلەردە ئابباسىيلار خەلىپىلىكى ھاميلىقىدىكى بەنى ئەغلەپ سۇلالىسىنى قۇردى. بۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل ئوتتۇرا يەر دېڭىزى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىچكى كۆلىگە ئايلاندى.

خەلىپە ئەل مەئمۇننىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرى (813—833) ئىنتايىن تىنچسىز ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ دەۋردە ئىلىم - پەن ناھايىتى يۈكسەلدى، خۇسۇسەن ئەرەب ئەدەبىياتى ئىنتايىن گۈللەنگەن ئىدى. خەلىپە ئەل مەئمۇننىڭ تەشەببۇسى بىلەن باغدادتا قۇرۇلغان «بەيتۈلھېكمەت» (ھېكمەت ئۆيى) نامىدىكى پادىشاھلىق كاتتا كۈتۈپخانا قارىمىقىدىكى ھەرقايسى پەن تەتقىقات ئورۇنلىرىدا كىشىلەر شۇ زاماندا مەلۇم بولغان بارلىق پەنلەر بويىچە تەتقىقات ئېلىپ باراتتى، كىتابلار يازاتتى ۋە تەرجىمە ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى. مەخسۇس تەرجىمە ئىدارىلىرى قۇرۇلۇپ، نەچچە يۈزلىگەن ئالىملار تەرىپىدىن يۇنان، سۇرىيە، پارس ۋە سانسىكرىت تىللىرىدىكى كۆپلىگەن كىتابلار تەرجىمە قىلىندى. بىرقانچە ئورۇندا رەسەتخانا قۇرۇلۇپ، ئاسمان جىسىملىرى تەتقىقاتى ئېلىپ

بېرىلدى. خەلىپە ئەل مەئمۇننىڭ ئۆزى يۇنان كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ مۇخلىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىدىيىسى ناھايىتى ئىلغار ئىدى. ئۇ ئىلىم - پەن ساھەسىدە كەڭ ۋە ئەركىن مۇنازىرىلەر ئۇيۇشتۇراتتى، بۇنىڭ بىلەن مۇئتەزىلىلەر پىكىر ئېقىمى[1] يېگىدىن بارلىققا كەلدى. ئۇنىڭ سارىيى دائىم ئىلىم ئەھلىلىرىگە ئوچۇق بولۇپ، تۈرلۈك ئىلىملەر بويىچە كەڭ تۈردە مۇنازىرىلەر ئۇيۇشتۇرىلاتتى. خەلىپە ئەل مەئمۇن بۇ مۇنازىرىلەرگە قاتنىشاتتى،

---

① مۇئتەزىلىلەر پىكىر ئېقىمى (رادىكاللار — بۆلۈنگۈچىلەر) — ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى ئىلاھىيەت ئېقىملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ ئېقىمنىڭ دەسلەپكى ئاساسچىسى ۋاسىل ئىبنى ئەتا (699—748). ئابباسىيلار خەلىپىلىرىدىن ئەل مەئمۇن، ئەل مۆئتەسىم ۋە ئەل ۋاسىقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە، مۇئتەزىلىلەر پىكىر ئېقىمى ئاساسلىق دۆلەت مەزھىبى دەپ ئېتىقاد قىلىنغان. خەلىپە ئەل مۇتەۋەككەل دەۋرى (847 — 861) دە، بۇ تەلىمات دۆلەت تەرىپىدىن چەكلەنگەن. مۇئتەزىلىلەرنىڭ ئىلاھىيەت تەلىماتى ئاللانى ۋە ئۇنىڭ ئادىللىقىنى، «قۇرئان كەرىم»نىڭ ئاللا تەرىپىدىن نازىل قىلىنغانلىقىنى ھەمدە ئىرادە ئەركىنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش ۋە فاتالىزم (تەقدىرگە ئىشىنىش) نى ئىنكار قىلىشقا ئاساسلانغان. شۇڭا، ئۇلار ئەقلىيچىلەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئېقىم ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن چەكلىنىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، XI—XII ئەسىرلەردە ئىراق ۋە ئىراندا، XII—XIV ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا يوقالغان. ئەللامە زەمەخشەرى (1075—؟) بۇ ئېقىمنىڭ ئاخىرقى ۋەكىللىرىدىن بىرى.

باشقىلارنىڭ پىكرىگە يول قويماتتى ھەم ھۆرمەت قىلاتتى.

ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ چىرىكلەشكەن ۋاقتىمۇ مۇشۇ دەۋردىن باشلىنىدۇ. «مىڭ بىر كېچە» دە بايان قىلىنغان ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇش دەل خەلىپە ھارۇن رەشىد ۋە ئەل مەئمۇن دەۋرىنىڭ بىر كارتىنىسىدۇر. ھارۇن رەشىد ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئەمىن بىلەن ئەل مەئمۇن ئوتتۇرىسىدىكى تەخت تالىشىش ماجىرالىرىدا ئەمەلدار ۋە سەركەردىلەر ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ، ئۇزاق ۋاقىتقىچە قانلىق ئىچكى ئۇرۇشلار ئېلىپ بېرىلدى. گەرچە كۆپ تەرىشچانلىق ۋە باستۇرۇشلاردىن كېيىن، ھاكىمىيەتنى ئەل مەئمۇن ئىگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن نۇرغۇن ئىچكى ـ تاشقى زىددىيەتلەر مۇشۇ دەۋردە ئاشكارىلاندى ۋە بارغانچە چوڭقۇرلىشىپ، خەلىپىلىك زاۋاللىققا يۈزلەندى. بۇنىڭدىكى سەۋەبلەر مۇنداق:

1. خەلىپە ئەل مەئمۇن ئۆزىنىڭ ۋە پايتەختىنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، بىر قىسىم تۈرك قوللىرىنى ئوردا مۇھاپىزەتچىلىكىگە ئورۇنلاشتۇرغان ئىدى. دەسلەپكى ۋاقىتلاردا مۇھاپىزەتچىلەرنىڭ باشلىقلىرى ئەرەبلەردىن تەيىنلەندى، كېيىنچە ئۇلارغا ئۆز ئىچىدىن باشلىق قويۇلدى. كېيىنكى خەلىپىلەر بۇ تۈرك مۇھاپىزەتچىلەرنىڭ باشلىقلىرىغا «ئەمىرۇلئەمرا» (ئەمىرلەر ئەمىرى) دېگەن

يۈكسەك ئۇنۇمغا ئېرىشىش ئۈچۈن تېخىمۇ ئۆستۈردى. بۇ تۈرك ئەمرىلىرى بارا - بارا خەلىپىلىكنىڭ بارلىق ئىشلىرىغا قول تىقىپ، ھەتتا خەلىپىلەرنىمۇ تىزگىنلەپ، ئۇلارنى قونچاققا ئايلاندۇرۇپ قويدى.

2. ئابباسىيلار دەسلەپ ھوقۇق ئىگىلىگەن چاغدا، خەلقنىڭ ئۈستىدىكى ئېغىر چىلىق ۋە تۈرلۈك باج - سېلىقلار يەڭگىللەيدىغانلىقى، خەلقە يۈكلەنگەن تۈرلۈك مەجبۇرىي ئەمگەكلەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدىغانلىقى، ئىشغال قىلىنغان ھەرقايسى ئەل خەلقلىرىگە سىياسىي ھوقۇق بېرىلىپ دۆلەت ئىشلىرىغا قاتناشتۇرۇلىدىغانلىقى توغرۇلۇق نۇرغۇن ۋەدە قىلىشقان ئىدى. لېكىن، ئەمەلىيەتتە خەلق ئۈستىدىكى باج - سېلىقلار ئۈمەييە دەۋرىدىكىدىن ئازراقمۇ يەڭگىللىمىدى.

3. خەلىپە ئەل مەئمۇن دەۋرىدە ھەر خىل مەزھەپ ۋە پىرقەلەرنىڭ قوراللىق كۈرەشلىرى باشلانغان، جايلاردا خەلق قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلگەن. ئابباسىيلار ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرۈشتە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ، خۇسۇسەن خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ياردىمىگە تايانغان ئىدى. مەسىلەن، ئۈمەييە ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى خۇراساندا ئېلىپ بېرىلغان قانىنام - تاشقىنلىق

كۈرەشكە رەھبەرلىك قىلىپ، مەرۋان II نى تەختتىن چۈشۈرۈشتەزور خىزمەت كۆرسەتكەن ئابۇ مۇسلىم خوراسانى ئاباباسىيلار ھاكىمىيەتكە ئېرىشكەن دەسلەپكى ۋاقىتلاردا خوراسانغا ۋالىي قىلىپ تەينىلەنگەن ئىدى. كېيىنچە، خەلىپە ئۇنىڭدىن ئورۇنسىز گۇمانلىنىپ زىيانكەشلىك قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ماۋەرائۇننەھر ۋە خوراسان رايونىدا ئاباباسىيلارغا قارشى قوراللىق خەلق قوزغىلاڭلىرى ئەۋج ئالدى.

770- يىللىرىدىكى مۇغەننا قوزغىلىڭى[1] باستۇ-

---

[1] مۇغەننا قوزغىلىڭى — ئابۇ مۇسلىم خوراسانىنىڭ سەركەردىلىرىدىن مۇغەننا خوراسان خەلقى ئارىسىدا ئاباباسىيلارغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بارىدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان خوراسان ۋالىيسى ئۇنى قولغا ئېلىپ، باغدادقا يالاپ ئاپىرىپ سوراققا تارتتى. مۇغەننا باغداد تۇرمىسىدىن قېچىپ، مەرۋىگە قايتىپ كەلدى. بۇ يەردە ئۇ كەڭ تۇردە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، يەرلىك ئاھالە ۋە كۆش (ھازىرقى شەھىرى سەبىز)، نەخشەپ (ھازىرقى قارشى شەھىرى) ئەتراپىدا ئۇلتۇراقلاشقان سوغدىلارنى قوزغاپ، كەڭ كۆلەمدە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ قوزغىلاڭ تېز تەرەققىي قىلىپ پۈتكۈل ماۋەرائۇننەھر رايونىغا كېڭەيدى. خەلىپە تەرىپىدىن تەينىلەنگەن بۇخارا ھاكىمىبېگى ھۇسەين ئىبنى مۇئاز ئەرەبلەردىن تەشكىل تاپقان زور قوشۇننى باشلاپ قوزغىلاڭچىلارغا قارشى ئاتلاندى. 776- يىل 4- ئايدا نارشاھ دېگەن جايدا ئىككى تەرەپ ئۇرۇش قىلىپ، قوزغىلاڭچىلاردىن 700 دىن ئارتۇق ئادەم ھالاك بولدى، لېكىن ئۇلار كۆرەشنى داۋاملاشتۇرۇپ بۇخارانى ئىگىلىۋالدى. خەلىپە ئەل مەھدى قوزغىلاڭنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ،

رۇلغاندىن كېيىن، ھەرقايسى جايلاردا مەزھەپلەر كۈرىشى ۋە خەلق قوزغىلاڭلىرى ئۈزۈلمەي داۋاملاشتى. 815- يىلى مۇھەممەد ئىبنى ئىبراھىم رەھبەرلىكىدە باشلانغان كۇفە-دىكى ھەزرەت ئەلى تەرەپدارلىرىنىڭ قوزغىلىڭى، ئىراقلىقلار تەرىپىدىن خەلىپە ئەل مەئمۇننىڭ تاغىسى ئىبراھىمنى تەختكە چىقىرىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان قوزغىلاڭ ھەمدە 816—837- يىللىرى ئېلىپ بېرىلغان ئازاربەيجانلىق بابەك قوزغىلىڭى[1]، 869- يىلى ئابباسىيلار

خوراساندىكى ئەرەب قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى جىبرائىل ئىبنى ئەشھاغا جىددىي بۇيرۇق قىلدى. ئۇ نۇرغۇن لەشكىرىي كۈچ بىلەن قوزغىلاڭچىلارغا قارشى تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن نەتىجە قازىنالمىدى. خەلىپە خوراسان ۋالىيسىنى ۋەزىپىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مۇئاز ئىبنى مۇسلىمنى ۋالىي قىلدى. ئۇ 777- يىلى بۇخارا ۋە مەرۋ ئارىسىدىكى رايونلاردىن زور قوشۇن توپلاپ، قوزغىلاڭچىلارغا قارشى ئەۋەتتى. بۇ قوشۇن بايكەنت ئەتراپىدا قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئۇچرىشىپ ئەجەللىك زەربە يېدى. مۇئاز ئىبنى مۇسلىم ئىككىي يىلدىن ئارتۇق ئۇرۇش قىلىپ ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا يېگىدىن تەينىلەنگەن خوراسان باش ۋالىيسى مۇسەييىب ئىبنى زۇھەير نۇرغۇن ۋاقىت تىرىشىپ ئۇستۇن لەشكىرىي كۈچنى ئىشقا سېلىپ، 783- يىلى موغەننا ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى قاتتىق قورشاۋغا ئالدى. نۇرغۇن قوزغىلاڭچىلار قىرغىن قىلىندى، موغەننا تىرىك قولغا چۈشۈشنى خالمای ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى.

[1] بابەك قوزغىلىڭى 816- يىلى ئازاربەيجان ۋە غەربىي ئىراندا پارتلىغان ۋە قەرمەتلەر مەزھىپى ئاساسىدا داغدۇغلىق ئېلىپ بېرىلغان. بۇ قوزغىلاڭ رور غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. كېيىنچە قوزغىلاڭچىلار

خەلىپىلىكىنى زىلزىلىگە سېلىپ بەسرەدە پارتلىغان زەڭگىلەر قوزغىلىڭى[1] قاتارلىق ھەرقايسى بويسۇندۇرۇلغان ئەللەرنىڭ ئىشغالىيەتكە قارشى كۈرەشلىرى، جايلاردىكى شىئە مەزھىپى بىلەن سۈننىيلەر ئوتتۇرىسىدىكى قانلىق

ئىچىدىكى بىر قىسىم يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ خائىنلىقى تۈپەيلىدىن، 837- يىلى بابەك تۈتۈلۈپ قۇربان بولغان.

[1] زەڭگىلەر قوزغىلىڭى— IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئەرەب ھۆكۈمرانلىرى ئافرىقىدىكى زانزىبار قاتارلىق جايلاردىن نۇرغۇن نېگىر قۇللارنى ئېلىپ كېلىپ، ئېفرات دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى سازلىقتا يەر ئېچىشقا سالغان. ئۇلار شۇ جايدا ئولتۇراقلىشىپ، سازلىقلارنى قۇرۇتۇپ يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئېغىر ئەمگەك ۋە زۇلۇمغا چىدىمغان بۇ قۇللار 869- يىل 2 - ئايدا ئەلى ئىبنى مۇھەممەدنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. ئۇلارنىڭ سىياسىي تەشەببۇسى خاۋارىجلار بىلەن ئوخشاش بولۇپ، دىيانەتسىز ھۆكۈمرانلارنى مەنسەپتىن قالدۇرۇش، ھەممە ئادەم ھوقوقتا باراۋەر بولۇش، ئىرق پەرقىنى يوقىتىشنى تەرغىب قىلغان. ئۇلارنىڭ قوشۇنى قۇللار، نېگىر لەشكەرلەر، چارۋىچى بەدەۋىيلەردىن بولۇپ 200 مىڭ كىشىدىن ئېشىپ كەتكەن، ئۇلار بەسرەنى مەركەز قىلىپ پايتەخت باغدادقا تەھدىت سالغان، ھۆكۈمەت قوشۇنىنى كۆپ قېتىم مەغلۇپ قىلغان. قوزغىلاڭ غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ رەھبەرلىرى كۆپلىگەن يەرلەرنى ئىگىلەپ، قوزغىلاڭچى ئاممىنىڭ تۇرمۇشى بىلەن كارى بولمىغان، قۇللۇق تۈزۈمى بىكار قىلىنمىغان. قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئۇلارنىڭ رەھبەرلىرى ئارىسىدا بىرلىك بۇزۇلغان. نەتىجىدە قوزغىلاڭ 883- يىلى خەلىپە تەرىپىدىن قانلىق باستۇرۇلغان.

كۆرەشلەر، خوراساندا پارتلىغان خاۋارىچلار[1] نىڭ ھەرقايسى ھۆكۈمرانلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇزلۇكسىز كۆرەشلىرى، ئىسمائىلى[2] تەررورچىلىرىنىڭ سۇيىقەستە ۋە بۇزغۇنچىلىق

---

[1] خاۋارىچلار — تۆتىنچى خەلىپە ھەزرەت ئەلى بىلەن مۇئاۋىيە ئوتتۇرىسىدا 658- يىلى يۈز بەرگەن «سەپپىن ئۇرۇشى» دىن كېيىن، ھەزرەت ئەلى قوشۇنى ئىچىدىن ئايرىلىپ چىققان مەزھەپ. ئۇلار ئاممىنىڭ پىكىر - تەلەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئىپتىدائىي دېموكراتىك باراۋەرلىكنى يولغا قويۇپ، ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىنى لەشكەرلەر ئارىسىدا تەڭ تەقسىم قىلىش، يەرنى دىنىي مۇرىتلارغا ئومۇمىي مۈلۈك قىلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلىپ، خەلىپە دىنىي مۇرىتلار تەرىپىدىن سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىشى، ئۇ ئاللاغا مۇتلەق بويسۇنۇشى، ئۇنداق بولمىسا ئۇنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش زۆرۈر دەپ قارىغان. ئۇلار ھەزرەت ئەلىدىن كېيىنكى خەلىپىلەرنىڭ ھەممىسىنى زالىم ھۆكۈمرانلار دەپ قاراپ ئۇلارغا ئۇزلۇكسىز قارشى تۇرۇپ، قەيسەرلىك بىلەن كۆرەش قىلىپ، ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ ئىنقىرازىنى تېزلەتكەن. ھۆكۈمرانلارغا قارشى كۆرەش جەريانىدا خاۋارىچلارنىڭ كۆپ قىسمى قىرىلىپ كەتكەن. كېيىنچە، ئۇلار مەسلەك ۋە كۆزقاراش جەھەتتە بىرقانچە پىرقە ۋە گۇرۇھلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ ئاساسلىقلىرىدىن ئەزرەقىلەر، مورجىئىلەر، ئىبادىلەر بولۇپ، ئىبادىلەردىن باشقىلىرى ھۆكۈمرانلار بىلەن بولغان تەڭسىز كۆرەشلەردە قىرىلىپ تۈگىگەن. ئىبادىلەرنىڭ بىر قىسمى ئافرىقىدىكى ئوممان، زانزىبار قاتارلىق جايلاردا ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان. ئۇلار دىنىي ئىبادەت ۋە ئۆرپ- ئادەت جەھەتتە ئىسلام مەزھەپلىرىدىن كەسكىن پەرقلىنىدۇ.

[2] ئىسمائىلى مەزھىپى — بۇ VII ئەسىردە شەكىللىنىپ، X ئەسىرلەردە يېقىن شەرق ۋە ئوتتۇرا شەرقتە كەڭ تارقالغان. ئۇ، شىئە مەزھىپىدە يەتتىنچى ئىمام مەسلىسىدىكى ئىختىلاپ تۈپەيلىدىن

ھەرىكەتلىرى، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ ئەرەب ئىستىلاسىغا ۋە ئاخىرىدا ئىسلامغا قارشى ئېلىپ بارغان مازداكىزم[1] ھەرىكىتى خەلىپىلىكىنىڭ

شىئە مەزھىپىدىن ئاجرىلىپ چىققان، يەنى شىئەلەرنىڭ ئالتىنچى ئىمامى ئىمام جەئپەرى سادىق كەيپ - ساپاغا بېرىلىپ كەتكەن چوڭ ئوغلى ئىمام ئىسمائىلنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئورنىغا ئىككىنچى ئوغلى ئىمام مۇسا كازىمنى ۋارىسلىققا بەلگىلىگەن. ئىسمائىللەر بۇ ئىشقا نارازى بولۇپ، ئىمام ئىسمائىلدىن كېيىنكى ئىمامىلارنى ئېتىراپ قىلمىغان. شۇڭا، ئۇلار «يەتتە ئىمام مەزھىپى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

[1] مازداكىزم دىنىي، پەلسەپىۋى تەلىمات بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسچىسى 470—529- يىللاردا ياشىغان مازداك دېگەن كىشى. مازداكىزم ھەرىكىتىV—VI ئەسىرلەردە ئىرانغا كەڭ تارقالغان. مازداك تەلىماتىنىڭ ئاساسى ئالەمدە بولىدىغان ئاڭلىق ۋە بىرەر مەقسەتنى كۆزلەپ ھەرىكەت قىلغۇچى ئىزگۈلۈك، يورۇقلۇق مەنبەسى بىلەن تاسادىپىي ھەرىكەتلەنگۈچى قاراڭغۇلۇق (جاھالەت) مەنبەسى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتىن ئىبارەت. بۇ كۈرەش «ياخشىلىق» نىڭ «يامانلىق» ئۈستىدىن مۇقەررەر غەلبىسە قىلىدىغانلىقى بىلەن خۇلاسىلىنىدۇ. ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكنى يوقىتىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشنى تەرغىب قىلىش— مازداكىزمنىڭ تۈپ ئىدىيىسى. مازداكىزم ھەرىكىتى VI ئەسىردە باستۇرۇۋېتىلگەن. لېكىن، ئۇنىڭ تەلىماتلىرى كېيىنكى ئەسىرلەردە ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئازاربەيجاندىكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىجتىمائىي زۇلۇمغا، ئەرەبلەرنىڭ بۇ يەردىكى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈتۈرۈلگەن مۇغەننا، بابەك قاتارلىق خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ ئاساسلىق شوئارى ۋە بايرىقى بولغان.

بۇ جايلاردىكى ھۆكۈمرانلىقىنى تەۋرىتىپ قويدى. مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ھوقوقى ئاجىزلاپ، خەلىپە ئەل مەئمۇن قۇرۇق جازىغىلا ئايلىنىپ قالدى. ئۇ ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئاشۇ ئايىغى ئۈزۈلمەس قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن سەرپ قىلىپ، 833- يىلى كېچىك ئاسىيادا ئۇرۇش ئۈستىدە ۋاپات بولدى.

ئەل مەئمۇندىن كېيىن، ئۇنىڭ كىچىك ئىنىسى ئەل مۇئتەسەم 833—842- يىللىرىغىچە، ئەل ۋاسىق 842—847- يىللىرىغىچە خەلىپە بولدى. ئۇلارنىڭ دەۋرىدە چەت جايلار- دىكى ھەرقايسى ئۆلكە ۋالىيلىرى مەركەزدىن ئايرىلىپ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىللىق جاكارلاشتى. مەسىلەن، ئەل مەئمۇن دەۋرىدە خوراساندىكى خاۋارىجلار ھەرىكىتىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن باش قوماندان تاھىرنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇ يەرنىڭ باش ۋالىيلىقىنى ئىگىلەپ كەلگەن ئىدى. ئەل ۋاسىق دەۋرىدە ئۇلار مەركەزدىن ئايرىلىپ، خوراسانىنى مەركەز قىلغان تاھىرىيلار سۇلالىسى (820 — 872)نى قۇردى. پېرسىيە (ھازىرقى ئىران) نىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان سىيستاندا سەپەرىيلەر خانلىقى (867—908) قۇرۇلدى. ئوكسۇس (ئامۇ دەريا) ۋادىسىغا خەلىپە ھارۇن رەشىد تەرىپىدىن ۋالىي قىلىپ تەينىلەنگەن ئىسمائىل سا- مانىي ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن سامانىيلار خانلىقى (874—999)

ھەمدە پېرسىيەنىڭ كۆپ قىسمى ۋە ھىندىستانىڭ بىر قىسمىنى ئىگىلىگەن غەزنەۋىيلەر خانلىقى (912—1186) قۇرۇلدى. يەنە پېرسىيەلىك ئەمرۇلئەمرا ئەھمەد ئىبنى بۇۋەيھىدى تەرىپىدىن ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ مەركىزىدە شىئە مەزھىپىدىكى بۇۋەيھىدىلەر خانلىقى (944—1055) قۇرۇلۇپ، مەركەزدە تۇرۇپ ھوقوق يۈرگۈزدى. بۇ دەۋردە سۈننىي مەزھەپتىكى سەلجۇق تۈركلىرى خەلىپىلىك دائىرىسىدە ئۆز ھۆكۈمرانلىقى (1055—1194) نى ئورنىتىپ مۇستەقىل ھۆكۈم سۈردى. مىسر، ھىجاز ۋە سۈرىيەدە ئەييۇبىيە سۇلالىسى (1170—1240) ئەھلىسەلىپكە قارشى كۈرەشلەردە مۇھىم رول ئوينىدى.

يىغىپ ئېيتقاندا، دەسلەپكى ئابباسىيلارنىڭ ئاخىرقى خەلىپىسى بولغان ئەل مۇقتەدىر دەۋرى (903—932) دە، خەلىپىلىكنىڭ ئىچكى قىسمىدا كۆپلىگەن زىددىيەتلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. بولۇپمۇ شىئە مەزھىپى بىلەن سۈننىي مەزھىپى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش جەريانىدا ئەمەلدارلارنىڭ نەپسانىيەتچىلىكى، چېركىلىكى ئىنتايىن ئەۋج ئالدى. ھاكىمىيەتنىڭ ئىقتىدارسىزلىقى تېخىمۇ روشەن بولۇپ، خەلق تۇرمۇشى بىلەن كارى بولمىدى. كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئىنسانىي ھوقۇقى ھېچقانداق كاپالەتكە ئىگە قىلىنمىدى. خەلىپىلىك دائىرىسىدە يۈز

بەرگەن قالايمىقانچىلىقلار تۈپەيلىدىن نۇرغۇن كىشىلەر ئۆمىد ۋە ئىشەنچىنى يوقىتىپ، كۆزقارىشىنى ئۆزگەرتىپ ھەر خىل مەخپىي تەشكىلاتلارغا ياكى ئىسمائىللىلەر تەرىپىدىن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن تېررورچى تەشكىلات - مەزھەپلەرگە قوشۇلۇپ كەتتى. يەنە نۇرغۇن كىشىلەر رېئال تۇرمۇشتىن چەتنەپ، تەسەۋۋۇپىنىڭ خىلمۇخىل مەزھەپ ۋە مەسلەكلىرىنىڭ سىرلىق ئوردىسىغا كىرىپ كېتىشتى.

2. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئەھۋالى

IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ماۋەرائۇننەھر رايونىغا ساماـنىيلارنىڭ ئەجدادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

سامانىيلارنىڭ دەسلەپكى بوۋىسى سامان ئەسلىي بەلخ ئەتراپىدا كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەن بىر قوۋم بولۇپ، IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا زاروئاستر دىنىدىن يېنىپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. كېيىن ئۇ باغداد خەلىپىسى تەرىپىدىن بۇ رايونغا ۋالىي قىلىپ تەينىلەنگەن ئىدى. سامانىنىڭ نەۋرىلىرى نوھ، ئەھمەد، يەھيا ۋە ئىلياسلارمۇ كاتتا ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. مەسىلەن، خەلىپە ئەل مەئمۇن تەرىپىدىن نوھ سەمەرقەنتكە، ئەھمەد پەرغانىگە، يەھيا چاچ

ۋە ئوستراشىانغا، ئىلياس ھىراتنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەبىئەنگەن. قىرىنداشلىرىدىن يۇقىرى ھوقۇق ئىگىلىگەن ئەھمەد 865- يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن ناسىر ئىقتىدارسىز ھۆكۈمران بولغانلىقى ئۈچۈن، 874- يىلى ئىنىسى ئىسمائىل ھاكىمىيەتنى قولغا ئالدى. 888- يىلى ناسىر بىلەن ئىسمائىل ئوتتۇرىسىدا قوراللىق ئۇرۇش يۈز بېرىپ، ئىسمائىل ئاكىسىنى مەغلۇپ قىلدى ۋە ئەسىرگە چۈشكەن ئاكىسىغا پەۋقۇلئاددە ئىززەت - ھۆرمەت كۆرسىتىپ، سەمەرقەنتكە يولغا سالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ناسىر نامدا ھۆكۈمران ئاتالسىمۇ، لېكىن ئەمەلىي ھوقۇق ئىسمائىلنىڭ قولىغا ئۆتتى. 892- يىلى ناسىر ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىسمائىل ئۆزى يالغۇز ھۆكۈمران بولدى. ئۇ دۆلەت ئىچىدىكى بۆلۈنۈش ۋە زىددىيەتلەرنى تۈگىتىپ، ھاكىمىيەتنىڭ ئاساسىنى مۇستەھكەملىدى.

باغداد خەلىپىسى ئۇنىڭ كۈچلىنىپ كېتىپ، ئۆزىگە تەھدىت يەتكۈزىدىغانلىقىدىن ئەندىشە قىلىپ، سەپەرىلەر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئەمىرنى ئۇنىڭغا قارشى قۇتراتتىپ مەخپىي يارلىق چۈشۈردى. ئەمىر خەلىپىنىڭ يارلىقىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئىسمائىلغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا تەييارلاندى. تارىخچى نارشاخنىڭ

خاتىرىلىشىچە، ئىسمائىل بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، شەھەردىكى قول ھۇنەرۋەنلىرى ۋە باشقا تىنچ ئاھالىنى سەپەرۋەر قىلىپ قوراللاندۇرۇپ زور قوشۇن تەشكىل قىلىپ، بەلخكە يۈرۈش قىلىپ ئەمىرنىڭ ئالدىنى توستى. 900- يىلى ئىسمائىل ئەپچىللىك بىلەن ئەمىرنى يېڭىپ، پۈتۈنلەي تارمار قىلغاندىن كېيىن، پۈتكۈل خوراسانغا ھۆكۈمران بولدى.

ئىسمائىل ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتقاندىن كېيىن، ئەتراپىتىكى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ قارشىلىقلىرىنى باستۇرۇپ، بۇ رايوندىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەرەب ئىستىلاسىغا قارشى ھەرىكەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، خەلىپە ھۆكۈمرانلىقىدىن ئالاقىسىنى ئۈزگەنلىكىنى جاكارلىدى. ئۇ خوراسانىنى ئىگىلەپلا قالماستىن، بەلكى ئىرانىنىڭ كۆپ قىسمىنىمۇ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا قاراتتى. ئىسمائىل مۇستەقىل سامانىيلار خانلىقىنى بەرپا قىلغاندىن كېيىن، تاكى 100 يىلغىچە چەتنىڭ ھېچقانداق تاجاۋۇزىغا ئۇچرىماي، تىنچ ۋە ئاسايىشلىقتا ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن ئەرەبلەر بېسىپ كىرگەن ۋاقىتلاردا ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان خەلق ئىگىلىكى ئەسلىگە كېلىپ تەرەققىي قىلدى ۋە خەلق تۇرمۇشى ياخشىلاندى. لېكىن، سامانىيلار خانلىقىدا مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ھەرقايسى چېگرا ئۆلكىلەرگە بولغان

ھۆكۈمرانلىقى كۈچلۈك بولمىدى.

ئىسمائىل 907- يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئەھمەد ئىبنى ئىسمائىلنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرى (907 — 914)دە، بىر قىسىم چېگرا جايلاردا قوزغىلاڭ پارتلىدى. ئالدى بىلەن سەمەرقەنت، رەي، سىيستاننىڭ يەرلىك ھۆكۈمرانلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئەھمەد بۇ قوزغىلاڭنى نۇرغۇن تىرىشىش ئارقىلىق ئاران باستۇردى. لېكىن، ئۇ شىكارغا چىققان پەيتىدە، ئۆزىنىڭ تۇرك مۇھاپىزەتچىلىرى تەرىپىدىن 914- يىلى ئۆلتۈرۈلدى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى ناسرII ئۇنىڭ ئورنىغا ھۆكۈمران بولدى. ناسرII ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە قەرمەتلەر[1] (ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا ئائىت نۇرغۇن يازما

---

[1] قەرمەتلەر IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئىسمائىلى مەزھىپىدىن ئايرىلىپ چىقىپ ئىراقتا مەيدانغا كەلگەن، كېيىنچە سۇرىيە ۋە يەمەنلەرگە تارقالغان. ئابباسىيلار ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى ئۇزاق ۋاقىت كەڭ كۆلەملىك كۈرەش ئېلىپ بارغان. ئۇلارنىڭ سىياسىي غايىسى ئىجتىمائىي باراۋەرلىك بولغان. فېئوداللىق يەر ئىگىدارلىق تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇپ، يەرنى جامائەت ئارىسىدا تەڭ تەقسىم قىلىشنى تەلەپ قىلغان. ئۇلارنىڭ ئىبادەت قىلىدىغان مەسچىت ياكى خانىقاسى بولمىغان، ھېچقانداق دىنىي مۇراسىملارنى ببجرمىگەن، شەرئىەت قانۇنلىرىنى قوبۇل قىلمىغان. ئۇلار 899- يىلى بەھرەينده ھاكىمىيەت قۇرغان. بۇ دۆلەتتە ئەمگەكچى خەلق ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپ، بارلىق سېپىلقىلاردىن ئازاد قىلىنغان. 930- يىلى ھەج مەۋسۇمىدا ئۇلار

مەنبەلەردە «خۇررەمتلەر» دەپ ئېلىنغان)نىڭ پائالىيىتى كۈچەيدى. ناسرII ئۇلارنىڭ پەتىۋالرىنى ھمايە قىلدى، پائالىيىتىنى قوللىدى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتىدىن قاتتىق نارازى بولغان ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ قوللىشى بىلەن تۈركلەردىن تەركىب تاپقان ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرى بىر چوڭ زىياپەت كۈنى ناسرIIنى ۋە قەرمەتلەرنىڭ كاتتىۋاشلىرىنى ئۆلتۈرۈشنى پىلانلىدى. بىراق، بۇ سۇيىقەست ناسرIIنىڭ ئوغلى نوھقا مەلۇم بولۇپ قالدى. ئۇ، دادىسى بىلەن بىرلىكتە سۇيىقەستچىلەرنىڭ باشلىقىنى ئوردىغا ئالداپ ئەكىرىپ ئۆلتۈردى ھەم زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، سۇيىقەستچىلەر باشلىقىنىڭ بېشىنى كۆپچىلىككە كۆرسىتىپ، ناسرII ھاكىمىيەتنى ئوغلى نوھقا ئۆتكۈزۈپ بەرگەنلىكىنى جاكارلىدى.

نوھ ئىبنى ناسرII ھۆكۈمرانلىق قىلغان (943—954) مەزگىلدە، بۇ خانلىقنىڭ زەئىپلىشىشى باشلاندى. دۆلەتتە يۈز بەرگەن ئېغىر مالىيە قىيىنچىلىقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن باج - خىراج ئېغىرلىتىلغانلىقتىن ئىچكى نارازىلىقلار

مەككىگە باستۇرۇپ كىرىپ، تالان - تاراج قىلغان، ھاجىلارنى ئۆلتۈرگەن، ھەجرۇلئەسۋەتنى پارچىلاپ ئولجا قىلىپ ئېلىپ كېتىشكەن. XI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئىران ۋە ئىراقتا كەڭ كۆلەمدە باستۇرۇش نەتىجىسىدە ئۇلار ئىسمائىللەرنىڭ باشقا ئېقىملىرىغا قوشۇلۇپ كەتكەن.

كۆچەيدى. نوھنىڭ تاغىسى ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەد بۇ قېينىچىلىقلاردىن پايدىلىنىپ، چاغانىيە ئۆلكىسىدىكى چوڭ يەرلىك ھۆكۈمران ئابۇ ئەلى چاغانىنىڭ قوللىشى بىلەن 947- يىل 1- ئايدا تەختنى تارتىۋالدى، نوھ سەمەرقەنتكە قېچىپ كەتتى. ئابۇ ئەلى چاغانىيىگە كەتكەندىن كېيىن، نوھ يەنە سەمەرقەنتكە قايتىپ كېلىپ ئۆز تەختىنى ئىگىلىدى.

نوھنىڭ چوڭ ئوغلى ئابدۇل مالىك ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر (954 — 961) دە، تۈرك ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ئورنى تېخىمۇ كۆتۈرۈلدى. دۆلەتنىڭ چوڭ ھوقۇقى تامامەن ئۇلارنىڭ قولىغا ئۆتتى، ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ باشلىقى ئالىپ تېگىن ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئېرىشتى. ئۇنىڭ رازىلىقسىز ئابدۇل مالىك ھېچكىمنى مەنسەپكە قويالمايتتى. ئابدۇل مالىك ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى ناسىر III تەخت ۋارىسى دەپ ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بىر كۈنلا دەۋر سۈردى. چۈنكى، ئالىپ تېگىن ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوللىمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن مەنسۇر ئىبنى نوھ تەختكە چىقتى. ئالىپ تېگىن بۆلگۈنچى سەركەردىلەر بىلەن مەرۋە ۋە بەلخ رايونىدا بىرقانچە قېتىم ئۇرۇشقاندىن كېيىن غەزنەگە كېتىپ، 962- يىلى ئۇ

يەرنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالدى. 963- يىلى ئالىپ تېگىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مەنسۇر ئىبنى نوھ سامانىيلارنىڭ غەزنەدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

مەنسۇر ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى نوھII ھۆكۈمرانلىق قىلغان (976—997) مەزگىلدە، ھەرقايسى يەرلىك ھۆكۈمرانلارنىڭ ماجىرالىرى ئەۋج ئالدى ۋە بىر قىسىم جايلارنى ئۆز ئالدىغا بۆلۈۋېلىشتى. بۇنىڭ بىلەن مەركىزىي ھۆكۈمەت ئاجىزلىشىپ، سىرتىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرالمايدىغان ھالغا يېتىپ قالدى. 993- يىلى كۆپلىگەن تۈرك كۆچمەن قەبىلىلىرى سامانىيلار تېررىتورىيىسىگە تۇنجى قېتىم پاراكەندىچىلىك سالغان ۋاقتىدا، ئۇنىڭ ئاجىزلىقى تېخىمۇ ئاشكارىلاندى. بۇ قەبىلىلەرنىڭ يېتەكچىلىرى ياغما قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان خانلار بولۇپ، « قاراخانىيلار» دەپ ئاتىلاتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ ۋە بىرقەدەر مەدەنىيەتلىك قەبىلە قارلۇق قەبىلىسى ئىدى. قاراخانىيلار سۇلالىسى (850— 1212) ماۋەرائۇننەھر رايونىنى ئىشغال قىلىشتىن بۇرۇن، يەتتىسۇ ۋادىسى ۋە پۈتكۈل تېرىم ۋادىسىنى ئاساس قىلغان قەشقەريىگە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. نوھII پۈتكۈل مەملىكەتنى سەپەرۋەر قىلىپ، قاراخانىيلارغا قارشى دىنىي ئۇرۇش قىلىشنى چاقىرىق قىلغان بولسىمۇ، لېكىن قارا-

خانىيلار ئاللىقاچان ئىسلامغا كىرگەن مۇسۇلمانلار بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ چاقىرىقى ھېچقانداق ئۈنۈم بەرمىدى.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، نوھII تەرىپىدىن قويۇلغان خورا-سانىنىڭ باش ۋالىيسى سىمجۇرى قاراخانىيلارنىڭ خانى بۇغراخان بىلەن مەخپىي كېلىشىم ئىمزالىدى. ساما-نىيلارنىڭ بىرقانچە چوڭ سەركەردىلىرى ئاستىرتتىن قاراخانىيلارغا ھېسداشلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، قاراخانىيلار قوشۇنى ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىمای سامانىيلارنىڭ پايتەختى بۇخارانى ئىشغال قىلدى. 992- يىلى بۇغراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، قاراخانىيلار سەركەردىلىرى ئولجا-غەنىيمەتلىرىنى ئېلىپ ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىشتى. بۇ چاغدا سىمجۇرى خوراسانىنى، باش قوماندان پوئىك بولسا بەلخنى ئىشغال قىلىپ تۇراتتى.

نوھII بۇخاراغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۆز قوشۇنىغا ئىشەنمەي، غەزنە ھۆكۈمرانى سەبۈك تېگىندىن ياردەم سورىدى. سەبۈك تېگىن ئەسلىي سامانىيلار ئوردىسىدىكى تۈرك مۇھاپىزەتچىلىرىدىن كېلىپ چىققان ئاجايىپ ئۆتكۈر قوماندانلىق ئىقتىدارىغا ئىگە كىشى ئىدى. ئۇ نوھII نىڭ تەلىپىنى قوللاپ، دەرھال 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇن باشلاپ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئالدى بىلەن كىش، ئاندىن نەخشەپ شەھەرلىرىگە كىردى. ئۇ

يەردىن يولغا چىقىپ نوھII نىڭ قوشۇنلىرىغا قوشۇلۇپ، سىمجۇرى بىلەن پوئىك قاتارلىق ئاسىيلارغا قايتۇرما زەربە بەردى. بىرقانچە قېتىملىق جەڭ ئارقىلىق بۇ ئاسىي قوشۇنلار تارمار قىلىندى. سىمجۇرى بىلەن پوئىك گورگانغا قېچىپ كەتتى. نوھII سەبۈك تېگىننىڭ بۇ خىزمىتىگە مۇكاپات يۈزىسىدىن «دىن ۋە دۆلەتنىڭ پاسبانى» دېگەن نامنى بەردى. سەبۈك تېگىننىڭ ئوغلى مەھمۇدقا «دۆلەتنىڭ قىلىچى» دېگەن نامنى بېرىپ، ئۇنى سىمجۇرنىڭ ئورنىغا خوراسانغا ۋالىي قىلدى. 995 - 996- يىللىرى سامانىيلارنىڭ بەزى يەرلىك ھاكىمبەگلىرى ئۇ يەر - بۇ يەردە توپلاڭ كۆتۈرۈشتى. بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ قاراخانىيلار ھۇجۇم قىلدى. نوھII بۇ قېتىمۇ سەبۈك تېگىننىڭ ياردىمىگە تايانىدى ھەم قاراخانىيلارنىڭ بۇخاراغا كىرىشىنى توسۇپ قالدى. بىراق، ئاخىر سىر دەريا ۋادىسىنىڭ شەرقىي شىمال رايونىنى قاراخانىيلارغا بۆلۈپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ زىددىيەتتىن پايدىلانغان غەزنەۋىلەرنىڭ تەسىرى بۇ رايوندا تېخىمۇ كۈچىيىپ، نوھII ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل ھۆكۈمران بولالماي قالدى.

997- يىلى نوھII بىلەن سەبۈك تېگىن ۋاپات بولدى. نوھIIنىڭ ئوغلى مەنسۇر تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، 997—999- يىلىغىچە خان بولدى. ئۇ غەزنەۋىلەر خانلىقىنىڭ

خانى مەھمۇدنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدا ئىدى. نىشاپور ھۆكۈمرانى بەگ تۇزەن بىلەن پۈتۈك ئەسلىدە غەربىي قاراخانىيلار بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن ئىدى. ئۇلار مەنسۇر بىلەن مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ تېخمۇ يېقىنلىشىپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، مەنسۇرنى ئۆزىگە مايىل قىلىشقا ئۇرۇندى. ئاز ۋاقىتتىن كېيىن، يەنى 999- يىلى مەنسۇر ۋاپات بولدى. بەگ تۇزەن بىلەن پۈتۈكنىڭ يۆلىشى ئارقىلىق مەنسۇرنىڭ ئىنىسى ئابدۇل مالىك ئىبنى نۇھ تەختكە چىقتى. ئۇ تەختكە چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا مەھمۇد غەزنەۋى لەشكەر چىقىرىپ ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇنى ھازىرقى ئافغانىستانىنىڭ شىمالىي قىسمىنى بۆلۈپ بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. مەھمۇد غەزنەۋى يەنە ئاز ۋاقىتتىن كېيىن خوراسانىنى بېسىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئابدۇل مالىكنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا پەقەت ماۋەرائۇننەھر رايونىلا قالدى. 999- يىلى بۇ ئاخىرقى بازىمۇ غەربىي قاراخانىيلار تەرىپىدىن يېمىرىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خانى ناسىر ئىلىكخان سامانىيلار پايتەختى بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، سامانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاخىرلاشتۇردى.

XI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرى ئابدۇل مالىكنىڭ ئىنىسى ئابۇ ئىبراھىم باش كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇ غەربىي قا-

راخانىيلارغا قارشى كۈرەشتە ئۆزبەگە «مۇنتەسىر» (غەلىبە قىلغۇچى) دېگەن نامنى قويدى. مۇنتەسىر ئەسلىدە غەربىي قاراخانىيلار بۇخارانى ئىشغال قىلغان ۋاقتىدا، ئۆزگەندىتە نەزەربەند قىلىنغان ئىدى. ئۇ يەردىن خارەزمگە قېچىپ بېرىپ، بىر قىسىم سامانىي تەرەپدارلىرىنى توپلىدى، ئاندىن بۇخاراغا بېرىپ غەربىي قاراخانىيلار تەرىپىدىن قويۇلغان ۋالىينى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، بۇ شەھەرنى ئىشغال قىلدى. مەغلۇپ بولغان غەربىي قاراخانىيلار قوشۇنلىرى سەمەرقەنتكە چېكىندى. بۇ ۋاقىتتا قاراخانىيلار ئىنسى جاپارتېگىن سەمەرقەنتتە ھاكىمبەگ ئىدى. ئۇ چېكىنىپ كەلگەن قوشۇن بىلەن ئۆز قوشۇنىنى بىرلەشتۇرۇپ، مۇنتەسىرگە قارشى چىققان بولسىمۇ، لېكىن مەغلۇپ بولۇپ، ئۆزى بىر قىسىم ئەمەلدارلىرى بىلەن ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى. مۇنتەسىر ئۇلارنى غەربىي قاراخانىيلار قولىدىكى سامانىي ئەسىرلىرى بىلەن ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن نەزەربەند قىلىپ، ئۆزى بۇخاراغا قايتىپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بىراق، ناسىر ئىلىكخان ئاساسىي قوشۇنى بىلەن ھۇجۇم قىلغاندا، مۇنتەسىر ئۇلارغا قارشى جەڭ قىلمايلا بۇخارانى تاشلاپ، خوراسانغا قېچىپ كەتتى. ئۇ يەردە ئۆزبەگ بېقىنىدىغان ئوبۇلقاسىم سامجۇرى بىلەن بىرگە مەھمۇد غەزنەۋىگە قارشى ئۇرۇش باشلىدى. لېكىن، ئۇنىڭ

ئۇرۇشى ئۇنۇمسىز ئاخىرلاشتى.

1003- يىلى مۇنتەسىر ماۋەرائۇننەھر رايونىغا قايتىپ، كۆچمەن ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ يارىدىمى بىلەن يەنە غەربىي قاراخانىيلارغا قارشى قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈردى. ئوغۇزلار ئەسلىدە بىر قەبىلە ئىتتىپاقى ئىدى. «ئۇ، بەزى تۈرك قەبىلىلىرى ھەم بىر قىسىم ماسساگىت قەبىلىلىرىنىڭ ئارىلىشىپ كېتىشى نەتىجىسىدە راۋاجلاندى»[1]. لېكىن، ئۇلارنىڭ تىلى يەنىلا تۈرك تىلى ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى XI ئەسىردە يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ ئۇرۇش مەيدانىغا ئايلاندى. 1006- يىلى غەربىي قاراخانىيلار بىلەن مەھمۇد غەزنەۋىي ئارىسىدىكى مۇنقەرز بولغان سامانىيلارنىڭ مال - مۈلۈك ۋە يەر-زېمىنلىرىنى بۆلۈشۈش ھەرىكىتى تىنچ ئۆتۈپ ئۇلار ئوتتۇرىسىدا دوستلۇق ئورنىتىلدى، ھەتتا قۇدىلىشىش ئارقىلىق ناسىر ئىلىكخان قىزىنى مەھمۇد غەزنەۋىيگە خوتۇنلۇققا بەردى. لېكىن، بۇ دوستلۇق ئانچە ئۇزاق ۋاقىت داۋام قىلمىدى. 1006- يىلى مەھمۇد غەزنەۋىي ھىندىستانغا يۈرۈش قىلغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ غەربىي قاراخانىيلار

[1] گ . ب. غاپۇروپ: «تاجىكلار تارىخى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988- يىل نەشرى، 2- قىسىم 103- بەت.

غەزنەۋىيلەرگە تەۋە زېمىنغا ھۇجۇم قىلىدى ھەم ئاساسىي قىسمى خوراسانغا كىرىپ تۇس، ھىرات، نىشاپۇر ۋە بەلخلەرنى ئىشغال قىلىۋالدى. مەھمۇد غەزنەۋىي تېزدىن لەشكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، نىشاپۇرنى ئىگىلەپ تۇرغان غەربىي قاراخانىيلارنىڭ لەشكەرلىرىنى تارمار قىلىپ، بۇ يەرنى قايتۇرۇۋالدى.

1007- يىلى ناسىر ئىلىكخان نىشاپۇرنى قايتا ئىشغال قىلىش غەرىزىدە شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ خوتەن خانى يۈسۈپ قادىرخان بىلەن ھەربىي ئىتتىپاق تۈزدى. بۇلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى 50 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى. مەھمۇد غەزنەۋىي ئۇلارغا قارشى چوڭ قوشۇن ۋە 500 دىن ئارتۇق جەڭ پىلى تەييارلىدى. بۇلار ئارىسىدىكى جەڭ بەلخدىن تۆت پەرسەخ يىراقلىقتا ئىلىپ بېرىلدى. جەڭ پىللىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ كۆرمىگەن قاراخانىيلار قوشۇنلىرى ناھايىتى تېز تارمار قىلىندى.

1012- يىلى ناسىر ئىلىكخان ۋاپات بولدى، ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى ئەلى تېگىن ھۆكۈمران بولدى. ئۇنىڭ ھۆكۈملىق دەۋرىدە ئىچكى قىسمدا ھوقۇق تالىشىش ماجرالىرى يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن، مەھمۇد غەزنەۋىيگە چېقىلمىدى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مەھمۇد غەزنەۋىي ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملىدى ۋە ھىندىستانغا بىرقانچە

قېتىم ھۇجۇم قىلىدى. 1019- يىلى ئۇ ھىندىستاندىن نۇرغۇن گۆھەر ۋە جاۋاھىراتلارنى، 350 جەڭ پىلى، 57 مىڭ نەپەر قۇلنى ئېلىپ غەزنەگە قايتتى. 1024- يىلى ئۇ زور قوشۇن باشلاپ بەلخكە يۈرۈش قىلىدى ھەم غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خانى ئەلى تېگىننىڭ زۇلمىدىن ماۋەرا-ئۇننەھر خەلقىنى ئازاد قىلىمەن دېگەن شوئار بىلەن ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بۇ رايوندىكى چاغانىيە، خاتلان قاتارلىق كۆپلىگەن جايلارنى ئىشغالىيىتىگە ئالدى. ئۇ يەنە 1029-يىلى راي (ئىراندا) نى ئىگىلىدى.

1030- مەھمۇد غەزنەۋىي ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى مەسئۇد سۇلتان بولدى. ئۇ ھۆ-كۈمرانلىق قىلغان دەۋر (1030—1041)دە، خارەزىم شاھى ئالتۇن تاشنىڭ ئوغلى مارۇن خارەزمگە شاھ بولدى. ئۇ ھوقۇق ئىگىلىگەندىن كېيىن، غەربىي قاراخانىيلار خانى ئەلى تېگىن ۋە يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن سەلجۇق ھۆكۈمرانلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، 1034- يىلى غەزنەۋىيلەرنىڭ ھامىيلىقىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولغانلىقىنى جاكارلىدى. خۇتبەلەردە سۇلتان مەسئۇدنىڭ نامىنى قالدۇرۇپ، ئۆز نامىدا خۇتبە ئوقۇتتى. شۇ يىلى غەربىي قاراخانىيلارنىڭ قوللىشى بىلەن خارەزىم شاھى مارۇن غەزنەۋىيلەر تېررىتورىيىسىگە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن سۇلتان مەسئۇدنىڭ جازا يۈرۈش

قىلغان قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، ئۆزى ئۆلتۈرۈلدى. مۇشۇ پەيتتە يېڭىدىن قۇدرەت تاپقان سەلجۇقىيلەر غەزنەۋىيلەرگە قارىتا پاراكەندىچىلىك سېلىشقا باشلىدى.

1041- يىلى سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىي ئىسيانكارلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى مەۋدۇد سۇلتان بولدى. ئۇنىڭ دەۋرىدە تەخت تالىشىش ئەۋج ئېلىپ، غەزنەۋىيلەر خانلىقى ئىنقىرازغا يۈزلەندى. 1050- يىلى سۇلتان مەۋدۇد نۇرغۇن قوشۇن توپلاپ خوراسانغا يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، لېكىن سەپەر ئۇستىدە كېسەللىك سەۋەبىدىن ۋاپات بولدى. 1059- يىلى سەلجۇقىيلەر بەلخنى ئىشغال قىلدى. بۇنىڭ بىلەن غەزنەۋىيلەر خانلىقى تارىخ سەھنىسىدىن ئۆچۈرۈلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى يېڭىدىن قۇدرەت تاپقان سەلجۇقىيلەر بىلەن خارەزىم شاھلىرى بىر - بىرىدىن ھوقۇق تالىشىدىغان جەڭگاھقا ئايلاندى.

دېمەك، ئەھلىسەلىپتىن بۇرۇنقى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى يېڭىدىن ئىسلامغا كىرگەن خانلىق ۋە سۇلالىلەر داۋاملىق ھالدا بىر - بىرى بىلەن ئۇزۇلدۇرمەي قانلىق ئۇرۇشلارنى قىلىپ، ئىسلام ئەللىرىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى ئاجىزلاشتۇرۇش بىلەن مەشغۇل بولۇشتى.

3. سەلجۇقىيلەرنىڭ پائالىيىتى

سەلجۇقىيلەرنىڭ چوڭ بوۋىسى سەلجۇق بىننى دا-قاق 885- يىلى تۇغۇلۇپ، 1000- يىلى 115 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ ئەسلىدە ئوغۇز يابغۇسىنىڭ قول ئاستىدىكى لەشكەر بېشى (سۇ بېشى) بولۇپ، 910- يىلى 25 يېشىدىن باشلاپ تاكى 990- يىلغىچىلىك ھۆكۈم سۈرگەن.

سەلجۇقبەگ تولىمۇ ئاق كۆڭۈل، باتۇر ۋە مەرد يىگىت بولغانلىقى ئۈچۈن، قەبىلە ئىچىدە ھۆرمەتلىك بولۇپ، قول ئاستىدىكى قوشۇن ناھايىتى قوللايتتى، ئەمر - پەرمانلىرىغا شەرتسىز بويسۇناتتى. ئوغۇز يابغۇسى سەلجۇقبەگنىڭ لەشكەرلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋېلىپ، كەلگۈسىدە ئۆزىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇنى يوشۇرۇن ھالدا يوقاتماقچى بولغان. سەلجۇقبەگ بۇ سۇيىقەستلىك پىلانىدىن ئالدىن خەۋەر تېپىپ، ئوغۇز تۈركمەنلىرىدىن 100 ئاتلىق يىگىتنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ، 1500 تۆگە، 50 مىڭ قوينى ھەيدەپ، ئۆز ئادەملىرى بىلەن ئوغۇز يابغۇسىنىڭ تەۋەسىدىن چىقىپ مۇسۇلمانلار يۇرتىغا، يەنى سىر دەرياسىنىڭ ئىياغ ئېقىنىدىكى جەند رايونىغا كېلىپ ئورۇنلاشقان ھەمدە شۇ يەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تەسىرى

بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، ئەھلى سۈننىي مۇسۇلمانلىرىدىن بولۇپ قالغان.

تارىخىي يازمىا خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، سەلجۇقبەگنىڭ ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ (990 — 1025- يىلىغىچە ئوغۇزلارغا يابغۇ بولغان)، مىكائىلبەگ (998 - يىلى ۋاپات بولغان)، مۇسائىنانچ بايغۇ (1028—1033- يىلغىچە ئوغۇزلارغا يابغۇ بولغان)، يۈسۈپ ئىنالبەگ (994- يىلى ۋاپات بولغان) قاتارلىق تۆت ئوغلى بولغان. مىكائىلبەگ بىلەن يۈسۈپ ئىنالبەگ دادىسىدىن بۇرۇن ۋاپات بولغان. ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ بىلەن مۇسا ئىنانچ يابغۇ دادىسىدىن كېيىن ئوغۇزلارغا يابغۇ بولغان.

ئوغۇزلار سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى جەنۇب شەھىرى ئەتراپىدىكى جايلاردا ھايات كەچۈرگەن زامانلار-دا، ئۇلارغا ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ بىلەن مۇسا ئىنانچ يابغۇ رەھبەرلىك قىلغان. مىلادىيە 990- يىلى سەلجۇقبەگنىڭ ئوغۇللىرى نۇرغۇن ئوغۇز قەبىلىلىرىنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاپ، ئوغۇز خانلىقى (990 — 1040) نى قۇردى. ئارال دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى يانكەنت (يانگى كەنت) شەھىرى ئۇلارنىڭ دەسلەپكى پايتەختى بولدى. شەھەردە تۇرۇپ مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ ھايات كەچۈرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ نوپۇسى تېز كۆپىيىپ بىر مىليوندىن ئېشىپ،

بەكمۇ جەڭگىۋار كۆچكە ئايلاندى.

مەھمۇد غەزنەۋى 1024- يىلى نۇرغۇن قوشۇن بىلەن غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خاقانى ئەلى تېگىنگە قارشى بەلخكە لەشكەر تارتقان ۋاقتىدا، ئوغۇز خانلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ غەربىي قاراخانىيلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇش مەقسىتىدە، ئۇلارنى خوراسانىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە يۆتكىلىپ ئولتۇراقلىشىشقا رۇخسەت قىلغان ئىدى. ئوغۇزلار ئوت- سۈيى مول بۇ مۇنبەت زېمىنىدا تېخىمۇ قۇدرەت تاپقان. ئۇلارنىڭ كۈنسېرى كۈچلىنىپ قۇدرەت تېپىپ، كەلگۈسىدە ئۆزىگە خەۋپ يەتكۈزۈشىدىن ئەندىشە قىلغان مەھمۇد غەزنەۋى نۇرغۇن ياخشى تىلەك ۋە ۋەدىلەر بىلەن ئىسرائىل ئارسلان يابغۇنى پايتەخت غەزنەگە كېلىپ كېتىشكە تەكلىپ قىلىپ خەت يازغان. مەھمۇد غەزنەۋىنىڭ ساختا ۋەدىلەرگە تولۇپ كەتكەن خېتىگە ئالدانغان ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ بىر قىسىم ئوغۇز بەگلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ پايتەخت غەزنەگە بارغان. ئۇ بارغان زامان غەزنەۋى لەشكەرلىرى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ، بىللە بارغان ئوغۇز بەگلىرى بىلەن بىرگە قوشۇپ ھىندىستانغا ئېلىپ بېرىلىپ، كالانجىر قورغانىغا قامالغان. ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ ئاز ۋاقىتتىن كېيىن، يەنى 1025- يىلى ئاشۇ قورغاندا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغۇز

خانلىقىغا سەلجۇقبەگنىڭ ئۇچىنچى ئوغلى مۇسائىنانچىبەگ يابغۇ بولغان. بۇ دەۋردە ئوغۇز خانلىقىنىڭ ھەربىي پائالىيەتلىرىگە سەلجۇقبەگنىڭ ئۆزىدىن بۇرۇن ۋاپات بولغان ئوغلى مىكائىلبەگنىڭ ئوغۇللىرى چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگلەر يېتەكچىلىك قىلغان.

مۇسا ئىنانچىبەگ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مىكائىلبەگنىڭ ئوغلى توغرۇلبەگ يابغۇ بولدى. ئۇ تولىمۇ باتۇر ۋە تەدبىرلىك سەركەردە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاز ۋاقىت ئىچىدە پۈتكۈل خوراسانىنى ئۆزىگە قاراتتى. يەنە قېرىنداشلىرىنىڭ يېقىندىن ياردەم قىلىشى بىلەن نۇرغۇن ئۆلكىلەرنى ئۆزىگە قاراتتى. غەزنەۋى ھۆكۈمدارلىرى ئوغۇزلارنىڭ بۇ خىل كېڭەيمىچىلىكىنى توسۇش ئۈچۈن كۆپ تىرىشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ شىددەت بىلەن ئىلگىرىلىشىنى توسۇپ قالالمىدى، ئەكسىچە ئۆزىنىڭ غەربتىكى بىر قىسىم ئۆلكىلىرىنى قولدىن بېرىپ قويدى.

تارىخىي يازما مەنبەلەردە خاتىرىلىنىشچە، 1037- يىلى توغرۇلبەگنىڭ قېرىندىشى چاغرىبەگ خوراسانىنىڭ ئەڭ باي ۋە مەدەنىيەتلىك شەھرى بولغان مەرۋىشاھجاھانىنى بىسىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ نامى « مەلىكۇل مۇلۇك » (شاھلارنىڭ شاھى) دەپ ئاتىلىپ، مەرۋىشاھجاھانىنىڭ بارلىق مەسچىتلىرىدىكى خۇتبىلەردە

ئوقۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئامۇ دەريا سىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بەلخ شەھرى ئوغۇزلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا كىردى. 1038-يىلى نىشاپور شەھرى ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، توغرۇلبەگنىڭ نامى خۇتبىلەردە ئوقۇلۇپ، سۇلتان نامى بىلەن ئاتالدى. ئۇنىڭ بۇ غەلىبىسى غەزنەۋى ھۆكۈمرانلىرىنى كۈچلۈك تەشۋىشكە سېلىپ قويدى.

سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى ئوغۇزلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن پىيادە ۋە ئاتلىق بولۇپ جەمئىي 50 مىڭ كىشى ۋە 300 دىن ئارتۇق جەڭگىۋار پىلدىن تەركىب تاپقان زور قوشۇننى نىشاپوردىن نىساغا يۆتكىدى. بۇ بىرلەشمە قوشۇن ئىچىدە بۇددىست ھىندىلەر، كورد، ئەرەب، تۈرك ھەم تاجىك قاتارلىق ھەر مىللەت كىشىلىرى بار ئىدى. 1040- يىلى يىل بېشىدا نىشاپور ئارقىلىق ئوغۇزلارنىڭ قوشۇنى جايلاشقان رايونغا قاراپ ئاتلاندى. ئوغۇز قوشۇنى دەندانقان (ھازىرقى تاشرابات) قا چېكىندى. بۇ جاي ھۇجۇم قىلىش ۋە چېكىنىشكە ئەپلىك ئىدى. شۇ يىل 5- ئايدا سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ قوشۇنلىرى دەندانقانغا يېتىپ باردى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان توغرۇلبەگ 16 مىڭ ئاتلىق ئوغۇز قوشۇننى باشلاپ 8- ئاينىڭ 22- كۈنى مەرۋدىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتا مەسئۇد غەزنەۋى قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشتى. بۇ ئىككى قۇدرەتلىك قوشۇن مەرۋە بىلەن

سىراكىس ئارىلىقىدىكى دەندانقاندا بىر - بىرىگە قارشى سەپ تۈزۈشتى.

8- ئايىنىڭ 23- كۈنى ئۇرۇش باشلانغان چاغدا، مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ خوجىسى ۋە بەگتوغرۇل قاتارلىق سەركەردىلىرى قوماندانلىق قىلغان قوشۇنلار دەسلەپكى غەلىبىگە ئېرىشتى. لېكىن، كەچقۇرۇن ئوغۇزلار ئۇلارنىڭ بارگاھلىرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ باستۇرۇپ كېلىپ، ئۇلارنى پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى قاراڭغۇدىن پايدىلىنىپ جەڭگاھدىن يوشۇرۇن ھالدا چېقىپ، مارۋاروت دەرياسىدىن ئۆتۈپ، پايتەختغەزنەگە قېچىپ كەتتى.

تارىخىي يازما ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئۇرۇش تارىخىدا قان ئەڭ كۆپ تۆكۈلگەن جەڭلەرنىڭ بىرى بولدى. مەسئۇد غەزنەۋىنىڭ 50 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇنى 16 مىڭ كىشىلىك ئوغۇز قوشۇنى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي تارمار قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئۇرۇش دۇنيا ئۇرۇش تارىخىدا ئاز سانلىقلار كۆپ سانلىقلارنى يەڭگەن ئۇرۇشلار قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. دەندانقان ئۇرۇشى سەلجۇق ئوغۇزلىرىنى دۇنياۋى شان - شۆھرەتكە ئېرىشتۈردى. جەڭ ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، توغرۇلبەگ جەڭگاھقا تەختىنى قۇرۇپ،

ئۆزى خوراسانىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى ئىكەنلىكىنى جاكارلىدى ھەم يېڭى قۇرۇلغان دۆلەت نامىنى بوۋىسى سەلجۇقبەگنىڭ نامى بىلەن ئاتىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ تارىختا بۇ دۆلەتنىڭ نامى «سەلجۇقىلەر ئىمپېرىيىسى»، بۇ ئىمپېرىيىنى قۇرغان ئوغۇزلار « سەلجۇقىلەر » دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

توغرۇلبەگ تەختتە ئولتۇرغان دەۋر (1040—1063) دە، ئىنىسىنى خوراساندا قالدۇرۇپ، ئۆزى قوشۇنلىرىنى گورگانغا يۆتكىدى. ئاز ۋاقىت ئىچىدە گورگان، تەبەرىستان، خارەزىم ۋە ئازاربەيجان قاتارلىق جايلارنى، ھەتتا ھازىرقى ئىراننىڭ غەربىي قىسمىنى ئىگىلىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، توغرۇلبەگ بۇۋىسىدىلەر سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بىر قىسىم ئۆلكىلەرنىمۇ تارتىۋالدى. 1055-يىلىغا كەلگەندە، توغرۇلبەگ خوراسان بىلەن پېرسىيىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى. شۇ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۇ باغدادقا قاراپ قوشۇن تارتتى. باغداد خەلىپىسىنىڭ باش قوماندانى، تۈرك بەگلىرىدىن بولغان ئەمىرۇلئەمرا ئەل باساسىرى توغرۇلبەگنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ، ئۇنىڭ قارىسىنى كۆرمەي تۇرۇپلا، پايتەخت باغداد شەھىرىنى مۇداپىئەسىز تاشلاپ قېچىپ كەتتى. خەلىپە بولسا ئەل باساسىرىنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلۇپ، سۇننىي مەزھىپىدە

بولغان توغرۇلبەگدەك نىجاتچىغا ئېرىشكەنلىكىدىن ناھايىتى خۇش بولۇپ كەتتى. توغرۇلبەگ باغدادقا يېتىپ كەلگەندە، خەلىپە ئۇنى داغدۇغا بىلەن كۈتۈۋېلىپ، كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، ئۇنىڭغا «شەرق ۋە غەربنىڭ خوجىسى» دېگەن نامنى بەردى، 1056- يىلى يەنە ئۇنىڭغا سۇلتانلىق ئۇنۋانى بەردى. بەزى تارىخىي مەنبەلەردە، خەلىپە سەئىدە ئىسىملىك قىزىنى توغرۇلبەگكە ياتلىق قىلدى دېيىلگەن.

توغرۇلبەگنىڭ ئاباسىيلار خەلىپىلىكى تەۋەسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ھۆكۈمرانلىقى تىكلەنگەندىن كېيىن، ئۇ شىمالنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن يۈرۈش قىلدى. ئۇنىڭ قوشۇن تارتىپ شىمالغا ئاتلانغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان ئەل باساسىر پاتمەلەر خەلىپىلىكىدە پاناھلانغان يېرىدىن ھەربىكەت قىلىپ، بىر قىسىم قالدۇق قوشۇن بىلەن پاتمەلەر خەلىپىلىكىنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ باغدادنى ئىشغال قىلدى. ئۇ باغدادقا 10 ئايدەك ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا، توغرۇلبەگ قوشۇنلىرىنى يۈرۈشتىن قايتۇرۇپ كېلىپ ئەل باساسىر قوشۇنلىرىنى تامامەن يوقاتتى. ئەل باساسىرنى بولسا توغرۇلبەگ ئۆز قىلىچى بىلەن چاناپ پارە - پارە قىلىپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن توغرۇلبەگ سۈرىيە ۋە مىسىردىن باشقا پۈتكۈل ئاباسىيلار خەلىپىلىكى تەۋەسىنىڭ يېگانە سۇلتانى بولۇپ قالدى.

توغرۇلبەگ ئاساس سالغان بۇيۇك سەلجۇقىيلەر ئىمپېرىيىسىدە تۆت مەشھۇر ھۆكۈمران، يەنى توغرۇلبەگ، ئۇنىڭ جىيەن ئوغلى ئالىپ ئارسلان، نەۋرىسى مالىكشاھ ۋە ئەۋرىسى، يەنى سەلجۇقىيلەرنىڭ ئاخىرقى سۇلتانى سەنجەرلەر ئۆتكەن.

توغرۇلبەگ ۋە ئۇنىڭ جىيەن ئوغلى ئالىپ ئارسلان يەنە تەسىر دائىرىسىنى غەربكە كېڭەيتىپ، ئىراق بىلەن ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ئارىلىقىدىكى پايانسىز يەرلەرنى ئىگىلىدى. بۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ كۈچ - قۇدرىتى ئۆسۈپ، ۋىزانتىيىلىكلەرنى بېسىپ چۈشۈشكە باشلىدى. غەرب تارىخچىلىرى ئىسلام ئەللىرىنىڭ كۆپ قېتىم دېگۈدەك كۆچمەن مىللەتلەر تەرىپىدىن ئاغدۇرۇۋېتىلگەنلىكى، ئەمما ئىسلامىيەت يەنە يېڭىچە ھاياتىي كۈچ بىلەن ئۇلغىيىپ بېرىۋاتقانلىقىغا ھەيرانلىق بىلەن نەزەر سېلىشتى. توغرۇلبەگ ھۆكۈمرانلىقىدىكى كۆچمەن ئوغۇزلار ئوقۇمۇشلۇق بۇۋەبھەدىلەر ياراتقان پارلاق مەدەنىيەتنى ۋەيران قىلىۋەتتى. « ھەممە نەرسە گويا خارابلىككە ئايلىنىپ كەتكەن ئىدى. ئەمما، دەل سەلجۇقىيلەرنىڭ خان-پادىشاھلىرى ئىسلامىيەتكە مىسلىسىز شان - شەرەپلەرنى كەلتۈردى. بۇ قىستۇرمىنى موڭغۇللار، تۆمۈرىيلەر ۋە ئۇلاردىن كېيىن ئۆتكەن ئوسمانلى تۈركلىرى، شۇنىڭدەك

مۇغۇللار كەينى- كەينىدىن تەكرارلاشتى»[1].

توغرۇلبەگ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ جىيەن ئوغلى ئالىپ ئارسلان 1063—1073- يىللىرىغىچە سۇلتان بولدى. توغرۇلبەگ تەرىپىدىن ئەزىز رۇم (ئانادول) ئۆلكىسىگە باش ۋالىي قىلىپ تەينىلەنگەن ئىسرائىل ئارسلان يابغۇنىڭ ئوغلى قۇلتەمىشبەگ ئالىپ ئارسلان سۇلتان بولغان مەزگىلدە كۈچىيىپ 70 مىڭ ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە بولدى. قۇلتەمىشبەگ بۇ لەشكىرىي كۈچكە تايىنىپ، سەلجۇق ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى تېھرانىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن، ئالىپ ئارسلان تەختكە چىقىپ بىرقانچە ئايدىن كېيىن، ئۇنىڭغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. ئالىپ ئارسلان قۇلتەمىشبەگكە مەكتۇپ يوللاپ، بۇنداق ئىسيانىنىڭ دۆلەتكە ناھايىتى ئېغىر بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرىدىغانلىقىنى تەكتىلەپ، ئۇنى ئاسىيلىق يولىدىن قايتىشقا ئۈندىگەن بولسىمۇ، لېكىن قۇلتەمىشبەگ ئالىپ ئارسلاننىڭ نەسىھەتلىرىگە قۇلاق سالماستىن ئۇرۇش قوزغىغانلىقى ئۈچۈن، تېھران شەھرىنىڭ يېنىدىكى جەڭدە ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئىنىسى رۇسۇلبەگ، ئوغۇللىرى

---

[1] سەيىد فەييازمەھمۇد: «ئىسلام دىنىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996- يىل نەشرى، 1- قىسىم 290- بەت.

سۇلايمانشاھ ۋە مەنسۇربەگلەر ئالىپ ئارسلانغا ئەسىرگە چۈشتى.

ئالىپ ئارسلان 1065- يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىپ، غەربىي قاراخانىيلار بىلەن قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا پۈختا ئاساس سالدى. ئۇ، قىزى ئائىشە خاتۇننى غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ئىلىكخانى شەمسۇلمۇلۇككە بەردى، شەمسۇلمۇلۇكنىڭ سىڭلىسى تۈركەن خاتۇننى ئوغلى جالالىدىن مالىكشاھقا ئېلىپ بەردى. ئالىپ ئارسلان 1067- يىلى خارەزمنى ئىشغال قىلىپ، 1070 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا پاتمەلەر خەلىپىلىكىنىڭ ئىلكىدىن مەككە - مەدىنىدىن ئىبارەت ئىككى ھەرەمنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى تارتىۋالدى، ئاندىن سۈرىيىنى بويسۇندۇرۇپ، قىسقا مۇددەتلىك تەييارلىقتىن كېيىن، كىچىك ئاسىيادىكى خرىستىئانلارغا قارشى ئۇرۇش ئېلىپ باردى.

1071- يىلى شەرقىي رۇم ئىمپېرىيىسى (ۋىزانتىيە) نىڭ ئىمپېراتورى دىككىنس رومانۇس باشچىلىقىدىكى ئۈستۈن لەشكىرىي كۈچكە ئىگە ۋىزانتىيە قوشۇنى بىلەن ئالىپ ئارسلان قوشۇنلىرى ئەرمەنىستاندىكى ۋان كۆلىنىڭ شىمالىدىن 45 كىلومېتىر يىراق، دېگىز يۈزىدىن 1500 مېتىر ئېگىزلىكتىكى مالازگىرد قورغىنى يېنىدا ئۇچراشتى.

ئۇرۇشتا ۋېزانتىيە قوشۇنلىرى ئۈزۈل - كېسىل تارمار قىلىنىپ، ئىمپېراتور دىككىنىس ئەسىرگە چۈشتى. مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن، ئۇ ناھايىتى نۇرغۇن ئۇرۇش چىقىمى تۆلەپ ئەسىرلىكتىن قۇتۇلدى ھەمدە ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە سەلجۇقىيلەرگە خىراج تۆلەپ تۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ئۇرۇش تارىختا «مالازگىرد ئۇرۇشى» دەپ ئاتالدى.

بۇ قېتىمقى شانلىق غەلىبىنىڭ ئەكس سادالىرى ھەرقايسى ئەللەر ئارىسىدا ناھايىتى زور تەسىر قوزغىدى. ئۇرۇشتىن كېيىن سەلجۇقىيلەرنىڭ تېررىتورىيىسى ناھايىتى كېڭىيىپ، مۇسۇلمانلار كىچىك ئاسىيادا ئولتۇراقلىشىشقا باشلىدى. ئالىپ ئارسلاننىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى سۇلايمان بىننى قېتلمىش 1077- يىلى بۇ يېڭى زېمىننىڭ ئاتا مىراس باش ۋالىيسى بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى «رۇم دۆلەت سەلجۇقىيەسى» دېگەن نام بىلەن بۇ زېمىندا 200 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇلار 1084- يىلى ۋېزانتىيىنىڭ كىچىك ئاسىيادىكى ئەڭ باي شەھرى بولغان ئىيكانى ئىشغال قىلىپ، ئۇنىڭ نامىنى قۇنىيەگە ئۆزگەرتىپ، دۆلەتنىڭ پايتەختى قىلدى. بۇنىڭ بىلەن قۇنىيە شەھرى كىچىك ئاسىيا رايونىنىڭ مەدەنىيەت ۋە مەرىپەت مەركىزىگە ئايلاندى.

ئالىپ ئارسلان پايتەختىنى پېرسىيەدىكى ئىسپاھانغا يۆتكىدى. ھەلەپنى ئىشغال قىلىپ، پاتمەلەر خەلىپىلىكىنىڭ قولىدىن مەككە بىلەن مەدىنىنى قايتۇرۇۋالغاندا، ئالىپ ئارسلاننىڭ تۇتۇشبەگ ئىسىملىك ئوغلى سۇرىيىگە باش ۋالىي بولغان ئىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بۇ جايدا كىرمان دۆلەت سەلجۇقىيىسىنى قۇردى. بۇ دۆلەت ئەھلىسەلىپنىڭ شەرقىقە قاراپ ئىلگىرىلىشىنى كۆپ قېتىم توسۇپ قالدى.

ئالىپ ئارسلاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى جالالىددىن مالىكشاھ سەلجۇق ئىمپېرىيىسىگە سۇلتان بولدى. ئۇنىڭ نامى باغداد مەسچىتلىرىنىڭ خۇتبەلىرىدە زىكىر قىلىنىدىغان بولدى. ئۇ 1075- يىلى شەرقىي رۇم ئىمپېرىيىسىگە تەۋە كاۋكازىيىنى ئىشغال قىلىپ، ئىمپېرىيە دائىرىسىنى كېڭەيتتى. ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى 15 مىليون كۋادرات كىلومېتىردىن ئېشىپ كەتتى. بۇ تېرىتورىيە ئىچىگە ئىران، ئافغانىستان، شىمالىي ھىندىستان، ماۋەرائۇننەھر، جەنۇبىي كاۋكازىيە، داغستان، ئانادۇل، ئىراق، سۇرىيە، پەلەستىن ھەم ئەرەبىستان يېرىم ئارىلى قاتارلىقلار كىرگەن ئىدى.

مەدەنىيەت سەۋىيىسى جەھەتتىن ئالغاندا، سەلجۇقىلەر ئۆزى بويسۇندۇرغان ماۋەرائۇننەھر رايونى ۋە

خوراسساندىكى ھەرقايسى مىللەتلەردىن تۆۋەن تۇراتتى. سەلجۇقىيلەر ئارىسىدا ساۋاتسىزلىق ئېغىر ئىدى، ھەتتا ئالىپ ئارسلان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى جالالىددىن مالىكشاھمۇ ساۋاتسىز ئىدى. شۇڭلاشقا، سەلجۇقىيلەر زېمىنىنى ئەلەم ئارقىلىق ئالغىنى بىلەن دۆلەتنى باشقۇرۇشتا قەلەمگە تايانماي ئامال يوق ئىدى. بۇ ھال تاجىكلار ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدىكى بىلىملىك ئەربابلارنىڭ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا زور رول ئوينىشىنى بارلىققا كەلتۈردى. خوراسانلىق ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى ئەلى ئىبنى ئىسھاق (1019—1092) مانا بۇ پۈرسەتكە ئېرىشكەن سەلجۇقىيلەر ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى ئاتاقلىق دۆلەت ئەربابى ئىدى. ئۇ ئالىپ ئارسلان بىلەن جالالىددىن مالىكشاھنىڭ قول ئاستىدا 30 يىل (1063— 1092) ۋەزىر بولدى. ئۇ خانلىقنىڭ ئوردىلىرىدا، بولۇپمۇ جالالىددىن مالىكشاھنىڭ ھۇزۇرىدا يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە بولۇپ، «نىزامىئۇلمۇلۇك» (دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەن ۋەزىر) دېگەن ئۇنۋانغا ئېرىشتى.

نىزامىئۇلمۇلۇك ئاتاقلىق سىياسىئون، بىلىملىك، دانىشمەن، تەدبىرلىك كىشى بولۇپ، سەلجۇقىيلەر ئىمپېرىيىسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن كۆپ تىرىشتى. بۇ دەۋردە دۆلەت ناھايىتى قۇدرەت تاپقانلىقى ئۈچۈن،

ئىگىلىك ۋە ئىقتىسادنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ، مەدەنىي مائارىپ ۋە ئىلىم- پەن يۈكسەلدى. نىزامىئۇلمۇلۇك ئالىي مەكتەپ ۋە مەدرىسە قۇرۇشنى ئاكتىپ قوللىدى. باغدادتا «نىزامىيە مەدرىسەسى»، ھەرقايسى جايلاردا كۆپلىگەن ئالىي بىلىم يۇرتلىرى قۇرۇلۇپ، ئالىي مائارىپ ئىشلىرى تەرەققىي قىلدى. جايلاردىكى ئالىي ئوقۇش يۇرتلىرى ئۆزىنىڭ ئاساس سالغۇچىسىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن «نىزامىيە» دېگەن نام بىلەن پۈتكۈل شەرقتە مەشھۇر بولدى، نۇرغۇن ئالىم ۋە ئەدىبلەرنى يېتىشتۈرۈپ، ئوتتۇرا شەرقتە ئىلىم - پەن چىرىغىنى يورۇتتى. ئىمپېرىيە دائىرىسىدىكى ئىقتىدارلىق ئالىم ۋە شائىرلار بۇ ئالىي بىلىم يۇرتلىرىغا ۋە مەخسۇس پەن تەتقىقات ئورۇنلىرىغا يۇقىرى تەمىنات بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشى ئۈچۈن ياخشى شارائىت يارىتىپ بېرىلدى. مەسىلەن، ئاتاقلىق ماتېماتىكا ۋە ئاستىرونومىيە ئالىمى، شائىر ئۆمەر ھەييام (1040— 1123)، مەشھۇر سەييا ھ ۋە ئەدىب ناسىر خۇسراۋ (1004—1088) لار[1] شۇلار

---

[1] ناسىر خۇسراۋ — ئابۇ مۇئىن ناسىر بىن كەبادىيانى مەرۋەزى ئاتاقلىق پارس - تاجىك شائىرى ۋە پەيلاسوپى. ئۇنىڭ «سەپەرنامە»، «روش نائىنامە»، «سائادەتنامە»، «زادول مۇساپىرىن» (مۇساپىرلار ئوزۇقى) ناملىق ئەسەرلىرى بار. ئۇ، ئىسمائىللىلەرنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، مەھمۇد غەزنەۋىي تەرىپىدىن نەزەربەند قىلىنغان.

جۇملىسىدىن ئىدى. ئۆمەر ھەييام ئىسپاھاندىكى ئاسمان جىسىملىرى تەتقىقات ئورنىغا رەھبەرلىك قىلىپ، نۇرغۇن ئالىملارنى يېتىشتۈرگەن ھەم بىرقانچە يىل تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ناھايىتى ئېنىق بولغان شەمسىيە كالېندارى ئىشلەپ چىققان.

مالىكشاھ دەۋرى سەلجۇق ئىمپېرىيىسىنىڭ تازا گۈللەنگەن دەۋرى بولۇش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭ ئىنقىرازغا يۈزلىنىشىمۇ مۇشۇ دەۋردىن باشلانغان. بۇ دەۋردە ئىسمائىلى مەزھىپى ۋە ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ چىققان، باتىل مەزھەب بولغان قەرمەتلەر، يەنە ئۇنىڭ ئۆزگەرگەن بىر تارمىقى بولغان ئاسىسىنلەر (ھەششاشىلەر)[1] مەز-

---

① ئاسىسىنلار — بۇ، ئىسمائىللەرنىڭ سۈيىقەست ۋە تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى يوشۇرۇن ئېلىپ بارىدىغان بىر تارمىقى بولۇپ، XI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئىرانىدا ئىسمائىلى ھەرىكىتىنىڭ بۆلۈنۈشى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان. بۇ گۇرۇھ يەنە ھەششاشىلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ پائالىيەت مەركىزى ئىراننىڭ غەربىي شىمالىدىكى غەزنە شەھىرىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى تاغلار ئارىسىغا جايلاشقان ئەلەمۇت قەلئەسى بولۇپ، سۈرىيە، لىۋان، كىچىنچە ھىندىستان قاتارلىق ئەللەرگە كەڭ تارقالغان. ئۇلار ھېچ نەرسىدىن قورقمايدىغان، ئىنتايىن ئەسەبىي پىدائىيلارنى « ئۆلۈسە ئۇدۇل جەننەتكە كىرىدۇ » دېگەن ئاڭ بىلەن تەربىيىلەپ، ھەرقايسى ئەل ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى ئىنتايىن مەخپىي تېررورلۇق ھەرىكىتىنى ئۇيۇشتۇرغان. بەزى ھۆكۈمرانلار ئۆز جېنىنى ساقلاش ئۈچۈن، ئۇلارغا قەرەللىك ھالدا تۆلەم بېرىپ تۇرغان. 1256- يىلى ھىلاكۇ قوشۇنلىرى

ھېچىنىڭ پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسىغا، بولۇپمۇ سەلجۇق ھۆكۈمرانلىرىغا قارىتا سۈيىقەستە ۋە زىيانكەشلىكلىرى ئەۋج ئالغان. ئاساسىنلار (ھەششاشىلەر)غا ھەسەن ئىبنى سەببا (1124- يىلى ۋاپات بولغان) رەھبەرلىك قىلغان زامانلاردا، ئۇلارنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى ئىنتايىن ئەۋج ئالغان.

ھەسەن ئىبنى سەببا ئەسلىدە نىزامىئۇلمۇلۇك بىلەن ئۆمەر ھەييامىلارنىڭ ساۋاقدېشى بولۇپ، كاتتا ئالىم ئىدى. ئۇ، بىر مەزگىل نىزامىئۇلمۇلۇكنىڭ ياردەمى بىلەن مالىكشاھ ئوردىسىدا ئىشلىگەن. لېكىن ئۇ، ئىنتايىن ھىيلىگەر، ئاچ كۆز ۋە ھوقۇقپەرەس بولغىنى ئۈچۈن ئۇزاق ئۆتمەيلا ئوردىدىن ھەيدەلگەن. ھەسەن ئىبنى سەببا بىر مەزگىل پاتمەلەر خەلىپىلىكىنىڭ مەنىۋى يېتەكچىسى بولغان، كېيىن ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ، قىسقا مەزگىل ئىچىدىلا ئەتراپىغا بىر قىسىم ئىسمائىلى مۇرتلىرىنى توپلاپ، ئەلەمۇت قەلئەسىنى ھىيلە بىلەن ئىگىلىۋېلىپ، مۇشۇ يەردە تۇرۇپ، پۈتكۈل ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى

ئىراقتىكى ئاساسىنلار ھاكىمىيىتىنى تارمار قىلغان. سۈرىيە ۋە لىۋاندىكى ئاساسىنلار تەشكىلاتلىرىنى مىسىردىكى مەملۇكلەر 1273- يىلى ئۇرۇل - كېسىل يوقاتقان.

ئىسمائىلى ھەربكىتىگە رەھبەرلىك قىلىشقا باشلىدى. 1092- يىل 10- ئايدا نىزامئۇلمۇلۇك ئۇلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىدى. ئاردىن بىر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، جالالىددىن مالىكشاھنىڭ ئاشۇ تېررورچىلار تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى. جالالىددىن مالىكشاھ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، سەلجۇق خانداناللىقىنىڭ ئەزالىرى بىلەن ھاكىمىيەت بېشىدىكى ھەرقايسى سەركەردىلەر ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن نۇرغۇن دەتالاشلار ۋە ئۇرۇشلارغا ئەگىشىپ، ئەۋج ئالغان ئىسمائىلى تېررورچىلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى بۇ چوڭ ئىمپېرىيىنىڭ پارچىلىنىشىنى تېزلەتتى.

جالالىددىن مالىكشاھنىڭ ئەسلىي بىكىتكەن ۋەلىئەھدى (تەخت ۋارىسى) ئوغلى بەرقيارۇق بولسىمۇ، لېكىن تۈركان خاتۇن ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەتتىكى كاتتا ئىمتىيازلارغا تاينىپ، بەش يېرىم ياشلىق ئوغلى مەھمۇدنى سۇلتان دەپ جاكارلاپ، مەسچىتلەردە ئۇنىڭ نامىغا خۇتبە ئوقۇتتى. ئۇ ئىككى يېرىم ئايلا تەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئاكىسى بەرقيارۇق تەرىپىدىن تەختتىن چۈشۈرۈلدى. بەرقيارۇق 1093— 1104- يىللىرىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ كاتتا ئىمپېرىيىگە ئاخىرقى سۇلتان بولغان روكىندىن سەنجەر تەختتە

ئولتۇرغان 1118—1157- يىللاردا باتۇرانە كۈرەشلەر ئارقىلىق جايلاردىكى تەخت دەۋاگىرى قېرىنداشلىرىغا، غەزنەۋى خانلىقىغا، گور خانلىقىغا ھەم خارەزىم شاھلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ھەممە جەڭلەردە غەلىبە قازاندى. لېكىن ئۇ، ئىمپېرىيىنىڭ بۇرۇنقى شان - شۆھرىتىنى قايتا تىكلىيەلمىدى ھەم ئۇنىڭ قۇدرىتىنى ساقلاپ قالالمىدى.

شۇ كۈنلەردە غەربىي قاراخانىيلار بىلەن سەلجۇقىيلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ئاھالىلىرى خوراسان ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونىدا ئولتۇراقلىشىپ، بۇ رايونلاردىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان كىشىلەرنىڭ تۇتاش مەھەللىلىرى بارلىققا كەلدى. شۇڭا، ئەرەب تارىخچىلىرى خوراسان ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونىدىن تاكى جۇڭگو چېگرىسىغىچە بولغان جايلارنى بىرتۇتاش تۇران (تۈركلەر ۋەتىنى) دەپ ئاتاشتى.

XII ئەسىرنىڭ 30- يىللىرى بىر تائىپە كۆچمەنچى خەلق جوڭغارىيە ئويمانلىقىدىن ئۆتۈپ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا شىددەت بىلەن بېسىپ كىردى. ئۇلار تارىختا قارا قىتان[1] دەپ ئاتىلاتتى. قارا قىتانلار چۇ دەرياسى ۋادىسىدا

---

[1] قارا قىتان — ئوتتۇرا ئەسىردە جەنۇبىي سىبىرىيىدىن ماۋەرا-ئۇننەھرغىچە ھەربىكەت قىلغان تۈركىي تىللىق بىر قوۋمنىڭ نامى.

بىرئاز توختاپ، ئاندىن غەربىي قاراخانىيلار بىلەن سەلجۇقىيلەرنىڭ بۇ رايوندىكى كۈچلىرىگە قاتتىق زەربە بەردى. 1137- يىلى ئۇلار خوجەندكە كېلىپ، پۈتكۈل ماۋەرائۇننەھر رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان غەربىي قاراخانىيلارنىڭ خانى مەھمۇد ئىلىكخان قوشۇنىنى تارمار قىلدى. مەھمۇد ئىلىكخان سەلجۇق ئىمپېرىيىسىنىڭ ھىمايىسىدە ئىدى. بۇ ۋاقىتتا سۇلتان سەنجەر خارەزمشاھ بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، غەربىي قاراخانىيلار قوشۇنلىرىغا ھېچقانداق ياردەم قىلالمىدى. لېكىن، مۇشۇ قېتىملىق غەلىبىدىن كېيىن قارا قىتانلارمۇ ئالغا يۈرۈش قىلماي چېكىندى.

1141- يىلى قارا قىتانلار يەنە ھۇجۇم باشلىدى. سۇلتان روكىنددىن سەنجەر غەربىي قاراخانىيلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، قوشۇن باشلاپ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ سەمەرقەنت ئەتراپىغا كەلدى. شۇ يىل 9- ئاينىڭ 9- كۈنى قارا قىتانلار سۇلتان روكىنددىن سەنجەر بىلەن غەربىي قاراخانىيلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىغا كاتتۇان تۈزلەڭلىكىدە (سەمەرقەنت ئەتراپىدا) قاتتىق ھۇجۇم قىلدى. بۇ جەڭدە غەربىي قاراخانىيلار بىلەن سەلجۇقىيلەرنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى پۈتۈنلەي تارمار بولدى. جەڭدە 30 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئۆلدى. سۇلتان روكىنددىن سەنجەر ۋە غەربىي

قاراخانىيلار قوشۇنلىرى قايتا ئۇرۇش قىلىشقا جۇرئەت قىلالمايۋە مەۋزىگە چىقىندى. قارا قىتانلار توسالغۇسىز ئىلگىرىلەپ بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، پۈتكۈل ماۋەرائۇننەھر رايونىنىڭ ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى. ئۇلار غەلبىدىن كېيىن، چۇ دەرياسى ۋادىسىدىكى پايتەخت بالاساغۇنغا قايتىپ كەتتى. ماۋەرائۇننەھر ۋە خوراسان رايونىدىكى غەربىي قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىرى ئۇلارغا ھەر يىلى مەلۇم مىقداردا خىراج تۆلەپ تۇردى.

سەلجۇق ئىمپېرىيىسى قارا قىتانلار تەرىپىدىن ئېغىر زەربىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ھەرقايسى جايلاردىكى شاھزادىلەرنىڭ تەخت تالىشىش ماجرالىرى ئەۋج ئالدى. نەتىجىدە ھەرقايسى جايلاردا مۇستەقىل بولۇۋالغان سەلجۇق ھۆكۈمرانلىرىدىن ئىمپېرىيىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى سەلجۇق ھاكىمىيىتى 1157- يىلى خارەزىم شاھلىرى تەرىپىدىن يوقىتىلدى. كىرمان دۆلىتى سەلجۇقىيسى (1141—1187) بولسا، چۆل تۈركمەنلىرى تەرىپىدىن يوقىتىلدى. سۈرىيەدىكى سەلجۇق ھاكىمىيىتى (1094—1117) بۇرىيلار خانلىقى (1103— 1154)[1] بىلەن ئارتو-

[1] بۇرىيلار— سەلجۇق ئىمپېرىيىسى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، مۇستەقىل بولۇۋالغان سەركەردە توقتۇغىن تەرىپىدىن دەمەشقتە قۇرۇلغان.

قىيلار خانلىقى (1101—1225)[1] تەرىپىدىن يوقىتىلدى. ئىراق بىلەن كوردىستاندىكى سەلجۇقىيلەر ھاكىمىيىتى (1117—1197) بولسا، بارغانچە قۇدرەت تېپىۋاتقان خارەزىم شاھلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

سەلجۇق ئىمپېرىيىسىنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىمادىددىن زەڭگى ئىسىملىك سەلجۇق سەركەردىسى مىسوپوتامىيە بىلەن سۇرىيىدە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇۋېلىپ، 1154- يىلى بورىيلار خانلىقىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، زەڭگىلەر سۇلالىسىنى قۇرىدى. ئىلدىگىز ئىسىملىك يەنە بىر سەلجۇق سەركەردىسى ئازاربەيجاندا قۇرغان خانلىق 1225—1136- يىللىرىغىچە ھۆكۈم سۈردى. ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەد ئىبنى ئىلدىگىز دەۋرىدە بۇ خانلىق ئىنتايىن كۈچىيىپ، ئىراقتىكى سەلجۇقىيلەرنىڭ ئاساسىي ھۆكۈمرانلىغا ئايلاندى. باشقا سەركەردىلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان پارستىكى سەلپارلەر

---

[1] ئارتوقىيلار— بۇ، ئارتوق ئىبنى ئەقرەپ ئىسىملىك سەركەردە تەرىپىدىن دىياربەكرىدە قۇرۇلغان. ئارتوقبەگنىڭ سوقمان ۋە ئىل غەۋرى دېگەن ئوغۇللىرى بىرىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشىدىن كېيىن، پەلەستىندە قۇرۇلغان لاتىن كېنەزلىكلىرىگە كۆپ قېتىم زەربە بەرگەن. سوقمان كېيىنچە، ئەرمىنىيىدە ئۆز ئالدىغا قۇرغان خانلىق ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن 1225- يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

پادىشاھلىقى 1148 — 1287- يىللىرىغىچە، لورىستاندا قۇرۇلغان ھەرىر سەپىد پادىشاھلىقى 1148 — 1339- يىللىرىغىچە ھۆكۈم سۈردى.

ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ كاتتا ئىمپېرىيىنىڭ چېت ياقىلىرىدا قۇرۇلغان نۇرغۇن يەرلىك ھاكىمىيەتلەر داۋاملىق ئۆزئارا ئىچكى ئۇرۇش ئېلىپ بارىدى. بىرقەدەر ئۇزاقراق مەۋجۇت بولۇپ، ئەھلىسەلىپنىڭ شەرقىگە ئىلگىرىلەش يولىنى توسۇپ، ئۇلار بىلەن قانلىق جەڭلەرنى قىلغان رۇم دۆلەت سەلجۇقىيىسى موڭغۇللارنىڭ تاجاۋۇزىغىمۇ كۆچلۈك قارشى تۇرۇپ كەلگەن ئىدى. ئۇ ئاخىر ئۆز قېرىنداشلىرى بولغان ئوسمانلى تۈركلىرى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى.

ئۇچىنچى باب

ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشىنىڭ سەۋەبلىرى

1. مۇقەددەس جاينى تالىشىش

دۇنيادىكى بارلىق ئەھلى كۇتۇپ[1]، يەنى يەھۇدىيلار، خرىستىئانلار ۋە مۇسۇلمانلار ئۇچۇن پەلەستىندىكى يېرۇسالىم شەھىرى ناھايىتى ئۇلۇغ ۋە مۇقەددەس ھېسابلىناتتى. چۇنكى، بۇ ئورۇندا قەدىمكى پەيغەمبەرلەردىن تەۋرۈك قالغان نۇرغۇن ئىبادەتخانىلار بولغانلىقى ئۇچۇن، يېرۇسالىم شەھىرى بەيتۇلمۇقەددەس (پاك ئۆي) دەپ ئاتىلاتتى. بۇ جايدا مەسجىدۇلئەقسا (يىراقتىكى مەسچىت)[2]، قۇببە تۇسسەخرا (قۇملۇقتىكى گۇمبەز) قاتارلىق ئۇلۇغ ۋە مۆتىۋەر

---

① ئەھلى كۇتۇپ — كىتاب ئەھلى، ئۆز دىنى كىتابىغا ئىگە خەلق دېگەنلىك.

② مەسجىدۇلئەقسا — بۇ، قەدىمكى مەسچىت بولۇپ، « قۇرئان كەرىم»دە ئاشۇ نامدا ئاتالغان. ئادەتتە «ئەقسا مەسچىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. VIII ئەسىردە «ئەقسا» نامدا يەنە بىر مەسچىت بىنا قىلىنغان، لېكىن XX ئەسىرنىڭ بېشىدىكى ئەرەب - ئىسرائىلىيە توقۇنۇشىدا بۇ مەسچىت كۆيۈپ كەتكەن.

زىيارەتگاھلار جايلاشقان ئىدى.

مەسجىدۇلئەقسا مۇسۇلمانلار ئۈچۈن مۇقەددەس ۋە ئۇلۇغ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەھۇدىي دىنىدىكىلەر ئۈچۈنمۇ مۇقەددەستۇر. چۈنكى، ئۇ جاي مۇساۋى (مۇسا ئەلەيھىسسالام) دىنىدىكىلەر ۋە خرىستىئانلار ئۈچۈنمۇ قىبلە دەپ ئۇلۇغلىنىپ كەلگەن. دۇنيادىكى بارلىق خرىستىئانلار پەلەستىندىكى تارىخىي شەھەر — يېرۇسالىمنى ئېسا ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان جايى[1]، ئۇنىڭ مۇقەددەس قەبرىسى مۇشۇ يەردە، «ئىنجىل» مۇشۇ يەردە يېزىلغان[2] دەپ ئۇلۇغلايدۇ. ئېسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ئانىسى بۇۋى مەريەم ياش ۋاقتىدا مۇشۇ مەسچىتتە خادىم بولۇپ تۇرغانلىقى توغرۇلۇق رىۋايەتلەر بار. ئۇلار ئۈچۈن مۇقەددەس سانالغان يەنە نۇرغۇن زىيارەتگاھلار مۇشۇ ئورۇندا بولغانلىقتىن، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تۈركۈم - تۈركۈم خرىستىئان زىيارەتچىلىرى ھەر يىلى يېرۇسالىمغا تاۋاپ ۋەزىيارەت قىلىش ئۈچۈن كېلىشەتتى.

يەھۇدىيلارمۇ بۇ جاينى ناھايىتى ئۇلۇغ بىلەتتى.

---

[1] مۇسۇلمانلار ئېسا ئەلەيھىسسالام ھايات ھالدا ئاسمانغا چىقىپ كەتكەن دەپ ئېتىقاد قىلىدۇ.

[2] «ئىنجىل» دەسلەپ ئىبرانى تىلىدا يېزىلغان، كېيىن لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

يەھۇدىيلار ئەسلىي « ئىبراي » دەپ ئاتىلىدىغان غەربىي ئاسىيا ۋە شىمالىي ئافرىقىدا ياشايدىغان كۆچمەن چارۋىچى مىللەت ئىدى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى XIII ئەسىردە ئۇلار ئەرەب يېرىم ئارىلىدىن پەلەستىنگە كۆچۈپ كېلىپ، شۇ يەردە ماكانلىشىپ قالغان. ئۇلارنىڭ شىمالىي ۋە ئوتتۇرا قىسىملىرى « يەھۇدىي » دەپ ئاتالغان. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى II ئەسىردە ئۇلار پەلەستىنده قۇللۇق توزۇمىدىكى دۆلەت قۇرغان ۋە يەھۇدىي دىنىنى تارقاتقان. كېيىنچە بۇ دۆلەت ئىسرائىل ۋە يەھۇدىيە دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن.

مەسجىدۇلئەقسا ئىبرانىيلاردىن كېلىپ چىققان پادىشاھ ھەم پەيغەمبەر داۋۇتنىڭ ئوغلى سۇلايمان ئەلەيھىسسالام تەرىپىدىن ياسالغان بولۇپ، تەخمىنەن يەتتە يىلدا پۈتكەن. ئۇ، 2900 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە دېگەن خاتىرىلەر بار. بەزى تارىخىي خاتىرىلەردە داۋۇت ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇنىڭ ئوغلى سۇلايمان ئەلەيھىسسالام (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 973 — 933 - يىللار) دەۋرىدە ئىسرائىل بىلەن يەھۇدىيە دۆلەتلىرى بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، يېرۇسالىم پايتەخت قىلىنىپ، شۇ يەردىكى زىيان (زىيۇن) تېغىغا ئوردا ۋە مەسجىدۇلئەقسا قۇرۇلغان. زىيۇن تېغى يەھۇدىي دىنىدا مۇقەددەس

تونۇلۇپ، بۇ ئاتالغۇ يەھۇدىيلارنىڭ بىرلىشىش سەۋەبى بولۇپ كەلگەن. شۇڭا، ھازىرقى ياۋروپا تىلىدىكى «زىيۇنىزم» سۆزى يەھۇدىيلارنىڭ تىرىلمىچىلىكى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئىسرائىل ۋە يەھۇدىيە دۆلەتلىرى قايتا بۆلۈنۈپ، ئۆز ئالدىغا پادىشاھلىق بولغان. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 718- يىلى ئىسرائىل پادىشاھلىقى ئاسسۇرىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ پادىشاھى سەلمانسىر تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان. ئاھالىسى بولسا ئۇلار تەرىپىدىن ئاسسىمىلاتسىيە قىلىنغان. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 606- يىلى جەنۇبتىكى يەھۇدىيە دۆلىتى ئاسسۇرىيلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان يېڭى بابىلون دۆلىتىنىڭ پادىشاھى بوختۇننەسسەرII تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان، بارلىق يەھۇدىيلار ئەسىر قىلىنىپ بابىلونغا ئېلىپ كېتىلگەن. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 538- يىلى پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ بۇيۇك شاھى كىروس بابىلوننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، بابىلوندا ئەسىر بولۇپ تۇرغان يەھۇدىيلارنى يەھۇدىي رايونىغا قايتىپ يېروسالىمدىكى ئىبادەتخانىلىرىنى قايتىدىن قۇرۇشقا رۇخسەت قىلغان. يەھۇدىيلار ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يەھۇدىي دىنى ۋۇجۇدقا كېلىپ، بۇرۇنقى كۆپ خۇدالىق

دىنلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئالەمدىكى بىردىنبىر خۇدا بولغان «يەھوۋا»غا چوقۇنۇش ئومۇملاشقان. كېيىنچە، ئاشۇ يەھۇدىيلارنىڭ بىر خۇدالىق ئەقىدىسى ئاساسىدا مۇشۇ زېمىندا خرىستىئان دىنى بارلىققا كەلگەن. مىلادىيەنىڭ 135- يىلى مۇقەددەس رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى ئادرىئان نۇرغۇن قوشۇن باشلاپ كېلىپ، پەلەستىننى ئىستىلا قىلىپ يېرۇسالىم شەھىرىدە ناھايىتى دەھشەتلىك تۇردە قەتلىئام (ئومۇمىي قىرغىن) ئېلىپ بارغان. بۇ قېتىمقى قىرغىنچىلىقتا بىر مىليوندىن ئارتۇق يەھۇدىي ئاھالىسى قىرىپ تاشلانغان. ھايات قالغانلىرى پەلەستىندىن ھەيدەپ چىقىرىلىپ، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىلىپ كەتكەن[1]. شۇڭا، بۇلار ئۆچۈنمۇ يېرۇسالىمدىكى

---

① يەھۇدىيلارنىڭ پائالىيەت مەركىزى غەربىي ئاسىيادىن غەربىي ياۋروپاغا، ئۇ يەردىن يەنە شەرقىي ياۋروپاغا يۆتكەلگەن. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئامېرىكىغا كۆچكەن. ئۇلار بارغانلا يېرىدە ھۆكۈمرانلارنىڭ كەمسىتىش ۋە زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ كەلگەن. بەزى دۆلەتلەر ئۇلارنى ئالاھىدە بەلگىلەنگەن رايونلاردا تۇرۇشقا مەجبۇرلىغان. بەزى دۆلەتلەر يەھۇدىيلارنىڭ يەر ئىگىلەش، يەر تېرىش، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىغا قاتنىشىشنى مەنئى قىلغان. گىتلېر دەۋرىدىكى گېرمانىيىدە ئۇلار تېخىمۇ كەمسىتىلگەن. 2- دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە گېرمانىيە فاشىستلىرى قەبىھ ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، 6 مىليوندىن ئارتۇق يەھۇدىينى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. بۇ، شۇ چاغدا

قەدىمىي زىيارەتگاھلار ناھايىتى ئۇلۇغلىنىپ كەلگەن. ھازىرقى يەھۇدىيلار شۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر.

ئىسلام دىنى بارلىققا كەلگەندىن كېيىنمۇ بىر مەزگىلگىچە مۇسۇلمانلار يېرۇسالىمدىكى ئەقسا مەسچىتى تەرەپكە قاراپ ناماز ئوقۇغان. چۈنكى، بۇ چاغدا مەككە شەھرى تېخى مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنمىغان، ئۇ يەردىكى مۇقەددەس جاي بولغان كەئبە (بەيتۇللا) تېخى بۇتخانا ھالىتىدە ئىدى. 624- يىلى مەككە شەھرىدىكى كەئبە توغرۇلۇق ۋەھىي كەلگەندىن كېيىن، كەئبە قىبلە قىلىنغان ۋە پۈتكۈل مۇسۇلمانلارنىڭ ئەقسا مەسچىتىگە قاراپ ناماز ئوقۇشى بىردەك توختىتىلغان.

مۇسۇلمانلار يېرۇسالىمنى «قۇددۇس شېرىپ» دەپ ئاتايدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قۇددۇس شېرىپكە ئىسرا[1]

ياۋروپادىكى ئومۇمىي يەھۇدىيلارنىڭ 62%نى ئىگىلىگەن. ھازىر دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئولتۇراقلاشقان يەھۇدىيلار 15 مىليوندىن ئارتۇق، يەنى ئامېرىكىدا 6مىليون 60 مىڭ، ئىسرائىلىيىدە 3 مىليون 200 مىڭ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدە 2 مىليون 600 مىڭدىن كۆپرەك.

[1] ئىسرا— مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قۇددۇس شېرىپكە كېچىسى قىلغان زىيارىتى. ئىسلام رىۋايەتلىرىگە ئاساسلانغاندا، شۇ كېچىسى جىبرىئىل ئەلەيھىسسالام ئىلاھىي ئات بۇراقنى ئېلىپ كەلگەن ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى قۇددۇس شېرىپكە باشلاپ بارغان.

قىلغان ۋە مېئراجغا[1] مۇشۇ جايدىن چىققان. مىلادىيە 640- يىلى ئىككىنچى خەلىپە ئۆمەر ئىبنى خەتتاپ دەۋرى (634—644)دە، باش قوماندان ئەمر ئىبنى ئاس مىسرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، شۇ يىل 7- ئايدا يەنە بىر قوماندان زۇبەير ئىبنى ئاۋام قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىپ، بابىلون شەھرىگە ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم باشلىغان. ئەمر ئىبنى ئاس بىر قىسىم قوشۇن ئاجرىتىپ، بابىلوننىڭ يېنىدىكى سىرۇس شەھرىگە ھۇجۇم قىلغان. ھۇجۇم ئالدىدا، ئۇ ۋېزانتىيە قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئۇلارنى ناھايىتى تېزلا مەغلۇپ قىلغان. بۇ غەلىبىنىڭ تەسىرىدىن قورقۇپ كەتكەن بابىلون ۋە سىرۇستىكى باشلىقلار ئەلچىلەر ھەيئىتى تەشكىل قىلىپ، تەسلىم شەرتلىرىنى مۇزاكىرە قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن. باش قوماندان ئەمر ئىبنى ئاس ئۇلارغا تارىختا مەشھۇر مۇنداق ئۇچ شەرتنى قويغان: «سىلەر ئىسلام دىنىغا كىرىشنى

---

[1] مېئراج (شوتا - يۇقىرىغا كۆتۈرۈلۈش)— ئىسلام رىۋايەتلىرىگە ئاساسلانغاندا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قەمەرىيە يىلنىڭ 7-ئېيى، يەنى رەجەب ئېيىدا جىبرىئىل ئەلەيھىسسالام بىلەن قۇددۇس شەرىپىگە بېرىپ، شۇ يەردىن بۇراقتا مىنىپ جىبرىئىل ئەلەيھىسسالام بىلەن ئاللانىڭ دەرگاھىغا چىققان. شۇنىڭدىن بېرى رەجەب ئېيى مېئراج ئېيى دەپمۇ قارىلىپ، مۇسۇلمان ئەللىرىدە ھازىرغىچە بايرام قىلىنىپ كەلمەكتە.

خالىساڭلار، سىلەرگە ۋە خەلقىڭلارغا ئۆز قېرىنداشلىرىمىز قاتارىدا قارايمىز. ئەگەر ئۇنداق قىلىشنى خالىمىساڭلار، ھەرگىز زورلىمايمىز، بىزگە بويسۇنساڭلار ۋە خىراج تاپشۇرساڭلار بولىدۇ، سىلەر ھېچقانداق زىيانكەشلىككە ئۇچرىمايسىلەر، بىز سىلەرگە دوستانە مۇئامىلە قىلىمىز. ئەگەر بۇنىمۇ خالىمىساڭلار، ئۇنداقتا جەڭ قىلايلى، ئاللا ئۆزى ھۆكۈم قىلسۇن»[1].

بابىلون ۋە باشقا پەلەستىن تېررىتورىيىسى مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ دىنىي ۋە مەسلەكلىرىنى جارى قىلدۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولغان يەھۇدىيلار بىر مەزگىل ئاسايىشلىق ۋە تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. ئەزەلدىن بۇ جايدا ياشاپ كەلگەن باشقا دىندىكى كىشىلەرنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىگە ھېچقانداق چەكلىمە قويۇلمىدى. شۇنىڭ بىلەن دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى خرىستىئانلارنىڭ بۇ جايغا كېلىپ، تاۋاپ ۋە زىيارەت قىلىپ كېتىشىگە ئەركىنلىك بېرىلدى. پۈتكۈل خرىستىئان دۇنياسى تەقدىرگە تەن بېرىپ، ئىسلامدىن ئىبارەت يېڭى ئېتىقادنىڭ قۇدرەتلىك مەنىۋى كۈچى بىلەن

[1] سەئىد فەييازمەھمۇد: «ئىسلام دىنىنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1- قىسىم 79- بەت.

قوراللانغان پىداكار ئىسلام جەڭچىلىرىگە تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى چۈشەنگەن ئىدى.

بۇ توغرۇلۇق تارىخچى، ئالىم k.p ھىتتى «ئەرەب ئۇمۇمىي تارىخى» دېگەن كىتابىدا، ئەرەب تارىخچىسى ئابۇ ھەككام سىرۇس ئەلچىسىنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلاپ يازغان تۆۋەندىكى سۆزنى نەقىل كەلتۈرگەن: «بىز ئۆز كۆزىمىز بىلەن بىر مىللەتنى كۆردۇق. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ھەرقانداق بىرسى ئۆلۈشكە رازىكى، ياشاشنى ئارزۇلاپ كەتمەيدۇ. كەمتەرلىك بىلەن ئۆلۈشكە رازىكى، دەۋران سۈرۈشنى خالمايدۇ. بۇ دۇنيا ئۇلار ئۈچۈن جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە ئەمەس. ئۇلار يەردە ئولتۇرۇپ، ئېگىشىپ تاماق يەيدۇ. رەھبەرلىرىمۇ ئۇلارنىڭ ئۆزىگە ئوخشاشلا بولۇپ، مەرتىۋىسى يۇقىرىلار بىلەن مەرتىۋىسى تۆۋەنلەرنى، قۇل بىلەن خوجايىننى پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ. سىلەر بۇنداق مىللەت بىلەن ئۇرۇشالمايسىلەر!» [1]

مۇسۇلمانلارنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلاردىكى قىزغىنلىقلىرىنى مەدھىيىلەيدىغان يۇقىرىقى سۆزلەردە بىرئاز ئاشۇرۇۋېتىش بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ كىشىلەردە قالدۇرغان

---

[1] سەيىد فەييازمەھمۇد: «ئىسلام دىنىنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1-قىسىم 80 - بەت.

دەسلەپكى تەسىراتلىرى ئەلۋەتتە چىنلىققا ئىگە ئىدى. مۇسۇلمانلار نەگىلا بارسا، چوقۇم غەلىبىگە ئېرىشكەن. يېڭى قىزغىنلىققا ئىگە بۇ كىشىلەر ئۆزىدىكى جەڭگىۋارلىقنى بىرنەچچە ئەسىر ۋە بىرقانچە ئەۋلاد ساقلاپ كەلدى. ئۇمەييە سۇلالىسى ۋە ئەرەب ئاببباسىيلار سۇلالىسىنىڭ 750— 940-يىلىغىچە بولغان دەسلەپكى دەۋرلىرىدە خەلىپىلىكىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تۇرلۇك مەزھەپ - پىرقىلەرنىڭ كۆرىشى، خەلق قوزغىلاڭلىرى، بولۇپ تۇردى. ئىسلام دىنى ئىچىدىكى مەزھەپ - پىرقىلەر ۋە تۇرلۇك ئۇقۇملارنىڭ تالاش - تارتىشى، ھەتتا ئۆزئارا كۆرەشلىرى ئەينى دەۋردىكى نورمال ئىجتىمائىي كۆرەش بولغانلىقتىن، ئانچە ئېغىر ئېلىنمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىسلام دىنىغا قارشى سۆز - ھەرىكەتلەرنىڭ ھەرقانداق يول بىلەن مەيدانغا چىقىشى قەتئىي مۇمكىن بولمىغانلىقتىن، يۇقىرىقىدەك ھەرىكەتلەر خەلىپىلىكىنىڭ ئاساسىنى تەۋرىتەلمەيتتى.

XI ئەسىرنىڭ بېشىدا، شىئەلەر بىلەن سۇننىيلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشنىڭ كۈچىيىشى، شىئە مەزھىپىدىكى پاتمەلەر خەلىپىلىكى بىلەن سۇننىي مەزھىپىدىكى سەلجۇقىيلەر ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن كۆپ قېتىملىق قانلىق ئۇرۇشلار مۇسۇلمانلارنىڭ سۇرىيە ۋە مىسىر ئەتراپىدىكى كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ

قويدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا قەرمەتلەر، ئاسساسىنلار (ھەشاشىلەر) ۋە ئىسمائىلى تېررورچىلىرى تۇرلۇك پاراكەندىچىلىكلەرنى سېلىپ تۇراتتى. X — XI ئەسىرلەرگە كەلگەندە، ئەرەبلەر-نىڭ قەدىمكى قەبىلىۋازلىق ھېسسىياتى قايتا قوزغىلىپ، ھەرقايسى جايلاردا قەبىلىۋازلىق ئەۋج ئېلىپ، قەبىلىنى ئاساس قىلغان بىرقانچە مۇستەقىل سۇلالىلەر بارلىققا كەلدى. ئۇلارنىڭ ئاساسلىقلىرىدىن ئىراقتا ھەمدانىلەر سۇلالىسى (929 — 1055)، ھەلەپتە مىرداسىلەر سۇلالىسى (1023—1097)، مۇسۇلدا ئۇقالىيلەر سۇلالىسى (996—1096)، ھىللادا مازيارلەر سۇلالىسى (1012— 1050) ۋە باشقىلار بار.

XI ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا سەلجۇقىيلەر مالازگىردتا رۇملۇقلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، كىچىك ئاسىيادا ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغان ئىدى. كىچىك ئاسىيانىڭ سەلجۇقىيلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان قىسمىغا ئىسرائىل ئارسلان يابغۇنىڭ ئوغلى قېتلمىشبەگ ۋالىي قىلىپ بەلگىلەنگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئەتراپتىكى رايونلارنى بىر - بىرلەپ ئىشغال قىلىپ، بۇ زېمىندا رۇم دۆلەت سەلجۇقىيسىنى قۇردى. ئۇلار ئۇزلۇكسىز كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، شەرقىي رۇم

ئىمپېرىيىسىگە دائىم خەۋپ سېلىپ تۇردى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، شەرقىي رۇم ئىمپېرىيىسى ۋە غەربىي ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەردىن شەرقىي ئوتتۇرا يەر دېڭىزى بويىدىكى ئەللەرگە ۋە پەلەستىنگە سودا ئىشلىرى، تاۋاپ ھەم زىيارەتكە بارىدىغانلار ئاساسەن سەلجۇقىيلەر ئىشغال قىلغان مۇشۇ زېمىندىن ئۆتەتتى. سەلجۇقىيلەر ئۇلارنىڭ بۇ سەپەرلىرىگە توسقۇنلۇقلارنى پەيدا قىلاتتى. غەربىي ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن يىرۇسالىمغا كەلگەن خرىستىئان زىيارەتچىلىرىنى بۇلاپ - تالاش ۋە ئۆلتۈرۈش ئىشلىرى يۈز بەردى.

يۇقىرىقىدەك خەۋپ ۋە توسقۇنلۇقلارنى يوقىتىشقا ئۆزىنىڭلا كۈچى يەتمەيدىغانلىقىنى ياخشى چۈشەنگەن شەرقىي رۇم ئىمپېراتورى ئالىكسىۇس كوسىنۇس پاپا گرىگورىيVII دىن ياردەم قىلىشنى ئىلتىماس قىلدى. پاپا ئۇزاقتىن بېرى مۇشۇنداق پۇرسەتنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈپ كېلىۋاتقان ئىدى. چۈنكى، بۇ ئىلتىماسقا ئاساسەن ھەم شەرقىي رۇم تەۋەسىگە مۇداخىلە يۈرگۈزۈشكە، ھەم مۇسۇلمانلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىشقا يول ئېچىلاتتى. پاپا پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، شەرقىي رۇم ئىمپېرىيىسى بىلەن تېزدىن ئىتتىپاق تۈزۈشكە كىرىشتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىسلام ئەللىرىنىڭ ئىچكى كۆلى بولۇپ

قالغىنىغا 300 يىلدىن ئاشقان ئوتتۇرا يەر دېگىزنىڭ تارتىۋېلىش ئىشتىهاسى بەزى غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرىدە قوزغىلىپ قالغان ئىدى.

XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا غەربىي ياۋروپادىكى گىنويە، پىسا ۋە ۋېنتسىيە قاتارلىق شەھەر دۆلەتلىرى هەر جەهەتتىن كۈچلىنىپ، چەتكە خىرىس قىلىشقا باشلىدى. پىسا خانلىقى ئالدىن قول سېلىپ ساردىنىيە ئارلىنى مۇسۇلمانلاردىن تارتىۋالدى. ئىسپانىيەدىكى كاستىلىيە بىلەن ئاراگونىيە كارولۇقلىرى ئىتتىپاق تۈزۈپ ۋە بىرلىشىپ هەربىر كەت قىلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ قولىدىن بىر قىسىم يەرلەرنى تارتىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن دۇنيا مەدەنىيىتىگە شانلىق تۆھپىلەرنى قوشقان، مەرپىەتلىك ئىسپانىيە ئۇمەييە خەلىپىلىكى پارچىلىنىپ بىلىنسىيە، ئىشبىيە (سۇئىلىيە)، چېهىن قاتارلىق بىرقانچە خانلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇلاردىن بىلىنسىيە بىلەن ئىشبىيە (سۇئىلىيە) تېز ئارىدىلا خرىستىئانلار تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى. چېهىن ئەمرلىكى گىرىنادا شەهىرىنى مەركەز قىلىپ، شۇ شەهەرنىڭ نامى بىلەن گىرىنادا (غىرناتە) ئەمرلىكى نامى بىلەن تاكى XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە هۆكۈم سۈردى.

كاستىلىيە بىلەن ئاراگونىيە كارولۇقلىرى ئىتتىپاق

تۈزۈپ ئىسپانىيەنىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى ئىشغال قىلىشى ھەرقايسى خرىستىئان ئەللىرى ئۈچۈن ناھايىتى زور مەنىۋى ئىلھام بولدى. پاپا بۇ پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي ھەدەپ قۇترىتىپ قۇلۇق تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىپ، ئوت قۇيرۇقلۇق قىلىشقا باشلىدى. نەتىجىدە نورماندىيە كېنەزلىكى ھەربىكەتكە كېلىپ، 1090 - يىلى ستسىلىيە ئارىلىنى مۇسۇلمانلاردىن تارتىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن خرىستىيان ئەللىرىنىڭ سودا كېمىلىرى ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ كۆپ قىسمىدا ئەركىن قاتناشقا باشلىدى. 1081- يىلى گىنويە خانلىقى بىلەن پىسا خانلىقى بىرلىشىپ پاتمەلەر خەلىپىلىكىنىڭ كونترولىلۇقىدىكى مەھدىيە پورتىنى مۇسۇلمانلارنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان. نەتىجىدە ئىسلام ئەللىرى غەربىي ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنى كونترول قىلىش ھوقوقىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم بولغان ئىدى.

پاپا بىلەن شەرقىي رۇم ئىمپېرىيىسى مەلۇم مەنپەئەت تۈپەيلىدىن ئىتتىپاق تۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا پۈتكۈل ياۋروپانىڭ ئالىي ھوقوقىنى تالىشىش كۈرىشى ئۇزاقتىن بېرى داۋاملىشىپ كەلمەكتە ئىدى. شەرقىي رۇم ئىمپېرىيىسى گەرچە خرىستىئان دىنىدا بولسىمۇ، لېكىن پاپانىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنمايتتى، رىم

پاپاسىنىڭ ھوقوقى شەرقىي رۇمغا يەتمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، پاپا «ئەگەر مۇسۇلمانلارغا قارشى ئىتتىپاق نەتىجىگە ئېرىشىپ قالسا، پاپانىڭ ھوقوقى پۈتكۈل شەرقىي رۇم تەۋەسىدە جارى بولىدۇ» دەپ ئويلايتتى. ئۇ، شەرقىي رۇم ئىمپېراتورىنىڭ ئىلتماسىنى 1095- يىلى ئىتالىيەدىكى پىئان سىنزادا ئېچىلغان دىنىي يىغىندا مۇزاكىرىگە قويدى. يىغىندا بۇ مەسىلە نۇرغۇن مۇزاكىرە قىلىنغان بولسىمۇ، ھېچبىر نەتىجە ھاسىل بولمىدى. دەل شۇ كۈنلەردە پاپا گرىگورىيVII ۋاپات بولۇپ، پاپالىق ھوقوق ئۇربانII گە تېگىشلىك بولدى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا پاپانىڭ تەشەببۇسى ۋە تەشكىل قىلىشى بىلەن فرانسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى كىلەرمون شەھىرىدە پۈتكۈل غەربىي ياۋروپانىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك دىنىي يېتەكچىلىرى ۋە ھەرقايسى ئەل ھۆكۈمدارلىرى ئىشتىراك قىلغان كاتتا دىنىي يىغىن (سوبۇر) چاقىرىلدى. يىغىندا يۇقىرىقى ئىلتىماس قايتا مۇزاكىرىگە قويۇلدى.

پاپا ئۇربانII بۇ يىغىندا ناھايىتى تەسىرلىك ھەم تارىخىي خاراكتېرلىك نۇتۇق سۆزلىدى. ئۇ ئەسلىي فرانسىيىلىك بولۇپ، يىغىن قاتناشچىلىرىنىڭ كۆپ قىسمىمۇ فرانسىيىلىكلەر ئىدى. پاپا يىغىن ئەھلىنى قۇتراتىپ، خرىستىئانلارنىڭ قولىدىن كەتكەن شانۇ -

شەۋكەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش پەيتىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى، چارلىز دەۋرىدە فرانسۇزلارنىڭ مۇسۇلمانلار بىلەن قىلغان غەلىبىلىك جەڭلىرىنى، مۇسۇلمانلارنىڭ ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنى ئىشغال قىلۋالغاندىن كېيىن خرىستىئانلارغا قىلغان - ئەتكەنلىرىنى بىرنى ئون قىلىپ كۆپتۈرۈپ، قۇتراتقۇلۇق تەلەپپۇزى بىلەن ئەڭگايەن قىلدى. بارلىق ئاقسۆڭەكلەرنى غەيرەت - جاسارەت بىلەن قوزغىلىپ، بۇرۇنقى شانۇشاۋكەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە، كەڭ ئەمگەكچى ئامما ۋە يانچى دېھقانلارنى بولسا مۇسۇلمانلارغا قارشى دىنىي ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق قۇللۇق ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ، ھۆرلۈككە ئېرىشىشكە قۇتراتتى...

پاپانىڭ ئېزىتقۇلۇق نۇتقى ئاڭلىغۇچىلارنىڭ كۆڭلىنى شېرىن ئارزۇلار بىلەن تولدۇرۇۋەتتى. ئۇنىڭ قۇتراتقۇلۇق نۇتقى بۇ يەرگە توپلانغان كاروللار، كېنەزلەر، گراپلار، فېئودال ئاقسۆڭەكلەر، ھەر دەرىجىلىك مەرتىۋىدىكى روھانىيلار، ئاتلىق چەۋەندازلار، فرىنسىلار[1]، ھەر خىل ئۇرۇشپەرەس گاڭگۇڭ - قۇلاق كەستىلەر ۋە كەڭ كەمبەغەللەر تەرىپىدىن قىزغىن قارشى ئېلىندى. بۇنىڭدا، شۇ دەۋر ئۈچۈن مۇھىم بولغان نوقۇل ھەربىي تەۋەككۈلچىلىك ۋە

[1] فرىنسىلار– فېئودالالارنىڭ مىراسدىن مەھرۇم قىلىنغان ئوغۇللىرى.

دىنىي ئەسەبىيلىكتىن باشقا، نۇرغۇن سەۋەبلەر بار ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىقتىسادىي سەۋەب ئەڭ تۇرتكىلىك رول ئوينايتتى.

غەربىي ياۋروپادىكى گىنويە، پىسا ۋە ۋېنتسىيە قاتارلىق باي دۆلەتلەرنىڭ سودىگەرلىرى شەرقتىكى ئىسلام ئەللىرى بىلەن ئۇزاقتىن بېرى سودا - سېتىق قىلىپ كەلگەن ئىدى. ئۇلار پاپانىڭ چاقىرىقىنى شەرق بىلەن بولغان سودا يوللىرىنى ئېچىپ، سودىنى مونوپول قىلىشنىڭ ناھايىتى ياخشى پۇرسىتى دەپ تونۇدى. ئىسلام ئەللىرى ياراتقان پارلاق مەدەنىيەتنىڭ شان - شۆھرىتى، خۇسۇسەن ئۇمەييە، ئابباسىيلار ۋە ئىسپانىيەدىكى ئۇمەييە سۇلالىسى دەۋرىدە يارىتىلغان ئىقتىسادنىڭ شۆھرىتى نەچچە ۋاقىتلاردىن بېرى ياۋروپالىقلارنىڭ كۆزىنى ئالاچەكمەن قىلىپ كەلگەن ئىدى. ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇرىدا ئىسلام شەرقى بىر سىرلىق دۇنيا، گويا ھەممە يەردە بايلىق تۆكۈلۈپ تۇرغان رومانتىك جاي بولۇش بىلەن بىرگە، يىراق شەرق بىلەن سودا ئالاقىسى قىلىش ئۈچۈن ئەڭ ئەپلىك سودا يولى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خرىستىئانلار ئۈچۈن ئەڭ مۇقەددەس بولغان زىيارەتگاھلار ۋە چېركاۋلارمۇ ئاشۇ يەرلەردە ئىدى. بۇ دەۋردە كىچىك ئاسىيادىن ئۆتىدىغان قۇرۇقلۇق يوللىرى ئارقىلىق پەلەستىندىكى يېرۇسالىم

تەرەپكە ئۆتۈش بەك خەتەرلىك ئىدى.

دېمەك، شەرقىي ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ئەتراپىدىكى ئىسلام ئەللىرىنى يوقىتىش خۇسۇسەن گېنويە، پىسا، ۋېنتسىيە قاتارلىق ئىقتىسادى تەرەققىي قىلغان باي دۆلەتلەر ئۈچۈن ئىنتايىن مەنپەئەتلىك ئىدى. ئۇ دۆلەتلەر پاپانىڭ تەشەببۇسىغا ناھايىتى قىزغىن ئاۋاز قوشۇپ، پائال ئىشتىراك قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى.

2. ئەھلىسەلىپ ئالدىدا

پۈتكۈل غەربىي ياۋروپانىڭ ھەرقايسى ئەللىرىدىكى ھەر قاتلام ئاممىنى ئومۇميۈزلۈك ھەرىكەتلەندۈرۈش ئۈچۈن ئەڭ كېرەكلىك ۋاستە ئۇلارنىڭ دىنىي ھېسسىياتلىرىنى قوزغىتىش كېرەك ئىدى. چۈنكى، دىن ئىنسانلارنىڭ بارلىق سىنىپ ۋە قاتلاملىرىنىڭ قەلبىگە چوڭقۇر ئورۇنلاشقان ئومۇمىي ئېتىقاد بولغاچقا، دىنىي ئۆچمەنلىك قوزغىتىلسا، دۈشمەن تەرەپنىڭ ئوبرازى ۋە غايە، ئېتىقادىنى قارىلاش ناھايىتى ئاسان بولاتتى. شۇڭا، پاپا بۇ قېتىمقى «مۇقەددەس ئۇرۇش»نى تەييارلاش ئۈچۈن، بۇ قورالدىن كەڭرى پايدىلاندى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش پاپا تەرىپىدىن «مۇقەددەس دىنىي ئۇرۇش» دەپ ئېلان قىلىندى.

دەل شۇ كۈنلەردە يېرۇسالىمغا زىيارەتكە بېرىپ قايتىپ كەلگەن غەربىي ياۋروپالىق پىيەرلەمىت ئىسىملىك بىر مۇناخ (دەرۋىش) زىيارەت جەريانىدا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى بىرنى ئون قىلىپ كۆپىتۈرۈپ، يىغلاپ - قاقشاپ تۇرۇپ پاپاغا شىكايەت قىلدى. بۇ دەۋردە يېرۇسالىم مىسىر پاتىمەلەر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولسىمۇ، لېكىن سۈرىيەدە يېڭىدىن قۇرۇلغان زەڭگىلەر سۇلالىسىنىڭ تەسىرى بۇ يەردە كۈچلۈكرەك ئىدى. زەڭگىلەر سۇلالىسىنى قۇرغان ئوغۇز تۈركلىرى يېڭىدىن ئىسلامغا كىرگەن كىشىلەر بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىسلامنىڭ باشقا دىنىدىكى كىشىلەرگە قارىتا قوللانغان جۇمھۇرىيەت ئاساسىنى تېخى تونۇپ يەتمىگەن ئىدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئۇرۇش ۋە بۇلاڭچىلىقنى كەسىپ قىلغان بەزى كىشىلەر ياۋروپادىن زىيارەتكە كەلگەن كىشىلەرنى بۇلاش ۋە ئۆلتۈرۈش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدى. چۈنكى، بۇ زىيارەتچىلەرنىڭ كۆپچىلىكى باي ۋە ئاقسۆڭەكلەر بولغىنى ئۈچۈن، زىيارەتكە كۆپ پۇل بىلەن بېرىشاتتى. بۇ ئەھۋال بۇلاڭچىلىققا ئادەتلەنگەن بەزى كىشىلەرنى بەكمۇ قىزىقتۇراتتى.

ئۇنىڭدىن تاشقىرى، بەزى كىشىلەر تەرىپىدىن خرىستىئانلارنىڭ چېركاۋ ۋە بۇتلىرىنى ھەم مۇقەددەس جايلىرىنى ھاقارەت قىلىش، خورلاش ئىشلىرى كۆرۈلدى.

بۇ، « قۇرئان كەرىم »دىكى « مۇشرىكلەرنىڭ خۇدانى قوـ يۇپ (تۇرۇپ)، ئىبادەت قىلىدىغان بۇتلىرىنى تىللىماڭلار. ئۇنداق قىلساڭلار، ئۇلار بىلمىگەنلىكىدىن ھەددىدىن ئېشىپ، ئاللانى تىللايدۇ...»[1] دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا خىلاپ ھەرىكەت ئىدى. مەلۇمكى، VII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا خەلىپە ئۆمەر ئىبنى خەتتاپ پەلەستىننى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن ئاتلانغان ئەرەب قوشۇنلىرىنىڭ باش قوـ ماندانى ئۆمەر ئىبنى ئاسقا يېرۇسالىمنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئۇ يەردىكى كىشىلەر تەرىپىدىن مۇقەددەس دەپ ئېتىقاد قىلىنىپ كېلىۋاتقان جايلارنى، چېركاۋ ۋە ئىبادەتخانىلارنى، تۇرلۇك تاۋاپ ۋە زىيارەتگاھلارنى قوغداشنى، خرىستىئان ۋە يەھۇدىيلارنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك دىنىي ئەربابلىرىنى ھۆرمەت قىلىشنى، مۇناستىر ۋە يەھۇدىي ئىبادەتخانىلىرىدا پاناھلانغان خرىستىئان ۋە يەھۇدىيلارغا دەخلى - تەرۇز قىلماسلىقنى مۇھىم سىياسىي ۋەزىپە قاتارىدا تاپىلىغان، ئۇلار شۇنداق قىلغان ئىدى. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ يەردە ياشاپ كەلگەن ھەر خىل دىن - مەزھەپتىكى كىشىلەر بىر - بىرىگە دەخلى - تەرۇز قىلماي بىرقانچە ئەسىرگىچە خاتىرجەم ياشاپ

[1] « قۇرئان كەرىم » 6- سۈرە (ئەنئام) 109- ئايەتنىڭ باش قىسمى.

كېلىشكەن ئىدى. لېكىن، بۇ يەرلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى يېڭىدىن ئىسلامغا كىرگەن ئوغۇز تۈركلىرىگە ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلار خەلپائى راشىدىن دەۋرىدىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن يۇقىرىقى تۈزۈمگە رىئايە قىلمىدى. خۇددى مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا نەقىل كەلتۈرۈپ: «بۇتخانىنى يېقىتتۇق، بۇت ئۈستىگە چىچتۇق»[1] دېگەندەك ئىشلارمۇ يۈز بەردى.

پاپا مانا شۇنداق ئەھۋاللارنى دەستەك قىلىپ تۇرۇپ، ناھايىتى كۈچلۈك تەشۋىقات ئېلىپ بارىدى ھەم مۇناخ پىيەرلەمىتنى پۈتكۈل ياۋروپا بويلاپ، يېرۇسالىم سەپىرىدە كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى كىشىلەرگە تەشۋىق قىلىشقا بۇيرۇدى. ئۇ پاپادىن ئىجازەت ئالغاندىن كېيىن، يالاڭ باش- يالاڭ ئاياغ ھالدا قولىغا كرىست ئېلىپ، ئېشەككە مىنىپ، پۈتكۈل غەربىي ياۋروپا دىكى ئىتالىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە قاتارلىق ئەللەردە قۇتراتقۇلۇق تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىپ، كىشىلەرنى تازا غەلىيانغا كەلتۈردى. پاپانىڭ ئۆزىمۇ نۇرغۇن ئەللەرنى ئايلىنىپ ئىسلام دىنىنى بۇرمىلاپ، خۇنۇكلەشتۈرگەن ھالدا ئوت قۇيرۇقلۇق تەشۋىقاتى ئېلىپ

[1] مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981- يىل نەشرى، I توم 448- بەت.

باردى. بۇ تەشۋىقاتلارنىڭ تەسىرى شۇنچىلىك كۈچلۈك بولدىكى، شۇ دەۋردىكى خرىستىئانلارنى ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشىغا قوزغىتىش رولىنى ئويناپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىغىمۇ ئۇزاق زامانغىچە تەسىر كۆرسەتتىپ كەلدى.

ئىسلام ئەللىرىدىن نەپرەتلىنىش ۋە ئۇلارنى كەمسىتىش، قارىلاش، بۇرمىلاش — ياۋروپا مەدەنىيىتى مراسلىرىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ توغرۇلۇق ئامېرىكىلىق ئالىم كالۋېرلىنىڭ تۆۋەندىكى سۆزلىرىنى نەقىل كەلتۈرسەك كۇپايە. «بۇ خىل سىياسىي ۋە ھەربىي مەقسەتنى قوللىغۇچىلارنى تېپىش ئۈچۈن، دىنىي تەشۋىقات ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىنغان قوشۇن تەييارلىنىپ، ھەربىي خراجەت يېتەرلىك توپلىنىپ، ئەھلىسەلىپ غەربىي ئاسىياغا يېتىپ بارغاندا، مۇسۇلمانلارغا قارشى ئۆچمەنلىك قوزغاش ئۈچۈن، قوپاللىق ۋە ساختىپەزلىك دەپ ئاتاشقا بولىدىغان ھېچ نەرسە قالمىدى»[1].

[1] كالۋېرلى: «ئىسلام دىنى توغرىسىدا — يېقىنقى شەرق مەدەنىيىتى ۋە جەمئىيىتى»، ئامېرىكا پرىستون ئۇنىۋېرسىتېتى 1951- يىل نەشرى («قىسقىچە ئىسلام تارىخى» 1- قىسىم 418- بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىل).

پاپا كىلەرمون شەھىرىدە ئۈيۈشتۇرغان يىغىنغا غەربىي ياۋروپانىڭ ھەرقايسى ئەللىرىدىن مىڭلىغان - تۈمەنلىگەن كىشىلەر توپلانغان ئىدى. ئۇلار شەھەرگە پاتماي، شەھەر سىرتىدىكى دالا ۋە ئوتلاقلارغا نۇرغۇنلىغان ۋاقتلىق چېدىر - بارگاھلارنى قۇرۇشتى. پاپا ئوربانII ئىتالىيەدىن ئۆزىنىڭ نۇرغۇن قۇيرۇق چۆرىگۈچلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ كەلگەن ئىدى. بۇ يىغىلىشقا قاتناشقانلار ئىچىدە ئىتالىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە قاتارلىق غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدىن 14 نەپەر باش يېپىسكوپ، 200 دىن ئارتۇق يېپىسكوپ ۋە 400 دىن ئارتۇق موناستىر پوپلىرىدىن باشقا نۇرغۇن كىنەز، گراپ قاتارلىق فېئودال ئاقسۆڭەك قورۇق ئىگىلىرى، سۇۋاـ رىلەر، چەۋەندازلار، فرىنسىلار ۋە سانسىزلىغان ئۇرۇشخۇمار گاڭگۇڭ - قۇلاقكەستىلەر، ھېچ نەرسىدىن بىخەۋەر پۇقراـ لارمۇ بار ئىدى.

دىنىي يىغىن ئاخىرلاشقان كۈنى پاپا شەھەر سىرتىغا چىقىپ، بۇ يەرگە توپلانغان كىشىلەرگە بەخت تىلىدى. ئۇ، قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئۆزىگە ئالقىش ياغدۇرۇۋاتقان كىشىلەرنى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن، راۋان فرانسۇز تىلىدا سۆزلەپ مۇنداق دېدى: « پەرۋەردىگارنىڭ بالىلىرى! سىلەرنى ھازىر ناھايىتى شەرەپلىك بىر ۋەزىپە كۈتۈپ تۇرماقتا. بۇ، سىلەر ئۆزۈڭلارمۇ، پەرۋەردىگارمۇ كۆڭۈل

بۆلىدىغان مۇھىم ئىش. بۇ ۋەزىپىنى ئورۇندىشىتا ھەرگىز تەۋرىنىشكە بولمايدۇ. شۇنى بىلىش لازىمكى، بىزنىڭ غەربتە يەردىن چىقىدىغان ھوسۇل ئاز بولغاچقا، سىلەر ئاران - ئاران كۈن كەچۈرۈۋاتىسىلەر. شەرقتىچۇ؟ ئاددىيسى گادايلارمۇ تويغىدەك يەپ - ئىچىپ، بەھۇزۇر كىيىنىپ يۈرۈشمەكتە. شەرق ئەللىرىنىڭ ھەممە يەرلىرىدىن ھەسەل - شەربەت ئېقىپ تۇرىدۇ. ئۇ يەردىكى يىرۇسالىم بولسا يەر شارىنىڭ مەركىزى. ئۇ يەر دۇنيانىڭ ھەممە يېرىدىن مۇنبەت بولغان ئىككىنچى جەننەتتۇر. بۇ يەردىكى ئىچىنىشلىق يوقسۇل، كەمبەغەللەر يىرۇسالىمغا بارسا، بايلىرى ھەم شاد - خۇرام تۇرمۇش كەچۈرىدۇ!...»

— يىرۇسالىمغا بارىمىز، يىرۇسالىمغا بارىمىز! — دەپ چۇقان سېلىشتى توپلانغان كىشىلەر ھايا‌جان بىلەن.

« باللىرىم! — پاپا قوللىرىنى پۇلاڭلاتقان ھالدا سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — يىرۇسالىم پەرۋەردىگارنىڭ مۇقەددەس جايى. ئىسا ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان جايى. ئۇنىڭ قەبرىسىمۇ ئاشۇ يەردە. ئەمما، ئۇ يەرنى ھازىر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ئىگىلىۋېلىپ ئىياغ ئاستى قىلماقتا. ھازىر مەن سىلەردىن، يا‌ق مەن ئەمەس، پەرۋەردىگار سىلەردىن شۇنى تەلەپ قىلىدۇكى مۇقەددەس جايىنى ئۇلارنىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇرۇۋېلىڭلار، ئۇ ۋەھشىي ئىرقنى

يوقىتىڭلار!... »

— مۇقەددەس جايىنى قۇتقۇزىمىز! مۇقەددەس جايىنى...— كىشىلەر تەلۈلەرچە قالايمىقان توۋلاشتى.

« بۇ، پەرۋەردىگارنىڭ چاقىرىقى، — دېدى پاپا كۆكسەدىكى كرىستىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، — هەممە لەشكەرلەر، بايلار ۋە كەمبەغەللەر شەرقكە بېرىپ مۇقەددەس جايىنى قۇتقۇزۇڭلار! يېرۇسالىم يىراق ئەمەس. پەرۋەردىگار يولىغا ماڭغانلاردىن يول ئۈستىدە ياكى جەڭدە ۋاپات بولۇپ كەتكەنلەرنىڭ گۇناھى شۇ سائەتتە ساقىت بولىدۇ. پەرۋەردىگار گۇناھىدىن ساقىت بولۇش ھوقوقىنى سىلەرگە بەخشەندە قىلدى. ۋاقىتنى كېچىكتۈرمەڭلار. دەرھال قايتىپ بېرىپ ئىش - كۈشۈڭلارنى تۈگىتىپ، يول راسخوتى ئۈچۈن پۇل - پۈچەك جۇغلىۋېلىڭلار. زىمىستان قىش چىقىپ باھار يېتىپ كېلىشى بىلەنلا پەرۋەردىگارنىڭ يېتەكچىلىكىدە قەھرىمانلارچە سەپەرگە ئاتلىنىڭلار... »[1].

پاپانىڭ سۆزىنچە بۇ مۇقەددەس سەپەرگە ئاتلانغانلارنىڭ ھاياتىدا ھازىرغىچە قىلغان بارلىق گۇناھلىرى كەچۈرۈم قىلىناتتى، ھەتتا بۇنىڭدىن كېيىن قىلغۇسى

[1] « دۇنيانىڭ بەش مىڭ يىلى »، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1985- يىل نەشرى، 2- قىسىم 241- ، 242- بەتلەر.

گۇناھلىرىمۇ ئۇلارنىڭ ئەمەل دەپتىرىگە يېزىلمايتتى. تۇرمىدىكى جىنايەتچىلەر، تۇرلۇك نازارەت ۋە تەقىب ئاستىدىكى باشقا كىشىلەر بۇ سەپەرگە بېرىشنى خالىسا، تۇرمىدىن ئازاد قىلىناتتى ۋە تەقىبتىن قۇتۇلاتتى. پاپا بارلىق پىدائىيلارغا ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان گۇناھدىن كەچۈرۈم قىلىنغانلىق ئىسپاتى ۋە كرىست بەلگىلىرىنى تارقىتىپ بېرىدى. كىشىلەر كرىستلەرنى كىيىملىرىگە تىكىۋېلىشتى، بەزىلەر ھەتتا بەدەنلىرىگە چېكىۋېلىشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇلار تارىختا «ئەھلىسەلىپ»، يەنى «كرىست بەلگىلىك قوشۇن» دەپ ئاتالدى.

پاپانىڭ چاقىرىقى غەربىي ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەرگە ناھايىتى تېز تارقىلىپ، پۈتكۈل غەربىي ياۋروپالىقلار تەۋرەپ كەتتى. شۇ پەيتلەردە، غەربىي ياۋروپادا ئۇدا يەتتە يىل تەبىئىي ئاپەت يۈز بەرگەن بولۇپ، مەھسۇلات ئىنتايىن كەملەپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، كەڭ ئەمگەكچى خەلقلا ئەمەس، بەلكى بايلىقى تۇرمۇشقا ئادەتلەنگەن فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭمۇ ئىقتىسادىي كىرىمى تۆۋەنلەپ كەتكەن. كەڭ يانچى دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن مۇشكۈل ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ئىدى. نۇرغۇن فرانسىلار ئۇنۇملۇك ئەمگەككە ئادەتلەنمىگەن، ئۇرۇشنى كەسىپ قىلغان ھەم شۇنىڭغا تايىنىپ ياشايدىغان كەسپىي

چەۋەندازلار بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ئاۋات ۋە باي شەرق ئەللىرىگە بېرىپ، بۇ ئۇرۇش باھانىسىدە تازا باي بولۇپ كېلىشنى ئارزۇ قىلىشاتتى. غەربىي ياۋروپانىڭ ھەرقايسى ئەللىرىدىكى چوڭ - كىچىك فېئودال، گراپ، گىرتسوگ ۋە باشقا قورۇق ئىگىلىرىمۇ بۇ ئۇرۇش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي كۈچىنى ئاشۇرۇۋېلىشنى ئۈمىد قىلىشاتتى. ئەمگەكچى خەلق بولسا، فېئودالالار ۋە غوجىدارلارنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ، باي شەرق ئەللىرىدە بايلىقلارنى تۇرمۇشقا ئېرىشىشنى ئارزۇ قىلىشاتتى.

شۇنداق قىلىپ، ئاھالىنىڭ ھەممە قاتلاملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەھلىسەلىپ قوشۇنى غەربىي ياۋروپانىڭ جايلىرىدا ناھايىتى تېزلىكتە تەشكىللەندى. پاپا تەرىپىدىن « مۇقەددەس جايىنى قۇتقۇزۇش » نامىدا ئاتالغان ئۇرۇش «ئەھلىسەلىپ» دېگەن دىنىي نىقاب ئاستىدا 1096- يىلى رەسمىي باشلاندى.

تۆتىنچى باب

سەككىز قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشىنىڭ باش - ئاخىرى

بىرىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى (1096 — 1099)

بىرىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ قوشۇنىنىڭ ئالدىن يۈرەر قىسمى 1096- يىلى باھاردا يولغا چىقتى. بۇ قوشۇندا فرانسىيىنىڭ شىمالىي ۋە ئوتتۇرا قىسمى، گېرمانىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىن توپلانغان نامرات دېھقانلار ۋە ھېچ نەرسىدىن خەۋەرسىز، قېرى - ياش ئەمگەكچى خەلق بار ئىدى. ئۇلار باي ۋە باياشات جايلارغا بېرىپ، يېگۈدەك ئىگىلىك تىكلەپ پاراۋان تۇرمۇشقا ئېرىشىشنى ئارزۇ قىلىپ، جۇل - جۇل كىشىلەرنى كىيگەن، قورال - ياراغ ئورنىدا ئارا - گۈرجەك، كەكە، پالتا، ئورغاق، توقماقلارنى كۆتۈرۈشكەن ئىدى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرى پىيادە بولۇپ، بەزىلىرى كالا ھارۋىلىرىغا ئۆي سايمانلىرى، قېرى - چۈرىلەر ھەم بالىلىرىنى بېسىپ، ئۇرۇشقا ئەمەس، گويا بىرەر ئورۇنغا

كۆچۈش سەپىرىگە ماڭغانىدەك، دۇنيادىن بىغەم ھالدا ئاتلانغان ئىدى. سەپەرگە يېتەرلىك ئوزۇق-تۈلۈك غەملەپ ماڭمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار يول بويى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ ئوزۇقلىنىشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، دائىم ۋېنگىر ھەم بۇلغارلارنىڭ ھۇجۇملىرىغا ئۇچراپ قىرىلىپ ماڭدى.

بۇ قوشۇننىڭ باشلىقلىرى مەشھۇر ئوت قۇيرۇقى، قۇتراتقۇچى مۇناخ پىيەرلەمىت بىلەن فرانسىيە ئاتلىق چەۋەندازلىرىدىن زوگورت گوتىيە ئىدى. ئۇلار گېرمانىيە، ۋېنگرىيە ۋە رۇم ئېلىدىن ئۆتۈپ، كونستانتىنوپولغا ئاران يېتىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ يول بويى كىشىلەرگە قىلمىغان زۇلۇم ۋە ياۋۇزلۇقلىرى قالمىدى، كۆپلىگەن يېرا-قىشلاقلارنى ياپىسىغا بۇلاپ-تالاپ قۇرۇقداپ قويدى. ئۇلارغا قارشىلىق قىلغان ياكى نارازىلىق بىلدۈرگەنلەر قايسى دىن ۋە قايسى مىللەتتىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، شەپقەتسىزلىك بىلەن قەتلىئام قىلىندى.

بۇ قوشۇندىكىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى سەپەر كۆرمىگەن قېرى-چۈرىلەر، ئايالالار ۋە گۆدەك بالىلار بولغىنى ئۈچۈن، يول ئۈستىدە ئاچلىق، كېسەللىك ۋە ئوزۇن سەپەرنىڭ جاپاسىدىن كۆپلەپ قىرىلىپ كەتتى. ئۇلار نۇرغۇن جاپا-مۇشەققەتلەرنى تارتىپ كونستانتىنوپولغا يېتىپ كەلگەندە، ۋېزانتىيە ئىمپېراتورى ئالىكسىي ئۇلارنى

شەھەرگە كىرگىلى قويماي، كىچىك ئاسىيا تەرەپلەرگە ھەيدىدى. بۇ ۋاقىتتا كىچىك ئاسىيادا سەلجۇقىيلەردىن قىلىچ ئارسلان ھۆكۈمران ئىدى. ئۇ، نۇرغۇن قوشۇن بىلەن ئازنىق (نىكىيە) شەھىرى يېنىدا ئەھلىسەلىپ قوشۇنىنىڭ بۇ ئالدىن يۇرەر قىسمىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، كۆپ قىسمىنى قىرىپ تاشلىدى.

كەسپىي ھەربىي ۋە چەۋەندازلاردىن تەركىب تاپقان ھەقىقىي ئەھلىسەلىپ قوشۇنى يۇقىرىقىلاردىن بىرقانچە ئاي كېيىن فرانسىيە، گېرمانىيە ۋە ئىتالىيىنىڭ جەنۇبىدىن سەپەرگە ئاتلاندى. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى فېئودال قورۇق ئىگىلىرى، ئاتلىق چەۋەندازلار ۋە فرىنسىلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ھەرقايسى چوڭ فېئودال قورۇق ئىگىلىرىنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا قورال كۆتۈرىدىغان، ئات باقىدىغان ۋە باشقا خىزمەتلەرنى قىلىدىغان نۇرغۇن چاكار - مالايلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ماڭغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ سېپى ناھايىتى ئۇزۇنراپ كەتكەن ئىدى. ئەھلىسەلىپچىلەرنىڭ باشلىقلىرىمۇ نوپۇزلۇق ۋە تەجرىبىلىك كىشىلەردىن ئىدى، يەنى ئىنگلىز كارولى پاتىخ كىلىومىنىڭ ئوغلى بولغان نورماندىيە كېنەزى روفەر، فرانسىيە كارولىنىڭ قېرىندىشى ھوك دېۋورماندو، تارانت پادىشاھى بوھموند، تولوزا كېنەزى رايموند، بوئىلونلۇق گودفرۇا،

ئۇنىڭ ئىنىسى كورنىلىق بالدۇىن ھەم پاپانىڭ ئەلچىسى ئازمارلەر بار ئىدى. يۇقىرىدىكىلەرنىڭ بىرلەشمە قوماندانلىقىدىكى 150 مىڭ خرىستىئاندىن تەركىب تاپقان زور قوشۇن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، 1097 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ۋىزانتىيىدە جەم بولدى. ئۇلارنىڭ تۇنجى نىشانى ۋىزانتىيە ئارقىلىق سەلجۇقىيلەرنىڭ زېمىنىغا بارىدىغان بىر يول ئېچىش ئىدى.

مۇشۇ كۇنلەردە كىچىك ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كېلىۋاتقان سەلجۇق ھۆكۈمرانلىرى ئۆزئارا ئىچكى ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى. قىلىچ ئارسلان بىلەن تۇرك ئاقسۆڭەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت يامانلىشىپ كەتكەن ئىدى. بۇنداق پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئەھلىسەلىپ قوشۇنى ئۇلارنىڭ ئۇستىگە يۇرۇش قىلىپ كىچىك ئارسىيانى ئىياغ ئاستى قىلىپ، ئۇنىڭ غەربىي قىسمىدىكى كۆپلىگەن يەرلەرنى ئىستىلا قىلدى. ئاندىن ئۇلار ئازنىق (نىكىيە) شەھرىنى قورشىۋىلىپ نۇرغۇن جەڭلەردىن كېيىن شەھەرنى ئىشغال قىلدى. پايتەخت قونىيەدە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان قىلىچ ئارسلان ئۇلارغا قارشى لەشكەر تارتىپ چىقتى، ئاردا قاتتىق ئۇرۇشلار بولۇپ ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن قىلىچ ئارسلان قوشۇنلىرى ئاخىر يېڭىلدى. نەتىجىدە پايتەخت قونىيە شەھرىمۇ قولدىن كېتىپ

كىچىك ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمى ۋېزانتىيە (شەرقىي رۇم) ئىمپېرىيىسىگە قايتىدىن قوشۇۋېلىندى.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئەھلىسەلىپ قوشۇنى تاغلىق رايونلار ئارقىلىق ئالغا قاراپ ماڭدى. بۇ، تازا تومۇز كۈنلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، تومۇزدىكى سەپەرنىڭ جاپاسى، ئۇسسۇزلۇق، ئاچلىق ھەمدە سەلجۇقىيلەرنىڭ پات - پات قىلىپ تۇرغان كىچىك ھۇجۇملىرى، ئۇشتۇمتۇت زەربىلىرى بىلەن نۇرغۇنلىرى قىرىلىپ كەتتى، ياكى يارىدار ۋە مېيىپ بولدى. شۇنداق بولسىمۇ ئالتۇن - كۈمۈش ۋەسۋەسىسى بىلەن مەست بولغان بۇ قوشۇن ھېچ نەرسىگە قارىماي سەپەرنى داۋاملاشتۇردى. ئۇلار نۇرغۇن جاپالار بىلەن 1097-يىل 10- ئايدا شەرقىي ئوتتۇرا يەر دېڭىزى بويىدىكى ئەنتاكىيە (ئانتوئوخىيە) شەھرىنىڭ ئەتراپىغا يېتىپ كېلىپ، شەھەرنى مۇھاسىرە قىلىۋالدى. بۇ شەھەر ناھايىتى پۇختا سېپىل بىلەن قورشالغان، سېپىل ئۈستىدە تۆت ئات قاتار بولۇپ ماڭالىغۇدەك كەڭرى يول، سېپىلنىڭ 450 ئورنىدا كۆزىتىش راۋىقى بار ئىدى. شەھەرنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپى ئېگىز تاغلار بىلەن ئورالغان، مۇداپىئە قىلىشقا بەكمۇ ئەپلىك، لېكىن ھۇجۇم قىلىشقا بىئەپ ئىدى. شەھەرنى قوغدىغۇچىلار قەيسەرلىك بىلەن مۇداپىئە قىلغانلىقى ئۈچۈن، شەھەر ئۇرۇشى تاكتىكىسىدىن بىخەۋەر

ئەھلىسەلىپ قوماندانلىرى بىر ئايغىچە ھەپىلىشىپمۇ شەھەرنى ئىشغال قىلالمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاشلىق ۋە باشقا ئوزۇق - تۈلۈكلىرى تۈگەپ، ئاچارچىلىق ۋە كېسەللىكتىن روھى چۈشۈپ كەتتى. ئۇلار ئاشۇنداق جاپا - مۇشەققەتلەر بىلەن يەتتە ئايدىن ئارتۇق ھەپىلەشتى، شەھەر مۇداپىئەچىلىرىدىن بىر نەپەر ئەرمەن ئوفتسېرنىڭ مەخپىي ھالدا ئەھلىسەلىپگە سېتىلىپ يول كۆرسەتىشى بىلەن 1098- يىل 8- ئايدا ئەھلىسەلىپ قوشۇنى شەھەرنى ئاخىر ئىشغال قىلدى. ئەمما، ئارىدىن بىر كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، تۈركلەرنىڭ يارەمچى قوشۇنى يېتىپ كېلىپ شەھەرنى قورشىۋالدى. ئۇلار شەھەرگە دەرھال ھۇجۇم قىلماستىن، بەلكى قورشاپ تۇرۇپ، ئەھلىسەلىپ قوشۇنى ئوزۇق - تۈلۈكلىرى تامام تۈگەپ، پۈتۈنلەي يارەمسىز قالغان پەيتتە، ئاندىن شەھەرنى ئىشغال قىلىشنى ئويلىدى.

ئەھلىسەلىپ قوشۇنى شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن، خرىستىئان بولمىغانلارنى قىرىپ تاشلىدى. شەھەردە يېگىلى بولىدىغانلىكى نەرسىنى يەپ تۈگىتىپ، ئاچارچىلىق ئازابىنى يەتكۈچە تارتىپ دەرەخ قوۋزاقلىرى، ئوت-گىياھلارنىڭ يىلتىزى، ئاخىرىدا ھايۋان ۋە ئادەملەرنىڭ ئۆلۈكلىرىنىمۇ يېيىشكە باشلىدى. بۇ ئازابقا چىدىمىغان بەزى كىشىلەر كېچىلىرى سىپىلدىن ئارغامچا بىلەن

سىيرىلىپ چۈشۈپ، كىچىك كېمىلەرگە ئولتۇرۇپ ئۆز يۇرتلىرىغا قېچىپ كېتىشتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار يىل ئاخىرىغىچە تىرىشىپ، شەھەرنى قورشىۋالغان تۈرك قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، ئاران دېگەندە يېرۇسالىمغا بارىدىغان يولنى ئاچالىدى. ئۇلار ئوتتۇرا يەر دېگىزىنىڭ قىرغىقىنى بويلاپ جەنۇب تەرەپكە، يەنى «مۇقەددەس جاي» يېرۇسالىمغا قاراپ ماڭدى. يول بويى نۇرغۇن جاپالارنى تارتىپ، 1099- يىل 6- ئاينىڭ باشلىرىدا 40 مىڭدەك ئادەمى بىلەن يېرۇسالىمغا يېتىپ بېرىپ، بۇ شەھەرنى بىرقانچە قەۋەت ئوراپ مۇھاسىرە قىلدى.

يېرۇسالىم شەھىرىنى قوغداپ تۇرغان مۇداپىئەچىلەر پەقەت 1000 كىشى ئىدى. ئەھلىسەلىپ قوشۇنلىرى شەھەرنىڭ سېپىلىغا تەرەپ - تەرەپتىن شوتا قويۇپ شىددەت بىلەن ھۇجۇم باشلىدى. شەھەر مۇداپىئەچىلىرى شەھەر ئاھالىلىرى بىلەن بىرلىكتە چىڭ تۇرۇپ ئۆزىنى مۇداپىئە قىلىشتى. لېكىن، بۇ شەھەردە ھەر خىل دىن ۋە تۇرلۈك مىللەت كىشىلىرى بولغانلىقى، بىرلىك - ئىتتىپاقلىقنىڭ بولمىغانلىقى، شۇنىڭدەك سىرتتىن ھېچقانداق ياردەم كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، قانلىق جەڭلەردىن كېيىن، شۇ يىل 7- ئاينىڭ 15- كۈنى ئەھلىسەلىپ قوشۇنى شەھەرنى ئاخىر ئىشغال قىلدى. ئۇلار

شەھەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، «مۇقەددەس جاينى قوتقۇزۇش ئۈچۈن دىنىي ئۇرۇش قىلىمىز» دېگەن ساختا نىقابنى پۈتۈنلەي يىرتىپ تاشلاپ، ھەقىقىي ياۋۇزلۇق، بۇلاڭچىلىق ئەپت - بەشىرىسىنى تولۇق ئاشكارىلىدى.

ئەھلىسەلىپ قوشۇنى شەھەر ئاھالىسىنى ياش - قېرى، ئەر - ئايال دېمەستىن، مىللەت ۋە دىن ئايرىماي، ئومۇميۈزلۈك قىرغىن قىلىشقا باشلىدى. مەسچىت ۋە ئىبادەتخانىلاردا پاناھلانغان مۇسۇلمان ۋە يەھۇدىي ئاھالىسىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلاپ، مەسچىت ۋە ئىبادەتخانىلارنى قانغا بويىدى. مەسجىدۇلئەقساغا كىرىپ پاناھلانغان 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى شەپقەتسىزلەرچە قىرغىن قىلىپ، ئۆلۈكلەرنى مەسچىتنىڭ تورۇسلىرىغا ئاستى، ئاخىرىدا مەسچىتكە ئوت قويۇۋەتتى. بۇ قېتىمقى قىرغىنچىلىقتا شەھەر بويىچە 70 مىڭدىن ئارتۇق مۇسۇلمان ۋە يەھۇدىي ئاھالىسى قىرىپ تاشلاندى. ئەھلىسەلىپچىلەر ناھەسىدە بالىلارنى تىرىك پېتى ئوتقا تاشلاپ كۆيدۈردى. ئۇششاق بالىلارنىڭ پۇتلىرىدىن تۇتۇپ تۇۋرۇكلەرگە ئۇرۇپ ئۆلتۈردى. مال - مۈلۈكلەرنى خالىغانچە بۇلاپ - تالىدى. خوتۇن - قىزلارنى خالىغانچە ئاياغ ئاستى قىلدى...

مۇشۇ كەڭ كۆلەملىك قىرغىندىن كېيىن ئەھلىسەلىپ چەۋەندار ۋە لەشكەرلىرى شەھەردىكى ئىگىسىز قالغان

ئۆيلەرگە كىرىپ بايلىق ئىزدەشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كىم قايسى ئۆيگە بۇرۇن كىرگەن بولسا، شۇ ئۆيدىكى نەرسە ۋە بايلىقنىڭ ھەممىسى شۇنىڭ بولىدۇ، باشقىلار ئۇنىڭغا دەخلى قىلمايدۇ، دېگەن مەزمۇندا ئەھدىنامە ئىمزالاندى. ئەھلىسەلىپچىلەر بايلىق ئىزدەشتە شۇنچىلىك ياۋۇز ۋاستىلەرنى قوللانمىدىكى، ئۆلۈكلەرنىڭ يانلىرىدىكى نەرسىلەرنى ئاختۇرۇپ تېپىۋالغاندىن تاشقىرى، قورساقلىرىنى يېرىپ، ئاشقازان - ئۈچەيلىرىدىنمۇ بايلىق ئىزدىدى. بەزى كىشىلەر يۇتۇۋالغان ئالتۇن ۋە باشقا قىممەتلىك نەرسىلەرنى ئۇلارنىڭ ئاشقازىنىدىن تېپىۋالغاندىن كېيىن، جەسەتلەرنى بىر - بىرىدىن يېرىپ قورساق ئىچىدىن بايلىق ئىزدەش ئاۋارىچىلىكىدىن قېچىپ، جەسەتلەرنى بىر يەرگە دۆۋىلەپ كۆيدۈرۈپ، ئاندىن جەسەت كۈلى ئارىسىدىن ئالتۇن ۋە باشقا بايلىقلارنى تېپىشتى. دېمەك، ئەھلىسەلىپ قوشۇنىنىڭ «مۇقەددەس جايىنى قۇتقۇزۇش» شوئارى ئاستىدا ئېلىپ بارغان دىنىي ئۇرۇشنىڭ مۇقەددەسلىكى ئەنە شۇنداق باشلاندى.

ئەھلىسەلىپ قوشۇنى يېرۇسالىمنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، بۇ جايلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، يېرۇسالىمنى مەركەز قىلغان غەربىي ياۋروپا لاتىن

ئۇسلۇبىدىكى بىر ھۆكۈمەت تەسىس قىلدى. بۇ ھۆكۈمەتكە ئەھلىسەلىپنىڭ سەركەردىلىرىدىن گودفرۇا كارول بولدى. بۇ ھۆكۈمەت ئورپا، ئەنتاكىيە (ئانتوئوخىيە) پادىشاھلىقى، ترابلس شەھەر كېنەزلىكى، سىدەر بەگلىكى، ياپە سنۇر-لۇقى... قاتارلىق بىرقانچە كىچىك ھۆكۈمەتلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاساسەن يېرۇسالىم مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ كارولى گودفرۇاغا بويسۇنۇنتتى. ئۇلار يېڭىدىن ئىشغال قىلغان بۇ جايلاردا غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرىدىكى فېئودال يانچىلىق تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، يەرلىك ئاھالىنى پۈتۈنلەي يانچىلارغا ئايلاندۇرۇپ، رەھىمسىزلىك بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. خىلمۇخىل سىلىق ۋە ئالۋان - ياساقلارنى سىلىپ، ئۇلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتە ئىنتايىن ۋەيرانچىلىققا دۇچار قىلدى. ئۇلارنىڭ دىنىي ئەركىنلىك ۋە ئىنسانىي ھوقوقلىرىنى خالىغانچە ئاياغ ئاستى قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، 1125-يىلىغا كەلگەندە، يەرلىك خەلق تۇشمۇتۇشتىن ئەھلىسەلىپ تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى قوراللىق كۈرەشلەرنى ئەۋج ئالدۇردى، شۇنداقلا مەۋسۇلدا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان ئۇششاق بەگلىكلەر داۋاملىق ھالدا ئۇشتۇمتۇت قوراللىق ھۇجۇملارنى قىلىپ، ئۇلارنى ئارام تاپتۇرمىدى.

قاتمۇقات قارشىلىقلار ئىچىدە قالغان گودفرۇا پاپادىن

يارەم سوراپ ئارقا - ئارقىدىن غەربىي ياۋروپاغا خەت ئەۋەتىپ تۇردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەينى چاغدىكى موسۇلمانلىق ھۆكۈمدارى ئىمادىددىن زەڭگى شۇ ئەتراپتىكى خرىستىئان كېنەزلىكلىرىگە بىرقانچە قېتىم كۈچلۈك زەربە بەردى. نەتىجىدە سۈرىيەدىن باغدادقا بارىدىغان سودا يولى ئوتتۇرىسىدىكى روھا شەھرى بىر ھەپتىلىك كەسكىن جەڭدىن كېيىن زەڭگىلەر قوشۇنى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. بۇ ئىش پۈتكۈل غەربىي ياۋروپا بويلاپ ناھايىتى چوڭ ۋەھىمە ۋە غەزەپ قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي ياۋروپا فېئودال ئاقسۆڭەكلىرى پاپانىڭ باشچىلىقىدا ئۆزلىرىنىڭ يېرۇسالىمدىكى ئاغدۇرۇلۇش خەۋپىدە قالغان ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، يەنە بىر قېتىملىق ئەھلىسەلىپ قوشۇنى ئۇيۇشتۇرۇشنى پىلانلىدى.

ئىككىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى (1147 — 1149)

ئىمادىددىن زەڭگى ئەسلىي مالىكشاھنىڭ قۇلى بولۇپ، كېيىن ئۇنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن موسۇلنىڭ ۋالىيسى بولغان. 1127 - يىلى ھەلەپ بىلەن موسۇل مۇسۇلمان سەردارلىرىنىڭ سۈرىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىنى تەلەپ

قىلىشى ئارقىسىدا، ئىمادىددىن زەڭگى مۇشۇ ھەربىكەتكە يېتەكچىلىك قىلىش ئارقىلىق سۈرىيە زەڭگىلەر سۇلالىسىنى قۇرغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، ھەلەپ، ھارران ۋە موسۇللارنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ قالدى. بۇ ئادەم ناھايىتى كۈچلۈك، ئىرادىلىك، قورقماس جەڭچى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ ئەتراپتىكى كىنەزلىكلەرگە زەربە بەرگەنلىكى ۋە روھىي شەھرىنى تارتىۋالغانلىقى پۈتكۈل خرىستىئان دۇنياسىدا چوڭ تەسىر ۋە زىلزىلە پەيدا قىلدى.

بۇ خەۋەر پۈتكۈل غەربىي ياۋروپا بويىچە كۈچلۈك ئالاقزادىلىك ۋە غەزەپ قوزغىدى، ھەممە يەردە مۇسۇلمانلارغا قارشى غەزەپ دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلاردا يەنە بىر قېتىم «مۇقەددەس جاي» ئۈچۈن جەڭ قىلىش ئەسەبىيلىكى ئۆرلىدى. ريم پاپاسى ئۇۋگىنئوس (ئوژىن)II ئوتتۇرىغا چىقىپ كلايوروكسلىق مۇناخ سان بىرنار دېگەنگە يەنە بىر قېتىم پۈتكۈل غەربىي ياۋروپانى ئارىلاپ ئەھلىسەلىپ تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىشنى بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، پۈتكۈل غەربىي ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەرنى ئارىلاپ قۇتراتقۇلۇق تەشۋىقاتى ئېلىپ باردى. ئۇنىڭ تەشۋىقاتىغا گېرمانىيە كارولى كونرادIII بىلەن فرانسىيە كارولى لوئىىII ئاۋاز قوشتى. ئۇلار ناھايىتى تېزدىن

تەشۇبقىي سەپەرۋەرلىك ئۇيۇشتۇرۇپ، تېز ئارىدا 250 مىڭدىن ئارتۇق پىدائىي توپلاپ 1147- يىلى ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ يۈرۈش باشلىدى. ئۇلار كونستانتىنوپول ۋە ئاناتولى ئارقىلىق شامغا قاراپ يولغا چىقتى.

شام سەلجۇقىيلەر ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئەھلىسەلىپ تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى جەڭ قىلدى. بۇ جەڭلەر نەتىجىسىدە ئەھلىسەلىپچىلەرنىڭ كۆپ قىسمى قىرىلىپ كەتتى، بىر قىسمى ئاچلىق ۋە كېسەللىك دەستىدىن ۋاپات بولدى. ھايات قالغان بىر قىسمى نۇرغۇن جاپا - مۇشەققەتلەردىن كېيىن يېرۇسالىمغا يېتىپ بېرىپ يېرۇسالىم كارولىدىن يارىدەم ئېلىپ ئۆز سېپىنى تولۇقلىغاندىن كېيىن، قايتا شامغا يۈرۈش قىلىپ بۇ شەھەرنى مۇھاسىرە قىلدى. بۇ ۋاقىتتا شام ھۆكۈمدارى ئىمادىددىن زەڭگى ۋاپات بولۇپ ئۇنىڭ ئوغلى نۇرىددىن ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى. نۇرىددىن ئۇلارغا قارشى چىڭ تۇرۇپ ئۇرۇش ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، ئەھلىسەلىپچىلەر ئىككى يىلدەك ھەپىلىشىپمۇ شەھەرنى ئىشغال قىلالماي، كۆپ قىسمى جەڭلەردە قىرىلىپ، ناھايىتى ئاز بىر قىسمى ياۋروپاغا قايتىپ كەتتى. دېمەك، نۇرغۇن جاپا ۋە قان تۆكۈشلەر بىلەن ئېلىپ بارغان ئىككىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى ئۇلارغا جاپا - مۇشەققەت ۋە

قىرغىنچىلىقتىن باشقا ھېچبىر نەتىجە بەرمىدى.

بىرىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ۋاقتىدا يېرۇسالىم پاتمەلەر دۆلتى ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ، بۇ ۋاقىتلاردىكى ھۆكۈمرانلار ئىقتىدارسىز ھەم دۆلەتنىڭ كۈچى ئاجىز بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەھلىسەلىپكە تاقابىل تۇرۇپ يېرۇسالىمنى ساقلاپ قالالمىغان ئىدى. ئىككىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ۋاقتىدىكى پاتمەلەر خەلىپىلىكىنىڭ ھۆكۈمدارى ئازىددىن ئەھلىسەلىپكە يالغۇز قارشى تۇرالماسلىقىدىن ئەندىشە قىلىپ، شام ھۆكۈمدارى نۇرىددىن زەڭگىدىن ياردەم سورىغان. نۇرىددىن ئۇلارنىڭ ئىلتىماسىغا ئاساسەن ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ۋە باتۇر قوماندانلىرىدىن ئەسەددىن (شىركوھ)نى باش قوماندان، ئۇنىڭ جىيەن ئوغلى سالاھىددىننى[1] مۇئاۋىن قوماندان قىلىپ، پاتمەلەر خەلىپىلىكىگە ياردەم ئۈچۈن قوشۇن ئەۋەتكەن. ئۇلار پاتمەلەر خەلىپىلىكىنىڭ ئەھلىسەلىپكە قارشى ئېلىپ بارغان جەڭلىرىدە كۆپ قەھرىمانلىقلارنى

[1] سالاھىددىن ئەسلىي سەلجۇق تۈركلىرىدىن بولۇپ، ئۇ 1138-يىلى تىگرىس دەرياسى بويىدىكى تىكرىتتا تۇغۇلغان. 1193-يىل 2-ئاينىڭ 19-كۈنى قارا كېزەك كېسەللىكى بىلەن 55 يېشىدا دەمەشقىتە ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ قەبرىسى ھازىر دەمەشق شەھىرىدىكى ئۆمەييە جامەسىنىڭ يېنىدا.

كۆرسەتتى. شۇنىڭ بىلەن قىسقا مەزگىلدىن كېيىن شىركوھ باش ۋەزىرلىككە ئۆستۈرۈلدى.

پاتىمەلەر خەلىپىلىكىنىڭ سۇلتانى قازا قىلغاندا، ئۇنىڭ ۋارىسى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، سۇلتانلىق شىركوھقا، باش ۋەزىرلىك تەبىئىي ھالدا سالاھىددىنغا قالدى. ئاز ۋاقىتتىن كېيىن شىركوھ قازا قىلىپ، ھاكىمىيەت پۈتۈنلەي سالاھىددىنغا قالدى. ئۇنىڭ دادىسى ئەييۇپ زەڭگى زەڭگىلەر سۇلالىسىنىڭ داڭلىق قوماندانلىرىدىن بولۇپ، بالىنىڭ قەلئەسىنىڭ باش قوماندانى ئىدى. سالاھىددىن پاتىمەلەر ھاكىمىيىتىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، زەڭگىلەر ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن دۆلەت نامىنى ئۆز نەسەبى ئاساسىدا «ئەييۇبىيە سۇلالىسى» دەپ ئۆزگەرتتى. ئۇ، سۈننىي مەزھىپىنىڭ چىن ئېتىقادچىسى بولغانلىقتىن، پاتىمەلەر خەلىپىلىكىنىڭ دۆلەت مەزھىپى بولغان شىئە مەزھىپىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، پۈتكۈل دۆلەتنىڭ مەزھەپ ۋە ئېتىقادىنى بىرلىككە كەلتۈردى. مىسىر بىلەن سۈرىيىنى بىرلەشتۈرۈش ئۈچۈن، زەڭگىلەر سۇلالىسىگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، ئۇنى بىرلەشتۈرۈپ ئۆزىگە تەۋە قىلدى. شۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ ئىنىسى تۇران شاھ يەنە ھىجاز بىلەن يەمەننى ئىشغال قىلدى.

1175- يىل 5- ئايدا سالاھەددىن ئايۇبىيلار خەلىپىسىدىن ئۆزىگە مىسىر، سۈرىيە، غەربىي ئەرەبىستان ۋە مەغرىب زېمىنىنىڭ سۇلتانى دېگەن ئۇنۋان بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئەمەلىيەتتە بۇ جايلارنى سالاھەددىن بۇرۇنلا ئىشغال قىلغان بولۇپ، خەلىپىنىڭ بۇ يەرلەرنى ئۇنىڭغا ئىئانە قىلىدىغان ھېچقانداق ھوقوقى بولمىسىمۇ، بىراق سالاھەددىن ئىشنى مۇشۇ يول ئارقىلىق قانۇنلاشتۇرۇشنى ئويلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ زامانىدا يېڭىدىن تەختتە ئولتۇرغان ھۆكۈمرانلارنىڭ خەلىپىدىن ئۇنۋان ئېلىشى ئومۇمىي ئادەت ئىدى.

سالاھەددىن «سۇلتان» دەپ ئاتىلىپ بىرقانچە يىلدىن كېيىن، يەنە موسۇلنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى. شۇنداق قىلىپ ئۇ، ئاز ۋاقىت ئىچىدە بىرنەچچە قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشىدىن كېيىن بۇ ئەتراپلاردا قۇرۇلغان ئۇششاق خرىستىئان كېنەزلىكلىرىنى ئىشغال قىلىپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا قارىتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، سالاھەددىن تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا خرىستىئانلار ئىشغالىيىتىدىكى تىبرىيە شەھرىگە قارشى ئۇرۇش باشلىدى. قاتتىق جەڭلەردىن كېيىن، 1187- يىل 7 - ئاينىڭ 1- كۈنى بۇ شەھەرنى ئىشغال قىلدى. لېكىن، خرىستىئانلار مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، تېز ئارىدا نۇرغۇن قوشۇن تەييارلاپ

سالاھىددىنغا قارشى قايتۇرما ھۇجۇم قىلدى. 7- ئاينىڭ 4-كۈنى ئىككى قوشۇن ھىتتىن دېگەن جايدا بىر - بىرىگە قارشى سەپ تۈزۈشتى، خرىستىئان قوشۇنىدا 20 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بار ئىدى. ئۇلار سالاھىددىنغا تېز زەربە بېرىش ئۈچۈن، تومۇزنىڭ ئىسسىقىغا قارىماي يول يۈرۈپ، سالاھىددىن قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچراشقاندا، قاغجىرىما ئىسسىقتا ھېرىپ ھالدىن كېتىشكەن؛ سالاھىددىن بولسا بۇ يەردە لەشكەرلىرى بىلەن ياخشى دەم ئېلىپ كۈچ توپلاپ تۇرغان ئىدى.

خرىستىئانلار يېتىپ كېلىشى بىلەنلا ئارام ئالدۇرماستىن، سالاھىددىن قوشۇنلىرى تۇشمۇتتۇشتىن ئارسلانلار-دەك شىددەت بىلەن ئەھلىسەلىپ سېپىگە ئۆزىنى ئۇرۇپ، ئۇلارنى ناھايىتى تېز بىتجەت قىلىپ تاشلىدى. بۇ ئۇرۇشتا يېرۇسالىمنىڭ كارولى — لوسگنانلىق گوئى ئەسىرگە چۈشتى. مەرد تەبىئەتلىك ھەم چەۋەندازلارچە خىسلەتكە ئىگە سالاھىددىن ئەسىرگە چۈشكەن بۇ دۈشمىنىگە كۈتۈلمىگەن ھالدا ئىنتايىن يۇقىرى ئىززەت - ئىكرام بىلەن مۇئامىلە قىلدى. ئەسىرگە چۈشكەنلەردىن رىگىنالاد دېگەن خرىستىئان سەردارى كۆپ قېتىم ۋەدىسىگە ۋاپاسىزلىق قىلىپ، سودا كارۋانلىرى ۋە ھەجگە ماڭغانلارنى بۇلاپ، كۆپ پاراكەندىچىلىك سالغان ئىدى. سالاھىددىن ئۇنى

جازالاپ ئۆز قولى بىلەن ئۆلتۈردى.

ھېتىن دېگەن جايدىكى زور غەلىبىدىن كېيىن، سالاھىددىن يېرۇسالىمغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، قىسقا جەڭلەردىن كېيىن بۇ شەھەرنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلدى. ئۇ، پۈتكۈل شەھەردىكى ھەر خىل دىن ۋە ھەرقايسى مىللەت كىشىلىرىگە ئومۇمىي ئەپۇ ئېلان قىلدى. دېمەك، بىرىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشىدىن دەل 100 يىل كېيىن يېرۇسالىم شەھىرى قايتىدىن مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ غەلىبىدىن كېيىن، سالاھىددىن توسالغۇسىز ئالغا يۈرۈش قىلىپ يېرۇسالىم ئەتراپىدىكى باشقا جايلارنىمۇ ئىشغال قىلدى. شۇنداق قىلىپ، بىرىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشىدىن كېيىن، خرىستىئانلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان يېرۇسالىم خانلىقى تامامەن بەربات بولدى. ئۇلارنىڭ قولىدا پەقەت ئانتىبوك، تىرىپولى ۋە تىبرىيە شەھەرلىرىلا قالدى.

خرىستىئانلار بىرىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى ئارقىلىق يېرۇسالىمنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ مۇسۇلمانلار قولىغا قايتا ئۆتۈپ كېتىشىنى خىيالىغا كەلتۈرۈشمىگەن ئىدى. شۇڭا، بۇ خەۋەر ياۋروپاغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، پاپا باشلىق ھەرقايسى ھۆكۈمرانلار خۇددى كۈتۈلمىگەن پەۋقۇلئاددە ھادىسە يۈز بەرگەندەك،

ئىنتايىن ئالاقزادە بولۇپ كېتىشتى. ئۇلار رىم پاپاسى كىلمانىڭ رەھبەرلىكىدە ئالدىراپ - تېنەپ سالاھەددىنغا قارشى يېڭىدىن ئەھلىسەلىپ قوشۇنى تەشكىل قىلىشقا كىرىشتى. تەرەپ - تەرەپكە چېپىپ يۈرۈپ، ئۇرۇش راسخوتى توپلاش ئۈچۈن، بارلىق ئۆي - جاي، دۇكان - سارايلىرى، يەر - زېمىن، مال - مۈلۈك، ھەتتا چېركاۋ ۋە موناستىرلارغىمۇ سېلىق سېلىشتى. بۇ خىل سېلىقنى «سالاھەددىن سېلىقى» دەپ ئاتاشتى. بارلىق چېركاۋ ۋە موناستىرلاردا ھەر قېتىملىق ئىبادەتتىن كېيىن، سەپەرۋەرلىك تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىلىپ، كىشىلەر يېڭى بىر قېتىملىق ئەھلىسەلىپكە قوزغىتىلدى، سالاھەددىننى قاغايدىغان دۇئايىبەتلەر ئوقۇلدى.

ئۈچىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى (1189 — 1192)

رىم پاپاسى كىلمانىڭ كۈچلۈك تەشەببۇسى بىلەن غەربىي ياۋروپادىكى ھەرقايسى ھۆكۈمرانلار ۋە فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ئىنتايىن ئالدىراشلىق بىلەن چوڭ تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن، يىرۇسالىمنى سالاھەددىندىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن 1189- يىلى يەنە بىر قېتىم ئەھلىسە-

لىپ يۈرۈشى باشلىدى.

بۇ قېتىمقى ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشىغا گېرمانىيە، فرانسىيە، ئەنگلىيە قاتارلىق 13تىن ئارتۇق غەربىي ياۋروپا دۆلىتى قاتناشتى. بىرلەشمە قوشۇنغا گېرمانىيە كارولى فرىدرىخ، فرانسىيە كارولى فلىپ، ئەنگلىيە كارولى شىر يۈرەك ريجاردلار قوماندانلىق قىلدى. ئەھلىسەلىپ قوشۇنى قۇرۇقلۇق ھەم دېڭىز يولى بىلەن بۆلۈنۈپ يۈرۈش قىلدى. گېرمانىيە كارولى فرىدرىخ قوماندانلىقىدىكى قوشۇن كونستانتىنوپول ئارقىلىق كىچىك ئاسىياغا قاراپ قۇرۇقلۇقتىن يۈرۈش قىلدى. فرانسىيە ۋە ئەنگلىيە كاروللىرى قوماندانلىق قىلغان زور قوشۇن نۇرغۇنلىغان كېمىلەرگە ئولتۇرۇپ دېڭىز ئارقىلىق يۈرۈش قىلدى.

فرىدرىخ يۈرۈش جەريانىدا كونستانتىنوپول ئارقىلىق كىچىك ئاسىيانى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن ئىدى. يول بويى ئۇلار سەلجۇق قوشۇنلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز قىلىپ تۇرغان كۈچلۈك ھۇجۇملىرىغا ئۇچرىدى، ئاردا كۆپ قېتىم قانلىق جەڭلەر بولدى. فرىدرىخ قوشۇنىدىكى 100 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق چەۋەندازلارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى مۇشۇ پارچە - پۇرات جەڭلەردە قىرىلىپ تۈگىدى. قالغان قىسمى نۇرغۇن جاپا - مۇشەققەتلەرنى تارتقاندىن كېيىن، ئاران تەستە ئادرىنا تەرەپلىرىگە بېرىپ يەتتى.

لېكىن، سىدنوس بوغۇزىدىن ئۆتۈش ۋاقتىدا، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى سۇغا غەرق بولۇپ ئۆلدى. ھايات قالغانلارنىڭ بىر قىسمى ياۋروپاغا قايتىپ كەتتى، ئاز بىر قىسمى سۇرىيىگە قاراپ يۈرۈش قىلدى.

ئەنگلىيە كارولى ريجارد سىپروسنى ئىشغال قىلىپ پۈتكۈل قوشۇنى بىلەن قىشنى ئاشۇ يەردە ئۆتكۈزدى. كېيىن مەزكۇر ئارالنى يېرۇسالىمنىڭ پادىشاھى گوئىگە سېتىپ بۇ يەردىن قوزغالدى. فرانسىيە كارولى فلىپ يۈرۈشنى داۋاملاشتۇرۇپ يېرۇسالىمغا يېتىپ بېرىپ، گوئىنىڭ قالدۇق قىسملىرى بىلەن بىرلەشتى. سالاھىددىن يېرۇسالىمنى ئىشغال قىلغان ۋاقتىدا ئەسىرگە چۈشكەن گوئىگە ناھايىتى ئوبدان مۇئامىلە قىلىپ، ئىنتايىن مەردلىك بىلەن ئەسىرلىكتىن ئازاد قىلىپ، بۇنىڭدىن كېيىن ئۆزىگە قارشى ھەرىكەت قىلماسلىققا ۋەدە ئېلىپ، ئۇنىڭغا پادىشاھلىقىنى قايتۇرۇپ بەرگەن ئىدى. لېكىن، گوئى فرانسىيە قوشۇنلىرىنىڭ بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپلا، خورىكى ئۆرلەپ ئۆز ۋەدىسىدىن ۋاز كەچتى. ئۇ قول ئاستىدىكى بارلىق قوشۇننى توپلاپ، گېرمانىيە كارولى فرىدرىخنىڭ سۇرىيىگە يۈرۈش قىلغان قوشۇنى بىلەن بىرلەشتى. ئۇلار مۇسۇلمانلار ئىگىلەپ تۇرغان ئاككانى كۆزلەپ يۈرۈش قىلدى ۋە بۇ مەشھۇر پورت

شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان سالاھىددىن چاقماق تېزلىكىدە ھەربىيەت قىلىپ، قورشاۋدا قالغان ئاككادىكى قوشۇنلىرىغا ئۆز ۋاقتىدا ياردەم قىلدى. بىراق، ئۇستۇن لەشكىرىي كۈچكە ئىگە ئەھلىسەلىپ قوشۇنى شەھەرگە قۇرۇقلۇق ھەم دېڭىزدىن ئىككى سەپ بويىچە ھۇجۇم قوزغىغان ئىدى. سالاھىددىن قوشۇنى شەھەر ئىچىدىكى قوشۇنلىرى بىلەن ئۆزئارا ماسلىشىپ، ئەھلىسەلىپنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىغا كۈچلۈك قايتۇرما زەربە بېرىپ تۇردى.

ئىككى قوشۇن دەل تىركىشىش ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىۋاتقان ۋاقتىدا، ئەنگلىيە كارولى رىچارد قوشۇن باشلاپ يېتىپ كەلگەچكە، ئەھلىسەلىپ تەرەپ كۈچلىنىپ كەتتى. شۇنداق بولسىمۇ بۇ شەھەرنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇش ئىككى يىلغا سوزۇلۇپ كەتتى. چۈنكى، سالاھىددىنىڭ قوشۇنى سان جەھەتتىن ئاز بولسىمۇ، لېكىن ئەھلىسەلىپنىڭ ھەربىيەت يۆنىلىشى ۋە لەشكىرىي كۈچىنىڭ ئورۇنلىشىش ئەھۋالىنى پۈختا رازۋېدكا قىلغاندىن كېيىن، ئۆز قوشۇنلىرىنى رەتلەپ، ئۇرۇش ئۈچۈن مۇھىم بولغان جايلارغا ئورۇنلاشتۇردى. ئۇ، ئەھلىسەلىپ قوشۇنى بىلەن كەڭ سەپ تارتىپ قىزىق جەڭلەر قىلمىدى. چۈنكى، سانى ئىنتايىن كۆپ، يۇقىرى

لەشكىرىي كۆچكە ئىگە ئەھلىسەلىپ بىلەن بۇنداق ئۇرۇش قىلىشتىن ھېچقانداق پايدا يوق ئىكەنلىكىنى ئۇ ئوبدان چۈشىنەتتى. شۇڭا، سالاھەددىن ئۆز قوشۇنىنى بىرقانچە ھەربىكەتچان كىچىك ئەترەتلەرگە بۆلۈپ، ئەھلىسەلىپچىلەرنىڭ كۆتمىگەن يەرلىرىدىن ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇملارنى ئۇيۇشتۇردى. سالاھەددىننىڭ يېنىك قوراللار بىلەن قوراللىنىپ، ئۇچقۇر ئەرەب ئارغىماقلىرىغا مىنگەن جەڭچىلىرى ئۇشتۇمتۇت ۋە چاقماق تېزلىكىدە ھۇجۇم قىلىپ، ئەھلىسەلىپنىڭ سەپلىرىنى پاراكەندە قىلىپ، ئۇلار ئۆزىنى ئوڭلاپ بولغۇچە ناھايىتى تېز ۋە تولۇق ئىنتىزام بىلەن كۆزدىن غايىب بولاتتى.

ئەھلىسەلىپ قوشۇنلىرى گەرچە شەھەرنى ئىشغال قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىنى ئۆزى شەھەرگە قاماپ قويدى. ئۇلار شەھەردىن چىقىپ ئىلگىرىلەشتىن قورقتى. چۈنكى، شەھەردىن چىققاندا سالاھەددىننىڭ مەخپىي توزاقلىرىغا چۈشۈپ قېلىش خەۋپى بار ئىدى. سالاھەددىن بولسا، ھېلى ئۇيانداق - ھېلى بۇياندىن بورانىدەك ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكلىرىگە ئوت قويدى، زاپاس سۇلىرىنى تۆكۈپ تاشلىدى، قارارگاھلىرىنى پاراكەندە قىلدى. سالاھەددىن يۇقىرىقىدەك ھەربىكەتلىك تاكتىكا ئارقىلىق ئەھلىسەلىپچىلەرنى دائىم دەككە - دۈككىگە

سىلىپ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھەربىكەت قىلالمايدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ قويىدى. ئۇ، ئۇرۇش ۋاقتىلىرىدا ئەھلىسەلىپچىلەرگە قىلچە ئارام بەرمەي، قەھرىمان جەڭچىلىرى بىلەن ئۇلارغا يولۇاستەك ھۇجۇم قىلاتتى. جەڭ توختىغاندىن كېيىن، ئەلچىلەر ئەۋەتىپ خرىستىئان ھۆكۈمدارلىرى بىلەن ياخشى مۇناسىۋەت قىلاتتى. ئۇلارغا شامدا پىشىپ ۋايىغايەتكەن مېۋە - چۈمۈلەر ۋە مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن ئىشلەنگەن ئىسسىل بۇيۇملاردىن ھەدىيىلەرنى ئەۋەتىپ تۇراتتى. فلىپ بىلەن رىجاردلار ئۇنىڭ بۇ خىل ئالىيجاناب ھەرىكىتىدىن ھەيران بولۇشقان ئىدى.

ئەھلىسەلىپ قوشۇنى ئاككا شەھرىنى ئىشغال قىلغاندا ئەسىرگە چۈشكەن 2700 نەپەر مۇسۇلمان جەڭچى ئۆچۈن 200 مىڭ تىللا تۆلىسە، ئۇلارنى ئازاد قىلىدىغانلىقىنى شەرت قىلغان ئىدى. لېكىن، سالاھىددىن ئۇرۇش ۋاقتىدا بۇنچىۋالا كۆپ پۇلنى بەلگىلەنگەن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە تاپشۇرالمىغانلىقى ئۈچۈن، ئەنگلىيە كارولى رىجارد بۇ ئەسىرلەرنى پۈتۈنلەي قىرغىن قىلىپ، شەھەرنى قانغا بوياپ يىدى. لېكىن، سالاھىددىن يېرۇسالىمنى ئىشغال قىلغان ۋاقتىدا قولغا چۈشكەن بىرقانچە مىڭ ئەھلىسەلىپ ئەسىرلىرىگە ئۇلار كۈتمىگەن ھالدا ئىنتايىن ياخشى مۇئامىلە قىلدى. ئۇلارنىڭ كېسەل ۋە يارىدارلىرىنى ئۆزى مەسئۇل

بولۇپ ۋە دائىم تەكشۈرۈپ تۇرۇپ داۋالاتتى، تۇرمۇشىدىن ياخشى خەۋەر ئالدى. ئەسىرگە چۈشكەن ئەھلىسەلىپچىلەرنى يول راسخوتى ۋە ئوزۇق - تۈلۈك بىرىپ قويۇپ بەردى. بىر قېتىم كارول رىجارد ئېغىر كېسەل بولۇپ قالغانىدا، سالاھىددىن ئۆزىنىڭ شەخسىي تېۋىپىنى ئەۋەتىپ داۋالىتىپ، ئۇنىڭ ھاياتىنى قوتقۇزۇپ قالدى.

نەتىجىدە سالاھىددىن ئەييۇبى شۇ زامانىنىڭ ئۇلۇغ دۆلەت ئەربابى ۋە سەركەردىسى بولۇپ تونۇلدى. ئاككا شەھرى يەنىلا ئەھلىسەلىپچىلەر قولىدا بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار سالاھىددىننىڭ تولىمۇ قابىلىيەتلىك ۋە جەسۇر قوماندان ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىشكەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەھلىسەلىپچىلەر مەسلىنى دىپلوماتىيە يولى ئارقىلىق تىنچ ھەل قىلىشنى ئويلىدى. كارول رىجارد ھەتتا ئۆز سىڭلىسى جۇئانانى سالاھىددىننىڭ ئىنىسى مولىك كامىل سەيپىددىنگە ياتلىق قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تولىمۇ دوستانىلىك ئىپادىسىنى بىلدۈردى. ئۇلارنىڭ تويىدىن كېيىن تۇغۇلغان ئوغۇلغا 1192- يىل 5- ئاينىڭ 23 - كۈنى تەنتەنىلىك يېغىن ئېچىلىپ، سالاھىددىن ۋە كارول رىجاردلار تەرىپىدىن « شاھزادە » دېگەن نام بېرىلدى، ئاندىن ئىككى تەرەپ ئىمزالىغان كېلىشىمگە

ئاساسەن ئەھلىسەلىپچىلەرنىڭ تىنچلىق بىلەن يېرۇسالىمغا بېرىپ زىيارەتگاھلىرىنى تاۋاپ قىلىپ قايتىشىغا رۇخسەت قىلىندى. ئۇلارغا بۇنىڭ ئۈچۈن ھەر جەھەتتىن ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىلدى.

ئەھلىسەلىپنىڭ كاتتىۋاشلىرى يېرۇسالىمنى تاۋاپ قىلغاندىن كېيىن، ئىنتايىن مەمنۇن بولۇشقان ھالدا ياۋروپاغا قايتىپ كېتىشتى. مۇشۇ ئىشتىن ئۈچ ئاي كېيىن سالاھەددىن ئەييۇبى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئورنىغا ئوغلى مالىك ئەپزەل ئولتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ھۆكۈمرانلىققا لايىق ئەمەس، قابىلىيەتسىز ئادەم بولغانلىقتىن، سالاھەددىننىڭ ئىنىسى مۇلىك ئادىل تەختنى ئىگىلەپ دۆلەتنى كۈچلەندۈرۈش بىلەن بىرگە قوشنا دۆلەتلەر، شۇنىڭدەك ئىتالىيەدىكى گىنويە ۋە ۋېنتسىيە قاتارلىق باي دۆلەتلەر بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتلەرنى ساقلاپ كەلدى. بىراق، مۇلىك ئادىل 1218-يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، جەسۇر جەڭچى سالاھەددىن ئەييۇبى قۇرغان بۇ ھاكىمىيەت ئۇزاق ئۆتمەي پارچىلىنىپ كەتتى.

سالاھەددىننىڭ ۋاپاتىدىن 40 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئىلگىرى ئەھلىسەلىپتىن قورال كۈچى بىلەن تارتىۋېلىنغان نۇرغۇن جايلار ئۇنىڭ ئىقتىدارسىز ئەۋلاد-

لىرىنىڭ قولىدىن ئەھلىسەلىپچىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قايتا ئۆتۈپ كەتتى.

تۆتىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى
(1204 — 1202)

ئۈچىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى پۈتۈنلەي مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، غەربىي ياۋروپا فېئودالىرى يېرۇسالىمنى مۇسۇلمانلاردىن تارتىۋېلىش ئۈمىدىنى ئۈزدى. چۈنكى، بۇ دەۋرگە كەلگەندە، «ئەھلىسەلىپ» دېگەن بۇ يۈكسەك غايىۋى ئۇقۇم بۇرۇنقىدەك كىشىلەر قەلبىدە بولماستىن، بەلكى خەلقئارالىق بىر سۈيىقەست ئۇقۇمىنى بەردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە غەربىي ياۋروپا فېئودال ھۆكۈمرانلىرى ئۈچىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى ۋاقتىدا باتۇر سالاھىددىن ئەييۇبىدىن يېگەن دەككىنى تېخى ئېسىدىن چىقارمىغان ئىدى.

بىرىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى ئاخىرلىشىپ دەل بىر ئەسىردىن كېيىن، غەربىي ياۋروپالىق ئۇرۇشقاق بۇلاڭچىلار ئەھلىسەلىپ نامىدا يەنە بىر قېتىم ئۇرۇش باشلىدى. بۇ قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى

ئۆتكەن قېتىمقىلاردىكىدەك « مۇقەددەس جايىنى قوتقۇ-زۇش » دېگەن ساختا شوئار ئارقىلىق باشقا دىندىكىلەرگە قارشى ئېلىپ بېرىلماستىن، بەلكى ئۆزى بىلەن بىر دىندىكى شەرقىي رۇم ئىمپېرىيىسىگە تاجاۋۇز قىلىپ، بۇلاڭچىلىق تەبىئىتىنى تولۇق ئاشكارىلىدى.

ئۆزىنى مۇقەددەس رىمنىڭ ئىمپېراتورى دەپ ئاتاپ كەلگەن گېرمانىيە كارولى فرىدرىخ ئوچىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى جەريانىدا ئۆلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان ھېنرىيIV ستىسلىيە پادىشاھى نورمانىڭ قىزىنى ئالغان ئىدى. ئۇنىڭ ئىنىسى فلىپ بولسا، ھوقوقىدىن مەھرۇم بولغان گېرمانىيە كارولى ئېسىلئاكىنىڭ قىزىنى ئالغان ئىدى. بۇ ئاكا - ئۇكىلارنىڭ ئىككىلىسى ئۆز ئالدىغا قوشۇن توپلاپ يۇرۇش قىلىپ، ستىسلىيە بىلەن گرېتسىيىنى بۆلۈشۈۋېلىش ئوچۇن ئالدىراش ھەرىكەت قىلىشتى. بۇ ئىش قارا نىيەت ھەم ھىيلىگەر پاپا ئىننوكىنتIIIنى ئەندىشىگە سېلىپ قويدى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى ئەمەلگە ئاشىدىغان بولسا، پاپا بۇنىڭدىن كېيىن ئەھلىسەلىپكە رەھبەرلىك قىلىش ھوقوقىدىن مەھرۇم بولۇپ قالاتتى. شۇڭا ئۇ، ئىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئوچۇن، غەربىي ياۋروپا ئاقسۆڭەكلىرىنى يەنە بىر قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشىغا تەشەببۇس

قىلدى. بۇ قېتىمقى يۇرۇشنىڭ نىشانى ئاۋۋالقىدەك پەلەستىن بولماستىن، بەلكى مىسىر بولدى. پاپانىڭ بۇ ھەرىكەتنى تەشەببۇس قىلىشىدىكى غەرىزى مۇشۇ ئار-قىلىق لاتىن دىنىي جەمئىيىتى (كاتولىك دىنىي جەمئىيىتى) بىلەن گرېك دىنىي جەمئىيىتى (پراۋوسلاۋىيە دىنىي جەمئىيىتى) نى بىرلەشتۈرۈپ، ئىككى مەز-ھەپتىكىلەرنىڭ ئۆزئارا ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىشتىن ئىبارەت ئىدى.

بۇ قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشىغا قاتناشماقچى بولغان ھەرقايسى ھۆكۈمدارلارنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا غەرىزى بار ئىدى. مەسىلەن، بۇ ئۇرۇشقا ئىقتىسادىي جەھەتتىن نۇرغۇن مەبلەغ سالماقچى بولغان ۋېنتسىيە كېنەزى «مىسىر ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، بىزگە 85 مىڭ مارك ئۇرۇش چىقىمى ۋە ئۇرۇشتىن ئېلىنغان ئولجا - غەنىيمەتلەرنىڭ يېرىمى بېرىلسۇن » دېگەن تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇرۇشقا ئىشتىراك قىلماقچى بولغان ھەرقايسى كارول ۋە كېنەزلەر بىر يەرگە يىغىلىپ نۇرغۇن كېڭەشكەن ۋە مەسلىھەتلەشكەن بولسىمۇ، لېكىن ۋېنتسىيىگە بېرىدىغان 85 مىڭ مارك ئۇرۇش چىقىمىنى ھېچقايسىسى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشنى خالىمىدى. بۇلار بىر پىكىرگە كېلەلمىگەن مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، كارول ھېنرىيVI

نىڭ ئىنىسى باشقا ھۆكۈمدارلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئەھلىسەلىپنىڭ يۆنىلىشىنى شەرقىي رۇم ئىمپېرىيىسى تەرەپكە، يەنى كونستانتىنوپولغا بۇرىدى. بۇ ئىشنى پاپا ئاگلىسا، قارشى چىقىشى چوقۇم ئىدى.

دەل مۇشۇ كۈنلەردە، شەرقىي رۇم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تەخت تالىشىش ماجراسى يۈز بېرىپ، ئىمپېراتور كىچىك ئالىكسىينى تاغىسى چوڭ ئالىكسىي ئاغدۇرۇپ، ھاكىمىيەتنى ئىگىلىۋالغان ئىدى. كىچىك ئالىكسىي تاجۇتەختىنى قايتىدىن تارتىۋېلىش مەقسىتىدە، ئەھلىسەلىپ كاتتىۋاشلىرى كېڭەش ئۈچۈن توپلانغان ۋەندىك شەھىرىگە كېلىپ، ئۆز غەرىزىنى ئىزھار قىلىپ، ئۇلاردىن ياردەم سورىدى ھەم تاجۇتەختقا قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، ئۇلارغا 200 مىڭ مارك ۋە كاتتا ئىنئام بېرىدىغانلىقىنى ۋەدە قىلدى. مۇزاكىرىدە بېشى قېتىپ تۇرغان كاتتىۋاشلارغا بۇ گەپ ياغدەك خۇشياقتى، خۇسۇسەن ۋېنتسىيە كېنەزى دىڭدرونىڭ كۆڭلىگە بۇ تەكلىپ بەكمۇ ياقتى. چۈنكى ئۇ، ئۆزىنىڭ چوڭ سودا رىقابەتچىسى بولغان شەرقىي رۇم ئىمپېرىيىسىگە كۆڭلىدە ئۆچ ئىدى. شۇڭا، بۇ ئىشقا ئۇ ناھايىتى كۆڭۈل بۆلۈپ، بۇرۇنقى مۇزاكىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان شەرتلەرنى ئەمەلدىن قالدۇردى ھەم باشقىلارنى بۇ

ئىشقا قىزىقتۇرۇپ، ھە دەپ قۇتراتقۇلۇق قىلدى.

شۇنىڭ بىلەن ئەھلىسەلىپ قوشۇنى قوزغىلىپ، دېگىز ئارقىلىق كونىستانتىنوپولغا قاراپ يولغا چىقىپ، 1202-يىل 5- ئايدا شەھەرنى دېگىز ۋە قۇرۇقلۇقتىن بىرلا ۋاقىتتا قورشىۋالدى. شەرقىي رۇمنىڭ بۇ ۋاقىتتىكى مۇداپىئە ئىشلىرى چېچىلاڭغۇ بولغىنى ئۈچۈن، بىرنەچچە كۈنلۈك شىددەتلىك ھۇجۇمدىن كېيىن، ئەھلىسەلىپ قوشۇنى بۇ قەدىمىي پايتەختنى ئىشغال قىلدى. ئۇلارنى باشلاپ كەلگەن كىچىك ئالىكسىي ئۆز تەختىدە ئولتۇردى. لېكىن، ئىچكى ماجىرالار تۈپەيلىدىن دۆلەت خەزىنىسى قۇرۇقدىلىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، كىچىك ئالىكسىي دەسلەپ ۋەدە قىلغان 200 مىڭ مارك بىلەن كاتتا ئىنئاملارنى ئەھلىسەلىپ كاتتۋاشلىرىغا ئۆز ۋاقتىدا تاپشۇرالمىدى.

بۇ ئىشنى ئاساسلىق باھانە - سەۋەب قىلغان ئەھلىسەلىپ كاتتۋاشلىرى پۈتكۈل قوشۇننى بۇ قەدىمىي پايتەختنى بۇلاڭ - تالان قىلىشقا قويۇپ بەردى. قۇتۇرغان بۇلاڭچىلار ساختا نىقابىنى پۈتۈنلەي يىرتىپ تاشلاپ، ئۆزى بىلەن بىر دىندا بولغان كونىستانتىنوپول ئاھالىسىنى دەھشەتلىك ھالدا بۇلاڭ - تالان ۋە قىرغىن قىلىشقا باشلىدى. ئاھالىنىڭ ئۆيى - ماكانلىرىنى قۇرۇقداپ

بولغاندىن كېيىن، نۇرغۇن بايلىق ۋە تارىخىي ئاسار ئەتىقىلەرتوپلانغان ئىمپېراتور سارىيىغا ئومۇمىيۈزلۈك بۇلاڭ-تالان يۈرگۈزدى. چېركاۋ، موناستىرلارغا توپلانغان بايلىق ۋە قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى بۇلاپ - تالىدى.

كرىست بەلگىسى تاقۇالغان «دىنىي پىدائىيلار» تېخىمۇ ئەسەبىيلىشىپ، ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا ئات - ئېشەكلىرىنى چېركاۋ ۋە موناستىرلارغا ھەيدەپ كىرىپ، ئۇ يەردىكى ئېسىل قەدىمىي سەنئەت بۇيۇملىرىنى ئۇلاغلارغا ئارتىپ توشۇدى. كۆتۈرگىلى بولمىغان نۇرغۇن نەپىس مەدەنىي يادىكارلىقلارنى بۇزۇپ تاشلىدى. ئالتۇن - كۈمۈشتىن ئىشلەنگەن كۆپلىگەن نەپىس بۇيۇملارنى كۆتۈرۈشكە ئەپلىك بولسۇن ئۈچۈن پارچىلاپ، ئېرىتىپ، ئاندىن ئۆزئارا بۆلۈشۈۋېلىشتى. ئۇلار مۇشۇ ھالدا شەھەرنى يەتتە كېچە - كۈندۈز بۇلاڭ - تالان قىلدى. بىرقانچە ئەسىردىن بېرى توپلىنىپ، ئەتىۋارلاپ ساقلىنىپ كېلىۋاتقان نۇرغۇن كىتابلىرى بار كونىستانتىنوپول كۈتۈپخانىسىغا ئوت قويۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ بۇ قىممەتلىك مەنىۋى مىراسلىرىنى كۈل دۆۋىسىگە ئايلاندۇردى. تىنچ ۋە بىگۇناھ شەھەر ئاھالىلىرىنى قىرغىن قىلىپ، خوتۇن - قىزلىرىغا باسقۇنچىلىق قىلىشتى. بۇ ھەيۋەتلىك قەدىمىي پايتەختكە ئوت قويۇپ، شەھەرنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى كۈلگە ئايلاندۇردى.

غەزەپلەنگەن شەھەر ئاھالىلىرى بۇ ياۋۇز قاراقچىلارنى كونىستانتىنوپولغا تەكلىپ قىلىپ باشلاپ كەلگەن كىچىك ئالىكسىينى يوشۇرۇن ھالدا ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، قۇتۇرغان ئەھلىسەلىپ كاتتىۋاشلىرى شەرقىي رۇم ئىمپېراتورىنىڭ بارلىق خانىدانىنى يىغىپ ئازنىق (نىكىيە) ۋە ترابزون شەھەرلىرىگە ھەيدەپ چىقىپ، شەرقىي رۇم تېرىتورىيىسىدە غەربىي ياۋروپا ئۇسلۇبىدىكى لاتىن دۆلىتى تەشكىل قىلدى. ئەھلىسەلىپىنىڭ خرىستىئان دۆلىتىگە قارشى ئېلىپ بارغان دەھشەتلىك قىرغىنچىلىقىنى ئاڭلىغان، ھەتتا تەپسىلىي خەۋەر تاپقان رىم پاپاسى ئۇرۇش تۈپەيلىدىن ناھايىتى چوڭ پايدا - مەنپەئەتكە ئېرىشىپ، تېخىمۇ بېيىپ كەتكەن ۋېنىتسىيە كىنەزى دېگىدرونى بۇ قانلىق ئۇرۇشقا ئوت قۇيرۇقلۇق قىلغان گۇناھى ئۈچۈن، دىنىي جەمئىيەتتىن ھەيدەپ چىقىرالمىدى. ئەكسىچە، ئۇ شەرقىي رۇم تەۋەسىدە قۇرۇلغان لاتىن ئىمپېرىيىسىدىكى رىم كاتولىك دىنىي جەمئىيىتىنىڭ باش يېپىسكوپى قىلىپ بەلگىلەندى. ئۇلار شەرقىي رۇم دائىرىسىدە ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتقاندىن كېيىن، يەرلىك ئاھالىلەرنى قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ، يانچىلارغا ئايلاندۇردى.

بۇ خىل زورلۇق - زومبۇلۇقلاردىن تاقىتى تاق بولغان شەرقىي رۇمدىكى كەڭ ئەمگەكچى ئاممىا مەملىكەتنىڭ

ھەممە يېرىدە قوراللىق قوزغىلاڭلارنى ئەۋج ئالدۇردى. ئۆتكەندە ئەھلىسەلىپ تەرىپىدىن ھەيدەلگەن شەرقىي رۇم ئىمپېراتور خانىدانىدىن بولغان مىخائىل ئاناتولى تەرەپلەرگە چېكىنىپ كەتكەن قالدۇق قوشۇنلىرىنى توپلاپ ۋە تەشكىللەپ، خەلق قوزغىلاڭلىرىغا ماسلىشىپ، كونىستانتىنوپولغا ھۇجۇم قىلدى. ئەھلىسەلىپ تەرىپىدىن كونىستانتىنوپولدا تەشكىل قىلىنغان لاتىن ھۆكۈمىتى چېرىك ئاساستا قۇرۇلغان ھۆكۈمەت بولغىنى ئۈچۈن، بۇنداق ئېچكى - تاشقى زەربىگە بەرداشلىق بېرەلمەي، تېزلا ئاغدۇرۇلدى.

شەرقىي رۇم لەشكەرلىرى ۋە خەلقى ئەھلىسەلىپ باسقۇنچىلىرىنى پۈتۈنلەي سۈپۈرۈپ تاشلىغاندىن كېيىن، ئىمپېرىيە ئەسلىگە كېلىپ، شەرقىي رۇمنى تاكى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ئىشغال قىلغانغا قەدەر ئاشۇ مىخائىل ئەۋلادى باشقۇرۇپ كەلدى.

بەشىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى
(1221 — 1216)

تۆتىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى جەريانىدا «ئەھلىسەلىپ» دېگەن نىقاب ئاستىدا يۈرۈش باشلىغان

قاراقچىلارنىڭ ھەقىقىي ئەپتى - بەشىرىسى راسا ئاشكارىلاندى. ئۇلار شەرقىي رۇمدىن شەرمەندىلەرچە چېكىنگەندىن كېيىن، مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، پاپا ھونورۇسنىڭ باشچىلىقىدا يېڭى بىر ئەھلىسەلىپ قوشۇنى تەشكىل قىلىشنى پىلانلىدى.

ئۇلار قانداقتۇر «ناھەسسىدە بالىلارنىڭ پەرۋەردىگار ئالدىدا گۇناھى ئازراق بولىدۇ، بالىلارنىڭ دۇئا - تەلەپلىرىنى پەرۋەردىگار تېز ئىجابەت قىلىدۇ» دېگەندەك ساختا تەشۋىقاتلارنى تارقاتتى. بۇنىڭغا ماسلىشىپ، فرانسىيە ۋە گېرمانىيىلەردە خىلمۇخىل ئەۋلىيا ۋە بېشارەتچى بالىلار پەيدا بولۇپ، بارلىق بالىلارنى مۇقەددەس ئۇرۇشقا قوزغاشقا باشلىدى. پارىژ ئەتراپىدا ئەپتىيە ئىسىملىك بىر پادىچى بالا ئوتتۇرىغا چىقىپ، پارىژدىكى ھەرقايسى چېركاۋ ۋە موناستىرلاردا تەشۋىق ئېلىپ بېرىپ، قانداقتۇر «پەرۋەردىگار ئۇنىڭغا ئۆز كارامىتىنى كۆرسەتكەنلىكى»نى سۆزلەپ، تەكتۇشلىرىنى مۇقەددەس ئۇرۇشقا قاتناشتى، ئۆزى بىللەن بىللە «ئىسا ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇبارەك قەبرىسى»نى قوتقۇزۇشقا چاقىردى. ئەپتىيە يېزىمۇيېزا ئايلىنىپ يۈرۈپ، بۇ «ئۇلۇغ، ساۋابلىق، مۇقەددەس جاي» غا يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن، سەپەر مەنزىلىنىڭ ئۇزاقلىقى، ئەمما بۇ ئىشقا ئۆزىنى پىدا قىلغانلارغا پەرۋەردىگارنىڭ

كارامىتى بىلەن دەريا - دېڭىز ئىككى تەرەپكە بۆلۈنۈپ يول ئېچىپ بېرىدىغانلىقى، سەپەرگە ئاتلانغان بالىلار تۆز يەردە ماڭغانىدەك مېڭىپ كېتىدىغانلىقى، پەرۋەردىگار سەپەرنى ئاسانلاشتۇرۇپ بېرىدىغانلىقى توغرىسىدىكى بىمەنە تەشۋىقاتلارنى ئاغزى بىسقماي سۆزلەپ يۈردى.

ئەپتىيە دېگەن بالىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ۋە ئۇنىڭ ئېلىپ بارغان تەشۋىقاتلىرى كىشىلەردە «ئاق كۆڭۈل، پاك، نارەسىدە بالىلار بەلكىم چوڭلار ئورۇندىيالمىغان بۇ ئۇلۇغ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى مۇمكىن» دېگەن خاتا تۇيغۇ پەيدا قىلدى. پاپالارنىڭ ئېزىقتۇرۇشى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان تۆت قېتىملىق «مۇقەددەس جاينى قوتقۇزۇش» ئۇرۇشى ئۇنىڭغا قاتناشقان كىشىلەرگە، بولۇپمۇ كەڭ كەمبەغەللەرگە بەخت - سائادەت ئەمەس، بەلكى نۇرغۇن بالاياپەتلەرنى ئېلىپ كەلگەنلىكى تېخى كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن چىقمىغان ئىدى. لېكىن گۇناھسىز، پاك بۇ نارەسىدىلەر بەلكىم بىزگە بەخت ئېلىپ كېلىشى مۇمكىن دېگەن سادىدا خىيال بولۇپمۇ يېزىلاردىكى دېھقانلار ئارىسىدا كەڭ تارقالدى.

ھېلىقى ئەپتىيە دېگەن بالا يۇرتمۇيۇرت ئارىلاپ يۈرۈپ، كىشىلەر ئارىسىغا «مەن پەرۋەردىگارنىڭ ئەلچىسى» دەپ تەشۋىقات تارقىتىپ يۈرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭدەك

كېچىك «ئەلچىلەر» باشقا ئەل - يۇرتلاردىمۇ پەيدا بولۇشقا باشلىدى. بۇنداق ساختا سۆز - ھەرىكەتلەردىن قايمۇققان خۇراپىي ئىدىيىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر ئۆز بالىلىرىنى ئىختىيارىي ھالدا «پەرۋەردىگارنىڭ ئەلچىسى»نىڭ قېشىغا بەس - بەستە ئەكېلىپ بېرىشتى. ئالدانغان ئاره-سىدىلەرنىڭ كۆپ قىسمى 12 ياشتىن تۆۋەن گۆدەكلەر ئىدى. ئۇلار توپ - توپ بولۇشۇپ، ئىسا ئەلەيھىسسالامنىڭ سۈرىتى، تۇغ ۋە كرىستلەرنى كۆتۈرۈشۈپ، دۇئا - تىلاۋەت نەزملىرىنى جاراڭلىق ئاۋازدا ئوقۇپ، ئەپتىيەنىڭ قېشىغا كېلىشەتتى.

شۇنداق قىلىپ، ئۆزىنى «پەرۋەردىگارنىڭ ئەلچىسى» دەپ ئېلان قىلغان ئەپتىيە دېگەن بالا ئىسمى - جىسمىغا لايىق بالىلار ئەھلىسەلىپىنىڭ باش قوماندانى بولدى. ئۇ ھارۋىغا ئولتۇرۇپ ماڭسا، نۇرغۇن كانۋايلىرى ئۇنىڭ ئەتراپىدا قوغداپ ئاتلىق مېڭىشاتتى. ھەتتا چوڭ كىشىلەرمۇ ئۇلار بىلەن ئۇچراشقاندا، بېشىدىن بۆكلىرىنى ئېلىپ تەزىم قىلىشاتتى. ئۇنىڭ قوشۇنىغا بارا - بارا چوڭلارمۇ قوشۇلۇشقا باشلىدى. نەتىجىدە ئۇلارنىڭ سېپىگە دېھقانلار، شەھەر كەمبەغەللىرى، كەسپىي ئۇرۇشچاق لۇكچەكلەر، ئوغرى، قۇلاق كەستىلەر ۋە باشقا ھەر خىل بىكار تەلەپ قانۇنسىز تىجمەل كىشىلەر كېلىپ قوشۇلدى.

شۇنداق قىلىپ، ئۇلارنىڭ سانى 30 مىڭدىن ئاشتى، لېكىن ھېچقانداق قوراللىرى يوق ئىدى. ئۇلار بۇنىڭغا ھېچبىر پەرۋا قىلماي يۈرۈش باشلاپ فرانسىيىنىڭ نور ۋە لىئون ئوبلاستلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، 1217- يىلى ئوتتۇرا يەر دېگىزىنىڭ بويىدىكى ئەڭ چوڭ پورت بولغان مارسىل شەھرىگە توپلىنىپ، بۇ يەردىن دېگىز ئارقىلىق سەپەرگە ئاتلىنىشنى كۈتۈپ تۇرۇشتى.

بۇ ۋاقىتتا مىڭلىغان، تۈمەنلىگەن كىشىلەر پەرۋەردىگارنىڭ دېگىزنى چېكىنىدۇرۇپ، باللار ئەھلىسەلىپىگە يول ئېچىپ بەرگىنىنى كۆرۈش ئۈچۈن، بۇ يەردىكى دېگىز بويىغا توپلاندى. لېكىن، دېگىز سۈيى يەنىلا بۇرۇنقىدەك شىددەت بىلەن قىرغاقلارغا ئۇرۇلۇپ بۇزغۇنلىشىپ تۇرۇۋەردى، سۇ ئىككى تەرەپكە چېكىنىپ دېگىز ئىچىدىن يولمۇ ئېچىلمىدى. كارامەتنىڭ سىھرىي كۈچىگە ئىشىنىپ، ئالدىراپ دېگىزغا سەكرىگەن بەزى باللارنى دېگىز سۈيى يۇتۇپ كەتتى. مۇشۇ پەيتتە پۇل دېسە جېنىنى بېرىدىغان مارسىللىق بىر كىمسە خوجايىنى يېنىپ كەلدى. ئۇ پرېستاندىكى كىشىلەرگە قاراپ:

— پەرۋەردىگار ھازىرچە ئۆزىنىڭ ھەممىگە قادىر قۇدرىتىنى تېخى بۇ باللار ئەھلىسەلىپىگە كۆرسەتمىدى. ئۇ ۋاقىت تېخى يېتىپ كەلمىدى. پەرۋەردىگارنىڭ ئەمرىنى

ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مىسىرغا بېرىپ ئۇ يەردىكى يات دىندىكىلەرنى بوسۇندۇرۇپ، مۇقەددەس جايىنى قايتۇرۇپ ئېلىشىگىلار ئۈچۈن، سىلەرنى كېمىلىرىم بىلەن دېڭىزدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇشقا يارىدىم قىلىمەن،ـــ دېدى.

بالىلار ئۇ سودىگەر ئېلىپ كەلگەن كېمىلەرگە چىقىپ ئورۇنلاشتى. كېمىلەر مارسىلدىن چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەي كۈچلۈك دېڭىز بورىنىغا دۇچ كەلدى. بالىلار ئولتۇرغان كېمىدىن ئىككىسى چىرىدىن دېگەن ئارالغا يېقىن جايدا سۇغا غەرق بولدى، بۇ ئىككى كېمىدىكى بالىلارنىڭ ھەممىسى دېڭىزدىكى بېلىقلارغا يەم بولدى. قالغان بەش كېمىدىكى بالىلار مىسىرغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئاچ كۆز، قارا نىيەت كېمە خوجايىنى بۇ بالىلارنىڭ ھەممىسىنى قۇل بىدىكلىرىگە سېتىۋەتتى.

فرانسىيىدە قوزغالغان بۇ بالىلار ئەھلىسەلىپىنىڭ ئىلھامى بىلەن گېرمانىيىدىمۇ تەرەپ - تەرەپتىن 20 مىڭدەك بالا توپلىشىپ، 1217 يىل 8- ئايدا ئىتالىيىنىڭ شىمالىدىكى گىنويەگە يېتىپ كەلدى. ئۇ يەردىن يۇرۇش قىلىپ رىمغا كەلگەندە، بالىلارنىڭ بىر قىسمى قېچىپ كەتتى. قالغانلىرى ئىلگىرىلەپ مېڭىپ، تاغ - داۋانلىق مۇشكۈل سەپەر جاپاسىدىن كۆپلىرى يولدا قىرىلىپ كەتتى. قالغان قىسمى سەپىرنى داۋاملاشتۇرۇپ بىرىن ئوبلاستىنىڭ

غەربىگە كەلگەندە، يەرلىك دائىرىلەرنىڭ ئارىلىشىشى ئارقىلىق ئۇلار قۇل بىدىكلىرىنىڭ چەتكە ئاپىرىپ سېتىۋېتىشىدىن قۇتۇلۇپ قالدى. ئالدانغان ناھەسىدىلەر-نىڭ ئېچىنىشلىق پاجىئەسى پاپاغا ئاڭلانغاندا، ئۇ پىسەنتمۇ قىلىپ قويمىدى، ئەكسىچە نۇرغۇن جاپا - مۇ-شەققەتلەردىن ئۆلمەي، ئاران قايتىپ كەلگەن بالىلارغا: «چوڭ بولغاندا ۋەدەڭلارنى ئورۇندىش ئۈچۈن ھەقىقىي ئەھلىسەلىپكە قاتنىشىڭلار» دېدى. بىراق، بۇ بالىلارنىڭ كۆپ قىسمى گېرمانىيىگە قايتىش سەپىرىدە يول ئازابى، سوغۇق ۋە ئاچلىق جاپاسىدىن ئۆلۈپ كەتتى.

پاپا ئىننوكېنتIII يەنە بىر قېتىم ئەھلىسەلىپ تەشكىل قىلىش ئۈچۈن، چوڭ يېغىن ئۆيۈشتۈردى. ناھايىتى باي ئائىلىدىن كېلىپ چىققان بۇ بايۋەچچە پاپا تەختتە ئولتۇرۇپ ئاز ۋاقىتتىن كېيىن ئومۇمىي ئىلان تارقىتىپ، پۈتكۈل غەربىي ياۋروپا ئەللىرىنى تۆۋەندىكى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ يۈرۈشىگە ئۆيۈشتۇرغان ۋاقىتتا، ۋېنېتسىيە كېنەزى دېگىدىرو ئەھلىسەلىپ قوماندانلىرىنى ئازدۇرۇپ، يولنى ئۆزگەرتتۈرۈپ، ئۆزى بىلەن بىر دىندىكى شەرقىي رۇم ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم قىلىشقا قۇتراتقانلىقتىن، بۇ ئۇرۇش غەلىبە قازىنالمىغان ئىدى. بۇ قېتىم ئۇ پاپانىڭ نوپوزىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، نۇرغۇن تەشۋىقاتلارنى ئېلىپ

بارغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە، شۋېتسىيە، دانىيە قاتارلىق ئەللەرنىڭ كاروللىرىنى ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇپ، غەربىي ياۋروپانىڭ ئالىي ھوقوقىنى قولغا كەلتۈرۈۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەھلىسەلىپ تەشكىل قىلىش نىيىتىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، غەربىي ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ مەشھۇر ۋە ئابرۇيلۇق ئەربابلىرىنى رىمغا تەكلىپ قىلىپ، كاتتا دىنىي يىغىن ئۆيۇشتۇردى. يىغىنغا ھەرقايسى ئەللەردىن 1500 دىن ئارتۇق كىشى قاتناشتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئالىي روھانىيلار، يەنى باش يېپىسكوپلار 400دىن ئارتۇق ئىدى. شۇنىڭدەك پادىشاھ ۋە كاروللارنىڭ مەخسۇس ۋەكىللىرى، كېنەز، گراپ، گىرتسوگ، ماركىز قاتارلىق ھوقوقدار ئەربابلارمۇ نۇرغۇن ئىدى. بۇ يىغىننىڭ كۆلىمى شۇنداق كاتتا ۋە داغدۇغلىق بولدىكى، بۇنىڭدىن 120 يىل بۇرۇن پاپا ئوربانII تەرىپىدىن تۇنجى قېتىمقى ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشىغا سەپەرۋەر قىلىش ئۈچۈن فرانسىيىنىڭ كىلەرمون شەھىرىدە ئېچىلغان خەلقئارالىق كاتتا دىنىي يىغىنىدىنمۇ ئېشىپ كەتتى.

پاپا ئىننوكىنتIII ئىنتايىن كۆرەڭلىگەن ھالدا يىغىن مۇنبىرىگە چىقىپ، يىغىن قاتناشچىلىرىغا قارىتىلغان تەسىرلىك يارلىقنى جاراڭلىق ئاۋازدا تەمكىنلىك بىلەن ئوقۇپ ئۆتتى.

« بـاللىرىم، مـەن كـەڭ ئەھلىسەلىپـچىلەرنىڭ مۇقـەددەس جـاينى دەيۋزلـەرنىڭ ئىلكىـدىن ئـازاد قىلىش ئارزۇسى ۋە بۇ قېتىمقى يېغىنىمىزنىڭ قارارىغا ئاساسەن شۇنى بۇيرۇق قىلىمەنكى، دېڭىزدىن ئۆتۈش ھـازىرلىقى پـۈتكەن ئەھلىسەلىپـچىلەر 1217- يىـل 1- ئىيۇنـدا ستىـفانيە كېنەزلىكىگـە توپلىنىدۇ. پـەرۋەر- دىگار نېسىپ قىلسا، شۇ چاغدا مەن ئۇ يەرگە بېرىپ ئەھلىسەلىپـچىلەرنىڭ قوشۇنىغا كۆرسەتمە بېرىمەن ۋە تىلەك تىلەيمەن...»

ھەيۋەتلىك يىغىن زالى تىمتاس ئىدى. پاپا ئولتۇر- غانلارغا بىرقۇر قاراپ چىققاندىن كېيىن، سۆزنىڭ تەلەپپۇزىنى تېخىمۇ جىددىيلەشتۈردى.

« يات دىندىكىلەرگە قورال - ياراغ ياسايدىغان تۆمۈر ياكى كېمە ياسايدىغان ياغاچ ماتېرىياللىرىنى يۆتكەپ بەرگۈچىلەر دەرھال مۇرتەد قىلىنىدۇ. ئۇرۇش كېمىلىرىنى يات دىندىكىلەرگە سېتىپ بەرگەن ياكى ئۇلارغا ھەمكارلىشىمەن دەپ مۇقەددەس ئۇرۇشىمىزغا زىيان يەتكۈزگۈچىلەرنىڭ مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىپ، ئۆزى بولسا ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتىنى پاش

قىلغۇچىلارغا قۇل قىلىپ بېرىلىدۇ. مەن بۇيرۇق قىلمەنكى، دېگىز ياقىسىدىكى شەھەرلەردىكى چېركاۋلار ھەر يەكشەنبە كۈنى ياكى باشقا بايرام كۈنلىرى مۇشۇ بەلگىلىمىنى ئوقۇپ، جاكارلاپ تۇرۇشى لازىم. مەن يەنە شۇنى بۇيرۇيمەنكى، بۇنىڭدىن كېيىنكى غازاتقا تۆت يىل ئىچىدە بارلىق ئەھلىسە-لىپچىلەرنىڭ تېخىمۇ كۆپ قاتناش قورالى ھازىر-لىشىمىز ئۈچۈن، كېمىگە ئولتۇرۇپ يات دىندىكىلەر ئىگىلەپ يانقان شەرقتە بېرىش ياكى باشقىلارنى كېمە بىلەن ئەۋەتىش مەنئى قىلىنىدۇ. بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغۇچىلار دىنىي جەمئىيەتتىن قوغلاپ چىقىرىلىدۇ»[1].

پاپانىڭ تەشۋىقات ۋە چاقىرىقلىرى ناھايىتى ھەيۋەتلىك بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭغا ئاۋاز قوشقۇچىلار ئاۋۋالقى يۈرۈشلەرگە قاتناشقۇچىلاردىن كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئاز ئىدى. ئاساسەن جەنۇبىي گېرمانىيەدىكى بىرقانچە كېنەز ۋە گېرتسوگلار، ئاۋستىرىيە، ۋېنگرىيە ھەم گوللاندىيە قاتارلىق كېنەزلىكلەر قوشۇنلىرىنى سەپەرۋەرلىككە

[1] «دۇنيانىڭ بەش مىڭ يىلى» 2- قىسىم 274- بەت.

كەلتۇردى. مۇشۇ يىغىن ئۆتكۈزۈلۈپ ئاز كۈندىن كېيىن پاپا ئىننوكېنتIII ئۆلگەن بولسىمۇ، لېكىن سەپەر تەييارلىقى ناھايىتى جىددىي ئېلىپ بېرىلدى. تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن، 1217- يىلى يازدا ئۇلار سەپەرگە ئاتلاندى.

بۇ قېتىمقى سەپەرگە ۋېنگرىيە كارولى ئاندرىي بىلەن ئۆزىنى « يېرۇسالىم كارولى » دەپ ئاتىۋالغان ژان قاتارلىقلار قوماندانلىق قىلدى. ئەھلىسەلىپچىلەر يۈرۈش باشلىغاندىن كېيىن، ۋېنگرىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۆلۈنۈش، تەخت تالىشىش ماجراسى يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن، كارول ئاندرىي يۈرۈشنى توختىتىپ، قوشۇنلىرى بىلەن ئۆز ئېلىگە قايتىپ كەتتى. ژان بولسا ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ مىسىرغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، ئىككىنچى يىلى ئەتىيازدا مىسىردىكى دېمىيات (دامئاتار) شەھرىنى ئەڭ ئاۋۋال مۇھاسىرە قىلدى. مۇستەھكەم قورغانلىق بۇ شەھەر ئافرىقىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى نىل دەريا سىنىڭ دېلتىسىدىكى تارماق ئېقىنغا جايلاشقان بولۇپ، ئوتتۇرا يەر دېڭىزىدىن مىسىرغا كىرىدىغان بوغۇز ئىدى. بۇ شەھەرنىڭ ئۈچ قاتار سېپىلى ۋە نىل دەريا سىدىكى كىچىك ئارالارغا قۇرۇلغان مۇستەھكەم ئىستېھكاملىرى بار، ئىستېھكاملار كۆۋرۈكلەر ئارقىلىق

شەھەرگە تۇتىشىپ تۇراتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، سۇ يولى ئارقىلىق دىمىيات شەھىرىگە كىرىشكە ئۇرۇنغان ئەھلىسەلىپ قوشۇنلىرىنى توسۇش ئۈچۈن ياسالغان نۇرغۇنلىغان سىم توساقلار بار ئىدى.

ئەھلىسەلىپ قوشۇنلىرى دەسلەپ كېمىلىرىنى سۇ ئارقىلىق سېپىلگە ھۇجۇم قىلىش قورۇلمىسىغا ئۆزگەرتىپ، كېمە ئۈستىگە ئېگىز شوتىلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، نۇرغۇن ئىستېھكاملارنى ئىشغال قىلىۋالدى. بىراق، تېز ئارىدا تومۇز كۈنلىرى باشلىنىپ نىل دەرياسىدا كەلكۈن پەيدا بولدى ۋە ئەھلىسەلىپ قوشۇنى ئىچىدە ۋابا كېسىلىنىڭ تارقالدى، ئۇلارنىڭ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشقا قۇربى يەتمىدى. ھەر ئىككى تەرەپ بىرقانچە ئاي ئۆزئارا تىركىشىپ، ھېچقايسى تەرەپ يېڭەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ دىنىي پىدائىيلار ئۈمىدسىزلىنىشكە باشلىدى. دىمىيات شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلغانىنىڭ ئىككىنچى يىلى ئاۋستىرىيە كېنەزى قاتارلىق بىرقانچە كاتتاۋاشلار ھېچ نەرسىگە قارىماي ياۋروپاغا قايتىپ كېتىشتى. باشقا ئەھلىسەلىپ كاتتاۋاشلىرى قوشۇنلىرىنى چېكىنىدۇرۇشكە ئۇنىمىدى. ئاخىر مىسىر سۇلتانى ئەھلىسەلىپ باشلىقلىرىغا ئەلچى ئەۋەتتى. بۇ ئەلچىلەرنى پاپانىڭ ۋەكىلى، ئەھلىسەلىپنىڭ باش قوماندانى، قىزىل تونلۇق يېپىسكوپ پىراگ قوبۇل

قىلدى.

— يېپىسكوپ جانابلىرى، — دەپ گەپ باشلىدى مىسسىر ئەلچىسى، — مەن ئەزىز سۇلتانىمىزنىڭ پەرمانىغا بىنائەن دىمياتنىڭ تىنچلىقى توغرۇلۇق ھەربىرلىرى بىلەن كۆرۈشكىلى كەلدىم.

— دىمىيات شەھىرى ئەتىلا مۇقەددەس قوشۇنىمىزنىڭ ئىلكىگە ئۆتىدۇ. ھەرقايسىڭ تېخى ھازىرمۇ ئۇنىڭ تىنچلىقىنى تىلەپ ئولتۇرۇشامسەن؟! — دېدى يېپىسكوپ كۆرەڭلىگەن ھالدا.

— تەقسىر، پۇقرالارنىڭ ھاياتلىقى ئۈچۈن، تىنچلىق ھەققىدە كېڭەشمەك ۋاجىپتۇر. ئەزىز دىنىڭلارنىڭ ئەقىدىسىدە پۇقراغا رەھىم قىلىش لازىملىقى كۆرسىتىلگەن ئەمەسمۇ؟

— ھىم، — يېپىسكوپ دىمىغىنى قاقتى، — پەرۋەردىگار يات دىندىكىلەرنى جازالاشنى قۇۋۋەتلەيدۇ.

— بىراق، سىلەر دىمىيات شەھىرىنى بىر يىل مۇھاسىرە قىلىپ يېتىپمۇ ھېچقانداق نەتىجە چىقىرالمىدىڭلارغۇ؟...

— سىلەر قانداق بەدەل تۆلەپ، تىنچلىقنى قولغا كەلتۈرمەكچى؟ — دەپ سورىدى يېپىسكوپ ئەلچىنىڭ سۆزىنى بۆلۈپلا تەكەببۇرلۇق بىلەن.

— ئەگەر قوشۇنىڭلار مىسىردىن پۈتۈنلەي چېقىپ كەتسە، ئەزىز سۇلتانىمىز يېرۇسالىم خانلىقىنى سىلەرگە تاپشۇرماقچى. يېرۇسالىمنىڭ سابىق كاروللى بۇنىڭدىن 13 يىل مۇقەددەم مۇشەررەپ بولغان دىنىڭىزلارنىڭ قىممەت باھالىق مۇقەددەس مىراسلىرىنىمۇ قايتۇرۇپ بېرىدۇ. ئۇ-نىڭدىن تاشقىرى، قوشۇنىڭلارغا پۇل- دۇنيا ئىنئام قىلىدۇ.

ئەلچىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ يېپىسكوپنىڭ يۈرەكلىرى ئۇيناپ كەتتى. ئەلچى ئۇتتۇرىغا قويغان شەرتلەر ھەقىقەتەن خېلىلا پايدىلىق ئىدى. ئەمما، ئاچ كۆزلۈك پۈتكۈل ۋۇجۇدىغا سىڭسىپ كەتكەن بۇ يېپىسكوپنىڭ كۆڭلىگە پۈككىنى يالغۇزلا قىممەت باھالىق مىراس ۋە ھېلىقى پۇل - دۇنيا ئەمەس، ھەتتا مۇقەددەس شەھەر يېرۇسالىمنىڭ ئۇنىڭغا ئازلىق قىلاتتى. ئۇنىڭ نەزىرىدە مىسىرنى قوراللىق كۈچى بىلەن قولغا كەلتۈرۈپ، تېخىمۇ كۆپ نەرسە ئۇنداۋۇ-ۋالماقچى ئىدى.

— پەرۋەردىگارغا ھاجەت بولغىنى پۈتكۈل شەرق،— دېدى ئۇ تېخىمۇ كۆرەڭلەپ،— ئەگەر سۇلتانىڭلار پۈتكۈل مىسىرنى پەرۋەردىگارغا تۇتسا ھەم ئۆزى خرىستىئان دىنىغا كىرسە، ئاندىن بىز ئۇنىڭغا تىنچلىق ئاتا قىلىمىز[1].

---

[1] « دۇنيانىڭ بەش مىڭ يىلى » 2- قىسىم 276-، 277- بەتلەر.

بۇنداق سۆھبەت ئەلۋەتتە بۇزۇلاتتى. 1219- يىلى دېكابىرنىڭ باشلىرىدا ئەھلىسەلىپ قوشۇنلىرى دىمىيات شەھىرىنى ئاخىرقى قېتىم ھۇجۇمغا ئۆتتى. بىرقانچە يۈزمىڭ مارك قىممىتىدىكى بايلىقلارنى غەنىيمەت ئالدى. بۇ غەلىبىنىڭ ئىلھامى بىلەن ئۆزىنى ئۇنتۇپ ئېسەنگىرەپ كەتكەن ئەھلىسەلىپ كاتتىۋاشلىرى دىمىيات شەھىرىگە ياۋروپادىن يارەمچى قوشۇن يېتىپ كەلگۈچە ساقلاپ تۇرۇپ، 1221-يىل ئىيۇندا مىسىر پايتەختى قاھىرە شەھىرىگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. مىسىر سۇلتانى قايتا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەھلىسەلىپ قوماندانلىرىغا ئۆتكەنكى شەرتلەرنى قەيت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تەكلىپى رەت قىلىندى. ئىيۇننىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەھلىسەلىپ قوشۇنلىرى قاھىرەگە كىرىدىغان يولدىكى مۇھىم ھەربىي بازا بولغان ئەل مەنسۇرغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى. ئۇلارنىڭ تاللىغان ھۇجۇم باشلاش ۋاقتى دەل نىل دەرياسىنىڭ تاشقىن بولۇدىغان پەسلىگە توغرا كېلەتتى.

7- ئاينىڭ باشلىرىدا نىل دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا تروپىك يامغۇرى شىددەت بىلەن يېغىشقا باشلىدى. بۇ يامغۇردىن ھاسىل بولغان دەھشەتلىك قىيان ھەرقايسى جىلغىلاردىن گۈركىرەپ ئېتىلىپ چىقىپ، جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ شىددەت بىلەن ئاقتى. ئەل

مەنسۇر شەھرى ناھايىتى تېزلا چوڭ سۇ ئامبىرى ھالىتىگە كېلىپ، ئەھلىسەلىپ قوشۇنلىرىنىڭ چېدىر - بارگاھلىرى توپان بالاسى ئاستىدا قالدى. بۇنداق كەلكۈن پەيتىدىن ئالدىن خەۋىرى بار مىسىر قوشۇنلىرى تېز ھەرىكەتكە كېلىپ، ئەھلىسەلىپ قوشۇنىنىڭ قايتىش يولىنى توسۇۋالدى. ئەھلىسەلىپ قوشۇنلىرى دېمىيات شەھرىنىڭ يېنىدىكى بازىسىغا قايتىش سەپىرىدە مىسىر قوشۇنلىرىنىڭ تەرەپ - تەرەپتىن قىلغان ھۇجۇملىرى بىلەن يېرىمىدىن كۆپرەكى قىرىلىپ كەتتى.

بۇ قېتىملىق قانلىق مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، ئەھلىسەلىپ قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى يېپىسكوپ پراگ سۇلھى قىلىشنى تەلەپ قىلدى. مىسىرلىقلارنىڭ ھاقارەتلىك ئېغىر شەرتلىرىنى قوبۇل قىلىش نۆۋىتى ئەمدى ئۇنىڭغا كەلگەن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تېخى ئىشغال قىلغىنىغا ئۇزاق بولمىغان دېمىيات شەھىرىدىن ئاخىر چېكىنىپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. 1221- يىل ئاخىرىدا ئەھلىسەلىپ قوشۇنى مىسىردىن شەرمەندىلەرچە چېكىنىپ غەربىي ياۋروپاغا قايتىپ كەتتى. مەرھۇم پاپا ئىننوكېنتIII ئۆزى داغدۇغا بىلەن قوزغىغان بەشىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى ئەنە شۇنداق مەسخىرىلىك مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى.

ئالتىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى
(1228 — 1229)

بۇ قېتىمقى ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى ھەقىقىي دىنىي تۈس ئالمىغان بولسىمۇ، يەنىلا ئۇنىڭغا پاپا تەشەببۇسچى بولدى. يىراقتا قالىنىدىغان بۇ يۈرۈشكە گېرمانىيە كارولى ھىنرىيVIنىڭ ئوغلى فىدىرىخII يولباشچىلىق قىلدى.

فىدىرىخII ئەسلىدە يېرۇسالىمنىڭ كارولىغا كۆيئوغۇل بولغانلىقى ئۈچۈن، يېرۇسالىم كارولى ئۆلگەندىن كېيىن، ئايالى مەلىكە يولاندىنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن يېرۇسالىمغا كارول بولدى. ئۇ نامدا كارول ئاتالغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۆزى يېرۇسالىمغا بېرىپ، تاجۇتەختىنى تېخى تاپشۇرۇۋېلىپ ئالمىغان ئىدى. ئۇ پاپانىڭ تەشەببۇسىغا ناھايىتى قىزغىنلىق بىلەن ئاۋاز قوشۇپ، سەپەر تەييارلىقىغا كىرىشتى. ئۇنىڭ مەقسىتى مۇشۇ باھانىدە لەشكەر باشلاپ بېرىپ، يېرۇسالىمدىكى مىراس تاجۇتەختىنى قولغا كەلتۈرمەكچى ئىدى. لېكىن، بەختىگە قارشى ئۇ يول ئۈستىدە ئېغىر كېسەل بولۇپ قالغانلىقتىن، سەپەرنى داۋاملاشتۇرالماي، قوشۇننى قايتۇرۇۋېتىپ ئارىلىغا قايتىپ كەتتى. پاپا ئۇنىڭغا

«پاپانىڭ مۇقەددەس بۇيرۇقىدىن باش تارتتى» دېگەن بەتنام بىلەن دىنىي جەمئىيەتتىن قوغلاپ چىقىرىپ، مەڭگۈلۈك مۇرتەد قىلىۋېتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، تەھدىت سالدى. فىرىدرىخII پاپانىڭ بۇ تەھدىتىدىن ئانچە قورقۇپ كەتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىل بەتنامنىڭ كەلگۈسىدە ئۆز ئەۋلادلىرىنىڭ بېشىغا ئارتۇقچە ئەۋارىچىلىكلەرنى كەلتۈرۈشىنى خالىمىغانلىقى ئۈچۈن، ئەھلىسەلىپ يۈرۈشىنى قايتا داۋاملاشتۇرۇش قارارىغا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بىر مەزگىل تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن، ئۈدۈل مىسىرغا قاراپ يۈرۈش قىلدى.

فىرىدرىخII بالالىق دەۋرلىرىدە ستېسىلىيەدە كۆپ ۋاقىت تۇرغان، مۇسۇلمانلارنىڭ تەسىرىگە خېلى چوڭقۇر ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن، بەزى ئەھلىسەلىپ ھۆكۈمدارلىرى ئۇنى «دىندىن ئازغان، بىدئەتچى» دەپ ئاتاشقان ئىدى. لېكىن، قانداقلا بولمىسۇن، ئۇ خېلى تەربىيە كۆرگەن. چوڭقۇر بىلىملىك بولۇپ، رىم پاپاسى ئۇنىڭغا تەھدىت سالغانلىقى ئۈچۈنلا، بۇ قېتىمقى ئەھلىسەلىپ يۈرۈشىنى قايتا باشلىدى. ئۇ مىسىرغا يېتىپ بېرىپ، ئەييۇبىيە سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى ھۆكۈمدارلىرىدىن كامىل بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى.

بۇ ۋاقىتلاردا ئەييۇبىيە سۇلالىسىنىڭ ئىچكى

قىسمىدا تەخت تالىشىش ماجراسى يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن، كامىل بىئارام ۋە تەھلىكە ئاستىدا ئىدى. ئۇ، فرىدرىخII بىلەن شەرتنامە ئارقىلىق يېرۇسالىمنى باشقۇرۇش ھوقوقىنى ئۇنىڭغا ئۆتكۈزۈپ بەردى ھەم ئاككا شەھرىدىن يېرۇسالىمغا ئۆتۈشىدىغان بىر يول ئېچىپ بېرىشكە ماقۇل بولدى. بۇنىڭ ئۈچۈن، فرىدرىخ كامىلنىڭ بۆلگۈنچى قېرىنداشلىرىغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەم بەرمەكچى بولدى. كامىلنىڭ ئەھلىسەلىپچىلەر ياردىمى بىلەن مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىنى باستۇرۇشنى مەقسەت قىلغان بۇ كېلىشىمى ئۇنى كىشىلەرنىڭ نەزەر - ئېتىبارىدىن پۈتۈنلەي چۈشۈرۈۋەتتى. ئۇ ئۆز قېرىنداشلىرى بىلەن بولغان تەخت تالىشىش ماجرالىرى ئۈچۈن، ئەقلىسىزلىق قىلىپ يېرۇسالىمنى قولدىن بېرىپ قويدى. ئاقىۋەتتە باتۇر سالاھىددىن ئەييۇبى قاتارلىق ئەجدادلىرى نۇرغۇن جاپا - مۇشەققەتلىك، قانلىق كۈرەشلەر ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن بارلىق نەتىجىلەر ئۇنىڭ يارامسىز ئەۋلادلىرىنىڭ كالتە پەملىك بىلەن قىلغان ناشايان ھەرىكەتلىرى تۈپەيلىدىن قولدىن چىقىپ كەتتى.

1240- يىلى كامىلنىڭ جىيەنى مۇلكى سالھا- كىمىيەت بېشىغا چىقتى. چىگگىزخاننىڭ ھۇجۇمى بىلەن خارەزمىدىن چېكىنىپ چىققان بىر تۈرك قوماندانىنىڭ ئۆز

قوشۇنلىرى بىلەن يارەم قىلىشى ئارقىلىق، يېرۇسالىم قايتىدىن ئەييۇبىيە سۇلالىسىنىڭ قولىغا ئۆتتى.

يەتتىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى (1249 — 1240)

ئالتىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى ئاخىرلىشىپ چارەك ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن، رىم پاپاسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن غەربىي ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ فېئودال كاتتىۋاشلىرى يەتتىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپنى ئۇيۇشتۇردى. بۇ قېتىمقى سەپەرگە فرانسىيە كارولى سان لوئى قوماندانلىق قىلدى.

بۇ ۋاقىتتا ئەييۇبىيە سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى مۇلكى سالىھ كېسەل بولۇپ يېتىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئەھلىسەلىپ قوشۇنى ھېچبىر توسالغۇسىز ئالغا قاراپ يۈرۈش قىلىۋەردى. ئۇلار مۇشۇ يۈرۈشىدە دىمىيات پورتى بىلەن يەنە بەزى ئورۇنلارنى ئىشغال قىلىپ، ئاندىن توپتوغرا قاھىرە شەھرىگە قاراپ ئىلگىرىلىدى. لېكىن، ئۇلار يۈرۈش جەريانىدا يول ئۈستىدىكى چوڭ قانالالاردىن ئۆتەلمەي توسۇلۇپ قالدى، شۇ پەيتتە نىل دەرياسىدا كەلكۈن پەيدا بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئەھلىسەلىپ قوشۇنى يا

ئالدىغا ماڭالماي ياكى ئارقىسىغا قايتالماي، ئىنتايىن مۇشكۈل ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قوشۇن ئىچىدە ۋابا كېسەللىكى تارقالدى. ئەھلىسەلىپ قوشۇنىنىڭ ئەھۋالى ئېغىرلىشىپ ھالاكەت گىردابىغا چۈشۈپ قالدى. مۇشۇ پەيتتە، پادىشاھ مۇلكى سالھ قوشۇنلىرىنى نىل دەريا-سىنىڭ دېلتىسىغا ئەۋەتىپ، ئۇلارنى ھەر تەرەپتىن قور-شىۋالدى. ئەھلىسەلىپنىڭ سان لوئى قاتارلىق بىرمۇنچە كاتتىۋاشلىرى ئەسىرگە چۈشتى، بىر قىسىم لەشكەرلەر كەلكۈن ئاستىدا قېلىپ، پاتقاقلارغا پېتىپ ئۆلدى.

سان لوئى تۆت يىلدەك ئەسىرلىكتە مۇناخ بولۇپ تۇرغاندىن كېيىن، ئەييۇبىيە ھۆكۈمرانلىرىغا 3 مىليون فرانىك تۆلەپ، بېسىۋېلىنغان دىمىيات پورتى ۋە باشقا جايلارنى قايتۇرۇپ بېرىپ، ئەسىرلىكتىن ئازاد بولۇپ، ئۆز يۇرتى غەربىي ياۋروپاغا قايتىپ كەتتى. ئۇ، مۇشۇ مەغلۇبىيەتتىن ھېچبىر ساۋاق ئالماي ياۋروپاغا بارغاندىن كېيىن، تۇنىسقا قىلىنغان بىر قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشىدا جېنىدىن ئايرىلدى. شۇ كۈنلەردە مىسىر ئەييۇبىيە سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمدارى مۇلكى سالھمۇ ۋاپات بولغان، ئۇنىڭ تەخت ۋارىسى تورانشاھ بۇ ۋاقىتتا مېسوپوتامىيدە ئىدى. تۇرانشاھنىڭ ئانىسى پاراسەتلىك خانىش شاجاربدۇر پادىشاھ مۇلكى سالھنىڭ

ئۆلۈمنى كىشىلەردىن مەخپىي تۇتۇپ ئۇنى جەمئىيەتكە ئېلان قىلماي، ئوغلى كەلگۈچە ھاكىمىيەتنىڭ تىزگىنىنى ئۆزى تۇتۇپ تۇردى.

ئەييۇبىيە سۇلالىسىمۇ خۇددى ئابباسىيلار سۇلالىسىگە ئوخشاش دۆلەتنىڭ چوڭ ھەربىي ھوقوقىنى بىر قىسىم تۈرك ھەربىي ئاقسۆڭەكلىرىگە تۇتقۇزغان ئىدى. ئۇلارنىڭ ھوقوقى بارغانچە يوغىناپ، تورانشاھ دەۋرىگە كەلگەندە ھەتتا پادىشاھنىمۇ چەكلەپ، ئۇنى قونچاققا ئايلاندۇرۇپ قويۇپ، بارلىق ھوقوقنى ئۆزلىرى ئىگىلىۋالدى. ئاخىرىدا پادىشاھنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، مىسىر تارىخىدا مەملۇكلەر (تۈرك قۇللىرى) ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىپ، خېلى ئۇزاق مەزگىل ھۆكۈم سۈردى.

سەككىزىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى
(1271 — 1270)

ھەر خىل - ھەر شەكىلدىكى ئەھلىسەلىپ ھۆكۈمدارلىرى تۈرلۈك سەۋەب ۋە غەرەز بىلەن ئەھلىسەلىپنىڭ شەرققە قاراتقان باسقۇنچىلىق ئۇرۇشىنى ئۇزۇلدۇرمەي داۋاملاشتۇردى. بۇ قېتىملىقى فرانسىيە كارولى سان لوئىنىڭ ئىنىسى ئانجۇلۇق چارلىز تەرىپىدىن 1267- يىلى ئېلىپ بېرىلدى.

ئانجۇلۇق چارلىز بۇ قېتىمقى ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى ئارقىلىق كونستانتىنوپولنى بېسىۋېلىپ. ئۆزىنى ۋېزانتىيە ئىمپېراتورى دەپ ئېلان قىلدى. ئۇ يېرۇسالىم بىلەن ستىسلىينى ئىشغال قىلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن ستىسلىيلىكلەر قەيسەرلىك بىلەن قارشى تۇرۇپ، ئۆزىنى مۇداپىئە قىلغانلىقتىن، ئۇنىڭ سۇيىقەستى ئەمەلگە ئاشمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، پاپا كىلمانII نىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاراگونىيلىك جىمىس بىر قىسىم ئەھلىسەلىپ قوشۇنى تەشكىل قىلىپ، كېچىك ئاسىياغا يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەردىن تېگىشلىك دەككىسىنى يەپ، ھېچبىر نەتىجە قازىنالماي قايتىپ كەتتى.

جىمىسنىڭ نەتىجىسىز ھەرىكەتلىرىدىن ئۈمىدسىزلەنمىگەن پاپا كىلمانII يەنە يېڭىدىن ئەھلىسەلىپ قوشۇنى تەشكىل قىلدى. بۇنىڭغا ئانجۇلۇق چارلىز بىلەن ئەنگلىيە كارولى ئىدۋارد I يېتەكچىلىك قىلدى. ئۇلار يۈرۈش قىلىپ كارپاگىنغا بېرىپ، ھەممىسى شۇ يەرگە توپلىشىپ بولغان ۋاقىتتا، ئەھلىسەلىپنىڭ ھەربىي لاگېرىدا ۋابا كېسەللىكى تارقىلىپ، نۇرغۇن ئادەم قىرىلىپ كەتتى. بۇ پاجىئەدىن ھەتتا ئانجۇلۇق چارلىز ۋە ئۇنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىمۇ قۇتۇلالمىدى. تۇنىس پادىشاھى ئەھلىسەلىپ باشلىقلىرىغا نۇرغۇن پۇل بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلار بۇ يەردىن قايتىپ

داۋاملىق يۈرۈش قىلىپ 1271- يىلى پەلەستىنگە يېتىپ كەلدى. ئۇلار بۇ يەردىمۇ كۆپ ئەۋارىچىلىك ۋە جاپا - مۇشەققەتلەرنى تارتىپ، ئاخىر ھېچبىر نەتىجە قازىنالماي ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كېتىشتى.

1274- يىلى پاپا گىرىگورىيX فرانسىيىنىڭ لىئون شەھىرىدە قۇتراتقۇلۇق تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق يەنە بىر قېتىم ئەھلىسەلىپ قوشۇنى ئۇيۇشتۇرۇلدى. لېكىن، ئەھلىسەلىپ قوشۇنلىرى توپلىشىپ يولغا چىقىشتىن بۇرۇن پاپا ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلار ئۆز جايىدا توختاپ قالدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى پاپا تەرىپىدىن بىرقانچە قېتىم ھەر خىل - ھەر شەكلدىكى ئەھلىسەلىپ قوشۇنلىرى ئۇيۇشتۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇلاردىن ھېچقانداق نەتىجە ھاسىل بولمىدى. ئاخىر ئۇلار مۇسۇلمانلارنى قويۇپ، ئۆزى بىلەن بىر دىندا بولغان پولشا ۋە چېخ قاتارلىق خرىستىئان ئەللىرىگە ئەھلىسەلىپ قوشۇنى تەشكىل قىلىپ ئەۋەتتى.

چېخ خەلقىنىڭ ھوس باشچىلىق قىلغان كەڭ كۆلەملىك خەلق قوزغىلىڭى باستۇرۇلۇپ، 1415- يىلى گېرمانىيىنىڭ كونىستانتىس شەھىرىدە دىنىي سوت يىغىنى ئېچىلىپ، ھوس بىدئەتچى دەپ ئەيىبلىنىپ ئوتتا كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرۈلدى. بۇ خەۋەر ئاڭلانغاندىن كېيىن،

پۈتكۈل چېخ خەلقى قوزغىلىپ، مەملىكەتنىڭ ھەممە يەرلىرىدىكى چېركاۋلارنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ، دىن تارقاتقۇچىلارنى مەملىكەتتىن قوغلاپ چىقىرىپ، دىنىي جەمئىيەتلەرگە قاراشلىق مال - مۈلۈك ۋە يەر - زېمىنلەرنى كىشىلەر تەقسىم قىلىشۋالدى.

1420- يىلى چېخ خەلقىنىڭ قوراللىق كۈرىشى تازا ئەۋج ئالغان پەيتتە، رىم پاپاسى چېخ بىدئەتچىلىرىنى جازالاش ئۈچۈن، يەنە بىر قېتىم ئەھلىسەلىپ سەپەرۋەرلىكى ئېلىپ باردى. بۇ قېتىم ئۇيۇشتۇرۇلغان ئەھلىسەلىپ قوشۇنىغا ئۆزىنى مۇقەددەس رىمنىڭ ئىمپېراتورى دەپ ئاتىۋالغان گېرمانىيە كارولى سىگىزموند رەھبەرلىك قىلىپ، ئۇدۇل پراگا شەھرىگە ھۇجۇم قىلدى. چېخ خەلقى ئۆزىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر مىللىي قەھرىمانى جون رىزكانىڭ قوماندانلىقىدا ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىنى ئارقىغا چېكىنىدۈردى. 1421-، 1422- يىللىرى ئۇيۇشتۇرۇلغان بىرقانچە قېتىملىق ئەھلىسەلىپ قوشۇنى قوزغىلاڭچى ئاممىنى تەرىپىدىن چېكىنىدۈرۈلدى. ئۇلار مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەستىن، 1427—1430- يىللىرى يەنە ئىككى قېتىم ئەھلىسەلىپ قوشۇنى ئۇيۇشتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ھەيۋەتلىك خەلق ھەرىكىتىنىڭ قۇدرەتلىك دولقۇنى ئۇلارنىڭ بارلىق ياۋۇزلۇقلىرىنى بىتچىت قىلىپ سۈپۈرۈپ تاشلىدى.

ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشىنىڭ ئاقىۋىتى

1. ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشىنىڭ بالايىئاپەتلىرى

رىم پاپالىرى ۋە غەربىي ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەل فېئودال ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان، «ئەھلىسەلىپ» دەپ ئاتالغان ئۇرۇشلار ئومۇمەن ئىككى ئەسىردىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئىچىدە ئون نەچچە قېتىم ئېلىپ بېرىلدى. بۇ ئۇرۇشلارنىڭ بەزىسى مەلۇم تارىخىي ۋەدىنىي قىزغىنلىق سەۋەبىدىن، بەزىسى پاپا ۋە ئايرىم ھۆكۈمرانلارنىڭ سىياسىي غەرەزلىرى تۈپەيلىدىن ئېلىپ بېرىلغان ئىدى. ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشى تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشلار ئىچىدە داۋام قىلغان ۋاقتى بىرقەدەر ئۇزاق، ئۇرۇشقا قاتناشقان ئەللەرگە كەلتۈرگەن زىيىنى ئىنتايىن ئېغىر بولغان تارىخىي ئاپەتتۇر.

ئىككى ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت داۋام قىلغان ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشلىرىنى ئومۇمەن تۆۋەندىكى ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈش مۇمكىن: 1- باسقۇچ ئىستېلا دەۋرى

بولۇپ، بىرىنچى ۋە ئىككىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، 1092- يىلىدىن 1144- يىلىغىچە داۋام قىلدى. 2- باسقۇچ قارشىلىق كۆرسىتىش دەۋرى بولۇپ، بۇ باسقۇچ قەھرىمان سالاھىددىن ئەييۇبىنىڭ ئەھلىسەلىپ قوشۇنى ئۈستىدىن قىلغان شانلىق غەلىبىلىرىدىن باشلانغان 1173 — 1193- يىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 3- باسقۇچ ئومۇمەن ئازادلىق دەۋرى بولۇپ، مەملۇكلەرنىڭ ئەھلىسەلىپچىلەرنى سۈرىيەدىن قوغلاپ چىقارغان دەۋرىدىن باشلىنىدۇ.

ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشلىرى دەسلەپتە قانداقتۇر « مۇقەددەس جايىنى قوتقۇزۇش » دېگەن شوئار ئاستىدا باشلانغان ئىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇلار بۇ ئاستىدا بەزى ئەللەرنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ دىنىي چۈمپەردىلىرىنى پۈتۈنلەي چۆرۈپ تاشلاپ، ئىستېلا قىلىنغان ھەرقايسى ئەل خەلقلىرىگە دەھشەتلىك ھالدا قانلىق قىرغىنچىلىق ۋە تالان - تاراج ئېلىپ بارىدى. بۇ قىرغىنچىلىق ئۇرۇشلار شەرقىي ئوتتۇرا يەر دېڭىزى بويىدىكى ھەرقايسى ئەل خەلقلىرىگە، بولۇپمۇ پەلەستىن، سۈرىيە، مىسىر، شەرقىي رۇم ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى خەلقلەرگە ئۇنتۇلغۇسىز ۋەيرانچىلىق ۋە بالايىئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. بۇ قانلىق قىرغىنچىلىقلار جەريانىدا ھەر

جاكورى[1] قوزغىلىڭى 1358- يىل 5- ئايدا فرانسىيىنىڭ شىمالىدىكى بىر كىچىك يېزىدا پارتلىدى. قەھر - غەزەپكە كەلگەن دېھقانلار ئاممىسى نۇرغۇن فېئودالالارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ قورۇقلىرىنى ۋەيران قىلدى. بۇ ھەرىكەت پۈتكۈل فرانسىيە بويىچە چوڭ قوزغىلاڭنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە تۈرتكە بولدى. قوزغىلاڭچى دېھقانلارنىڭ باشلىقى كليوم كارل مول كۆرەش تەجرىبىسىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە جەڭگىۋار دېھقانلار قوشۇنىنى تەشكىل قىلىپ، كۆپلىگەن فېئودالالارنىڭ قەلئەلىرىنى گۈمران قىلىپ، ئۆزىنى قىرىپ - چاپتى. قوزغىلاڭچى دېھقانلارنىڭ « بارلىق ئاقسۆڭەكلەرنى قويماي يوقىتايلى» دېگەن شوئارى ئاستىدا قوزغىلاڭ بارا - بارا پۈتكۈل فرانسىيىگە يامرىدى، كۆپلىگەن شەھەر ئەمگەكچىلىرىمۇ بۇ ھەرىكەتنى قوللىدى. قوزغىلاڭ پۈتۈن مەملىكەت بويىچە تازا ئەۋج ئالغان پەيتتە، بوۋىنىگ مەيلو دېگەن جايدا قوزغىلاڭچىلار بىلەن ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولدى. ھۆكۈمەت تەرەپ قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبىرى كليوم كارلنى سۆھبەت ئۆتكۈ-

---

[1] جاكورى— فرانسىيە يېزىلىرىدىكى دېھقانلار ھەر خىل شېۋىدە سۆزلەشكەنلىكى ئۈچۈن، شەھەرلىكلەر ئۇلارنىڭ تىلىنى چۈشەنمەي «جاكورى» (كالدۇر - كۇلدۇر) دەپ ئاتىغان.

زۇشكە تەكلىپ قىلىپ، ھىيلىگەرلىك بىلەن تۇتقۇن قىلدى. ھۆكۈمەت يول باشلىغۇچىسىدىن ئايرىلغان قوزغىلاڭچى قوشۇنغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى مۇشۇ غەلىبىدىن كېيىن قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ 20 مىڭدىن ئارتۇق قېرى - ياش، ئەر - ئايال ئاممىنى قىرىپ تاشلىدى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبىرى كىلىيوم كارلنى دەھشەتلىك ھالدا قىيناپ ئۆلتۈردى.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، 1381- يىلى ئەنگلىيىدە كۆتۈرۈلگەن ۋات تېلر قوزغىلىڭى قاتارلىقلار تۈپەيلىدىن پۈتكۈل غەربىي ياۋروپا ئىگىلىكى ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. شەھەر - يېزىلاردىكى كەمبەغەل ئاممىا ئىنتايىن ئېغىر تۇرمۇشتا قېلىپ، ئاچارچىلىق ۋە تارقىلىشچان كېسەللىكلەر تۈپەيلىدىن نۇرغۇن ئادەم قىرىلىپ كەتتى. سۇغرىش ئىنشائاتلىرى ۋەيران بولۇپ، يېزىلار چۆلدەرەپ قالدى.

سەككىز قېتىملىق بۇلاڭچىلىق ئۇرۇش ئارقىلىق رىم پاپاسى باشچىلىقىدىكى يۇقىرى تەبىقە كاتولىك دىنى روھانىيلار ۋە دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ ھەقىقىي ئەپەت - بەشىرىسى خەلقئالەم ئالدىدا تولۇق نامايان بولدى. پاپالارنىڭ ئاچ كۆزلۈك تەبىئىتى ئاشكارا بولۇپ، خرىستىئان دىنىنىڭ ئەسلىدىكى « ھەممە ئادەم باراۋەر » دېگەن تۈپ

ئەقىدىسىگە تۆۋەن قاتلام كىشىلەر ئىشەنمەيدىغان بولدى. پاپا باشچىلىقىدىكى دىنىي جەمئىيەتنىڭ كىشىلەر نەزىرىدىكى نوپوزى ئىنتايىن تۆۋەنلەپ كەتتى. نەتىجىدە پۈتكۈل غەربىي ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەل خەلقلىرى پاپا ۋە ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ روھىي ئاسارىتىدىن قىسمەن بولسىمۇ ئازاد بولدى.

ئامېرىكىلىق ئالىم كالۇبرلى بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دېگەن: « نەچچە ئەسىرلەر داۋام قىلغان ئەھلىسەلىپنىڭ شەرقتە يۈرۈش قىلىشى خرىستىئان دىنى تارىخىدىكى ئەڭ رەسۋاچىلىق ۋە بالايىئاپەت بىلەن تولغان سەھىپە ھېسابلىنىدۇ. ئارىدىن 500 يىل ئۆتتى، لېكىن ئەھلىسەلىپنىڭ شەرق ئەللىرىدە قالدۇرۇپ كەتكەن يامان تەسىرى ۋە ئىشەنمەسلىكلەر ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئەھلىسەلىپنى ئادەم كۈچى ۋە مادديي كۈچ بىلەن تەمىنلىگەن بارلىق كىشىلەرنىڭ قۇلقى ئارقا - ئارقىدىن ئۈزۈلمەي كېلىۋاتقان يالغان ئاخباراتلار بىلەن تولۇپ كەتتى. ئۇرۇشتىن قايتىپ كەلگەن كىشىلەر ساختا مەلۇماتلار ئېلىپ كېلىپ، غەرب ئەللىرىدىكى كىشىلەرنىڭ كاللىسىنى ئىسلام ئەللىرى توغرىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن بىر تەرەپلىمە قاراشلار بىلەن تولدۇرۇۋەتتى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسىنى غەرب ئەللىرىدىكى ئاۋام مائارىپىدىن تازىلاپ

چىقىرىش ھازىرغا قەدەر مۇمكىن بولمايۋاتىدۇ...»

كالۋېرلى سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ يەنە مۇنداق دەپ يازغان: «ئىتالىيەدىن ئەنگلىيەگىچە بولغان دەسلەپكى يەرلىك ئەدەبىياتقا كۆز يۈگۈرتۈپ چىقىلسىلا، كىشىلەرنىڭ ئىسلام ئېتىقادى توغرىسىدا يېزىلغان زور مىقداردىكى ناتوغرا تەسۋىرلىرىنى چىلىقتۇرۇشى تەس ئەمەس. مۇسۇلمانلار بىزنىڭ بىر قاتار بايانلىرىمىزنى رەت قىلىشقا ھازىرمۇ تولۇق ھەقلىق. بۇنداق بايانلار كۈندىلىك خەۋەر، ھەپتىلىك - ئايلىق ژۇرنال ۋە دىنىي ئاخباراتلىرىمىزدا، ھېكايە، رومان، ھەتتا دەرسلىكلىرىمىزدە، ھەممىلا يەردە كۆزگە چىلىقىدۇ. مانا بۇ، ئەھلىسەلىپ تەشۋىقاتىنىڭ غەربلىكلەرگە قالدۇرۇپ كەتكەن مىراسلىرى»[1].

2. ئەھلىسەلىپ يۈرۈشىنىڭ نەتىجىلىرى

ئىككى ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئېلىپ بېرىلغان بۇ قانلىق ئۇرۇشلار يۇقىرىقىدەك ئېغىر ۋەيرانچىلىق ۋە بالا-يىئاپەتلەرنى كەلتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن غەربىي ياۋروپا

---

[1] سەئىد فەييار مەھمۇد: «قىسقىچە ئىسلام تارىخى» 1- قىسىم 418- ، 419- بەتلەردە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

جەمئىيىتىنىڭ مەنىۋى ئويغىنىشى ۋە تەرەققىيات ئىستىقبالى ئۈچۈن تۈرتكىلىك، ئىجابىي روللارنى ئويناندى.

غەربىي ياۋروپالىقلار ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە نۇرغۇن ئىلغار تېخنىكىلارنى ئەھلىسەلىپ يۈرۈشى جەريانىدا ئىسلام ئەللىرىدىكى خەلقلەردىن ئۆگىنىپ، ئۆز ئەللىرىدە قانات يايدۇردى. مەسىلەن، ئۇلار يېزا ئىگىلىكىدە سۇ چىقىرىش ۋە تۇغمەن چۆرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان شامال كۈچى ئارقىلىق ئايلىنىدىغان چاقپەلەك ئەسلىي سۈرىيەلىكلەردىن تارالغان بولۇپ، ئۇنى غەربىي ياۋروپالىقلار ئىككىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ يۈرۈشىدىن كېيىن يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلەتكەن. ئەھلىسەلىپچىلەر سۈرىيەلىكلەر تەرىپىدىن ئىسلاھ قىلىنغان سۇ تارتىش چىغرىقىنى غەربىي ياۋروپاغا ئېلىپ كېتىپ، يەر سۇغرىش ئىشلىرىدا ئىشلەتكەن ۋە ئومۇملاشتۇرغان. ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى خەلىكان (1211 — 1282)نىڭ خەۋەر بېرىشىچە، بۇ خىل سۇ تارتىش چىغرىقىنى مىسىرلىق بىر ئىنژېنېر كونا شەكىلدىكى چىغرىقنى ئىسلاھ قىلىش ئارقىلىق ئىجاد قىلغان ئىكەن.

سۈرىيەلىكلەرنىڭ توقۇش تېخنىكىسى ئاساسىدا ئەھلىسەلىپچىلەر يېپ ئىگىرىشتە چاق ۋە ئۇرچۇق ئىشلىتىش، بوياقچىلىقتا گۈل بېسىش ۋە توقۇش

ئىشلىرىنى ئۆگەنگەن. مۇشۇ ئاساستا تۇنجى توقۇمچىلىق فابرىكىسى فرانسىيىنىڭ ئاراس دېگەن يېرىدە قۇرۇلۇپ، مۇسۇلمان ئەللەرنىڭ گۈل نۇسخىلىرى بېسىلغان ئەدىيال، يىپەك ۋە يۇڭ توقۇلمىلار ئىشلەپچىقىرىلغان.

ئەينەكچىلىك، شىشەگەرلىك، كۇلالچىلىق، ئالتۇن-كۈمۈش بۇيۇملىرىنى ياساش، سىرلىق قاچا - قۇچىلارنى ئىشلەپچىقىرىش ئالدى بىلەن ئىتالىيە ۋە فرانسىيىلەرگە تارقالغان. مۇسۇلمان ئەللىرى بىلەن ئۇچرىشىشتىن بۇرۇن غەربىي ياۋروپالىقلار ياۋايى ھەسەل ھەرىسىنىڭ ھەسىلدىن باشقا تاتلىق نەرسىنىڭ بارلىقىنى بىلمەيتتى. ئۇلار ئىسلام ئەللىرىدىن شېكەر قومۇشى ئۆستۈرۈشنى ئۆگىنىپ، ئاندىن ئۆز ئەللىرىدە شېكەر ئىشلەپچىقىرىشنى باشلىغان.

خەلقئارا سودا ئىشلىرىدىمۇ غەربىي ياۋروپالىقلار ئۆمەييە ۋە ئابباسىيلار دەۋرلىرىدە قوللىنىلغان ئىناۋەتلىك قەرز چەكلىرى ئاساسىدا قۇيۇلغان تۇنجى ئالتۇن پۇلنى «ۋېزانتىيە ساراسىن تىللاسى»[1] دەپ ئاتىغان. بۇ خىل تىللانىي فرانكلار قارىمىقىدىكى سۈرىيە كېنەزلىكى تەۋەسىدە تۇرۇپ قالغان ۋېنتسىيىلىكلەر قۇيغان بولۇپ، بۇ

[1] شۇ دەۋرلەردە غەربىي ياۋروپالىقلار مۇسۇلمانلارنى «راسىن» دەپ ئاتىغان.

تىللاغا ئەرەب يېزىقى ئويۇلغان. ئۇلار سودا ئىشلىرىدا بۇ خىل تىللانى ئالماشتۇرۇش ۋاستىسى قىلغان. شەرقتىكى ھەر-قايسى ئەللەردە گىنويە، پىسا ۋە ۋېنتسىيە قاتارلىق باي دۆلەتلەرنىڭ سودا ۋاكالەتخانىلىرى قۇرۇلغان. خۇسۇسەن ئەييۇبىيە سۇلالىسى ۋە مەملۇكلەر دەۋرىدە، ئەھلىسەلىپ يۇرۇشى داۋاملىشىپ تۇرغان بولسىمۇ، خەلقئارالىق سودا قوغداپ قېلىنىپ، مىسىر پورتى ئارقىلىق ھىندىستان، جۇڭگو، ياۋروپا بىلەن بولىدىغان سودىغا ئوڭايلىق تۇغدۇ-رۇلغان. ئىتالىيە ۋە مارسىل كېنەزلىكىنىڭ سودىگەرلىرى بۇ سودىدىن كەلگەن پۇللارنى مىسىرنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن ئەھلىسەلىپ يۇرۇشى قوزغاشقا سەرپ قىلغان.

تۇنجى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ يۇرۇشىدىن كېيىن، شەرقىي ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ئەتراپىدا فرانكلارنىڭ غەربىي ياۋروپا لاتىن ئۇسلۇبىدىكى تۆت كىچىك خانلىقى قۇرۇلغان. كىچىك ئاسىيانىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئەرمىنىيە خانلىقى، ئۇنىڭدىن تۆۋەنرەكتە ئانتىئوك خانلىقى، ئۇنىڭ جەنۇب تەرىپىدە تىرىپولى خانلىقى ۋە ئۇنىڭغا تۇتاش يېرۇسالىم خانلىقى مۇسۇلمان ئەللەرگە يېقىن ئورۇنلاشقانلىقى ھەم خانلىقلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا مۇسۇلمانلار بىلەن خرىستىئانلار ئارىلىشىپ ياشىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزئارا سودا- سېتىق، باردى - كەلدى قىلىشىپ،

بىر - بىرىنى چۈشىنىشكە باشلىغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئارىسىدىكى نىزا ۋە چۈشەنمەسلىكلەر ئازىيىپ، ئەنئەنىۋى بىر تەرەپلىمە قاراشلار ئۆزگىرىشكە يۈزلەنگەن.

بۇرۇن مۇسۇلمانلار خرىستىئانلارنى «ياۋايى خەلق» دەپ كەمسىتەتتى، خرىستىئانلار بولسا مۇسۇلمانلارنى «دەھرىلەر ۋە كۇپپارلار» دەپ ئاتايتتى. ئۇلار ئۆزئارا ئارىلىشىپ تۇرغاندىن كېيىن، بىر - بىرىنىڭ ياخشى تەرەپ ۋە ئارتۇقچىلىقلىرىنى تونۇپ يېتىشتى. مۇسۇلمانلارنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى، ئەدەپلىك مۇئامىللىرى غەربىي ياۋروپالىقلاردا ئىنتايىن ياخشى تەسىر قالدۇردى. ئۇلار مۇسۇلمانلارنىڭ ھۈنەر - سەنئەت ماھارىتىگە قايىل بولۇپ، مۇسۇلمان ئۇسلۇبىدىكى گۈزەل ئۆي - ئىمارەتلەرنى ياساتتى، مۇسۇلمانلارنىڭ ھەر خىل كىيىم - كېچەك فورمىلىرىنى كېيىشكە ۋە ھەر خىل تائاملىرىنى يەپ ئادەتلىنىشكە باشلىدى. بۇ مەزگىللىك ئۆزئارا چۈشىنىش ۋە مۇناسىۋەت ئارقىلىق ئۇلار ئارىسىدىكى سودا - ئالاقە ئىشلىرى تېخىمۇ گۈللەندى. ئىسلام ئەللىرىنىڭ ھەر خىل قول ھۈنەر مەھسۇلاتلىرى غەربىي ياۋروپا بازارلىرىدا ناھايىتى بازار تاپتى. ئۇرۇش تېخنىكىسى جەھەتتە ھۇجۇم ۋە مۇداپىئە قوراللىرىنى ئىشلىتىش ۋە ياساش تېخنىكىسى كەڭ ئالماشتۇرۇلدى. جۇڭگونىڭ تۆت چوڭ كەشپىياتىدىن

مىلتىق دورىسىنى ئىشلىتىش ۋە كومپاستىن پايدىلىنىش قاتارلىقلار شۇ دەۋرلەردە مۇسۇلمانلار ئارقىلىق غەربىي ياۋروپالىقلارغا تونۇلدى.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئابباسىيلار، بۇۋەبەدىلەر، ئىسپانىيەدىكى ئۇمەييە سۇلالىلىرى دەۋرىدە گۈللەنگەن ئىسلام ئىلىم - پەن ۋە مەدەنىيىتى ئەھلىسەلىپ يۈرۈشلىرى ۋاستىسى ئارقىلىق غەربىي ياۋروپالىقلارغا تونۇلدى. قەدىمكى رىم ۋە يۇنان مەدەنىيەت مىراسلىرى خاتىرىلەنگەن پراگامىتلەر غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنى گېرمانلار ئىشغال قىلغاندىن كېيىن كۆپلەپ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان ئىدى. ئۇنىڭغا يېزىلغان تۈرلۈك خاتىرىلەر قىرىپ، خېتى ئۆچۈرۈلگەندىن كېيىن، چېركاۋلارنىڭ دۇئا - تىلاۋەتلىرى ۋە تۈرلۈك تېمىلاردىكى نەرسىلەر يېزىلغان. بۇنداق پراگامىتلەر باشقايوللار بىلەنمۇ يوقىلىشقا يۈزلەنگەن. ئىسپانىيەدىكى ئۇمەييە خەلىپىلىكى ۋە ئابباسىيلار خەلىپىلىكى دەۋرىدە، خۇسۇسەن خەلىپە ئەل مەئمۇن دەۋرىدە، باغداد ۋە كوردوۋالاردا مەخسۇس تەرجىمە ئىدارىلىرى قۇرۇلۇپ، نۇرغۇن ئالىملار يۇقىرى مائاش ۋە يۇقىرى تەمىنات بىلەن بۇ ئورۇنلارغا تەكلىپ قىلىنىپ، قەدىمكى يۇنان ۋە رىمنىڭ كلاسسىك ئالىم ۋە پەيلاسوپلىرىنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرىنى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلدۇرۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ بۇ ئۇلۇغ

مەدەنىيەت مىراسلىرىنى يوقىلىپ كېتىش تەقدىرىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغان ئىدى. غەربىي ياۋروپالىقلار بۇ ئەسەرلەر بىلەن ئەھلىسەلىپ يۈرۈشى جەريانىدا تونۇشۇپ، ئۆزىنىڭ بۇ قەدىمكى مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ئەرەبچىدىن قايتا لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق ئەسلىگە كەلتۈردى.

غەربنىڭ مەشھۇر ئاستىرونومىلىرىدىن كوپېرنىك، لاپلاسلار ئۆزىنىڭ ئاستىرونومىيلىك تەتقىقاتى جەريانىدا ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن مۇسۇلمان ئالىملىرىنىڭ ئاستىرونومىيلىك تەتقىقات مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن كەڭ پايدىلانغان. مەشھۇر ئاستىرونوم رولاندنىڭ مۇسۇلمان ئاستىرونومىيە ئالىمى ئەل باتانىنى « دۇنيا بويىچە ئۆتكەن 20 نەپەر داڭلىق ئاستىرونومنىڭ بىرى » دەپ قارىغانلىقى مۇسۇلمانلارنىڭ ئاستىرونومىيە جەھەتتىكى كەشپىيات ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىرى ياۋروپا ئاستىرونومىيىسىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن كاتتا تەسىرىنى يېتەرلىك دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇگۈنكى كۈندىمۇ غەربنىڭ ئاستىرونومىيە سىستېمىسىدا بۇ پەنگە ئائىت كۆپلىگەن ئاتالغۇلار ئەرەبچە ئاتالغۇنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە ئاتىلىپ كەلمەكتە.

ئەل مەئمۇن دەۋرىدە مۇسۇلمان ئالىملىرى رىم ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇلۇغ ئاستىرونوم ھەم جۇغراپىئون پىتولىمىنىڭ «ئاسترو-نومىيە قامۇسى » ناملىق

مەشھۇر ئەسىرنى ئىككى قېتىم ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلغان ئىدى. XII ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئىسلام ئالىمى ئىبنى روشد « ئاسترونومىيە قامۇسى » نى يەنە بىر قېتىم تولۇق ۋە ئىلمىي ئاساستا تەرجىمە قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن نۇرغۇن مۇسۇلمان ئالىملار بۇ كىتابقا قىسقىچە مەزمۇن، ئىزاھات ۋە بايانلارنى يېزىپ، يەر شارىنىڭ شەكلى توغرىسىدىكى تەلىماتنى يەنمۇ چوڭقۇرلاپ شەرھلىگەن. بۇ ئەسەرلەر ياۋروپالىقلار تەرىپىدىن 1410- يىلى ياۋروپا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ، پورتوگالىيە، ئىسپانىيە ۋە ئىتالىيىلىكلەرنىڭ يېڭى دېڭىز يولىنى ئېچىش ئۈچۈن پۈتكۈل يەر شارىنى ئايلىنىش سەپىرىنى بەلگىلىشىگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن.

ئەل مەنسۇر ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، شەرقىي رۇم ئىمپېرىيىسىگە ئۆگىنىش ئۈچۈن بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىلگەن. ۋېزانتىيە ئىمپېراتورى ئارستوتىل ۋە پىتولېمىنىڭ كۆپلىگەن ئەسەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يونان ئالىملىرىنىڭ نۇرغۇن كلاسسىك ئەسەرلىرىنى ئەل مەنسۇرغا ھەدىيە قىلىپ، بۇ ئۆمەك ئارقىلىق ئەۋەتكەن. ئەل مەنسۇر بۇ كىتابلارنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، نۇرغۇن ئالىملارنى سەپەرۋەر قىلىپ ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلدۇرغان. تۆۋتىنچى قېتىملىق ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشىدا

كونستانتىنوپول كۇتۇپخانىسى كۆيدۈرۈۋېتىلگەن چاغدا، بۇ كىتابلار كۆيۈپ كۈل بولۇشتىن ساقلىنىپ قالغان، كېيىن يەنە ئەرەبچە نۇسخىسىدىن ياۋروپا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىش ئارقىلىق ياۋپالىقلارغا تونۇلغان.

مۇسۇلمان ئالىم ئابۇ رەيھان بىرونى (973—1048) يونان ئالىملىرىنىڭ يەر شارى توغرىسىدىكى تەلىماتىنى تەۋرەنمەي قوللىغان ھەم قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلغان. ئۇ «يەر شارى ئۆز ئوقى ئەتراپىدا ئايلىنىش ئارقىلىق ئورىتا بويلاپ قۇياشنى ئايلىنىدۇ» دېگەن نۇقتىنىزەرنى ئىلگىرى سۈرگەن. بىرونى بىر ئەسىردە مۇنداق يازغان: «ئەگەر يەر شارى يۇمىلاق بولمىسا، ئۇ ھالدا كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ، ياز بىلەن قىش پەسلىنىڭ ھېچقانداق پەرقى بولمىغان بولاتتى. ھەرقانداق بىر سەييارىنىڭ كۆرۈنۈش دەرىجىسى ۋە ھەرىكىتى ئۇنىڭ ئەمەلىيەتتىكىدەك بولماستىن، بەلكى پۈتۈنلەي باشقىچە بىر ئەھۋالدا بولىدۇ». بىرونىنىڭ بۇ بايانلىرى گالىلىي ۋە كوپېرنىكلەردىن 500 يىل بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنىش ئارقىلىق ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ يەر شارىنىڭ ئايلىنىشى ۋە قۇياش مەركىزىي تەلىماتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

جۇڭگونىڭ يەنە بىر بۇيۇك كەشپىياتى بولغان قەغەزچىلىك VIII ئەسىردە جۇڭگودىن مۇسۇلمانلار رايونىغا كەڭ

تارقالغان. ئەھلىسەلىپنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق قەغەز-چىلىك XII ئەسىردىن كېيىن غەربىي ياۋروپاغا تارقالدى، بۇنىڭ بىلەن غەربنىڭ ئىلىم - پەن ۋە مائارىپ ئىشلىرى تەرەققىي قىلىپ، ئاخىرىدا «ياۋروپا ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ گۈللىنىش ھەرىكىتى» ۋە غەربنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا ئۇچقاندەك ئىلگىرىلەش ھالىتى بارلىققا كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن ئىسپانىيىدە قۇرۇلغان ئالىي بىلىم يۇرتلىرىغا غەربىي ياۋروپانىڭ ھەرقايسى ئەللىرىدىن كۆپلىگەن ئوقۇغۇچىلار كېلىپ ئوقۇغان، مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن يارىتىلغان ئالىي ئىلىم - پەن بىلىملىرى ھەم مەدەنىيەت غەربىي ياۋروپاغا تارقالغان.

ئىسپانىيە مۇسۇلمان ئالىملىرى ئىچىدە ئاستىرونومىيە، ماتېماتىكا، بوتانىكا ۋە تېببابەتچىلىك ساھەسىدە بىرقانچە ئۇلۇغ زاتلار مەيدانغا كەلگەن. مەسىلەن، ئاستىرونومىيە، ماتېماتىكا ئالىملىرىنىڭ ئەڭ مەشھۇرى ئوبۇلقاسىم مەسلەمە مەجرىت كوردوۋادا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. ئۇ، ئەل خارەزمى (780— 850) نىڭ ئاسمان جىسىملىرى جەدۋىلىنى بېرىلىپ تەتقىق قىلىپ، ئۇنى مۇسۇلمان كالېندارىغا مۇۋاپىقلاشتۇرغان. مەجرىتنىڭ ئۆلچەش ئىلمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ماتېماتىكا بىلىملىرىنى

كىشىلەر ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلغان. بۇ جەھەتتىكى يەنە بىر داڭلىق ئەرباب ئابۇ ئىسھاق ئىبراھىم ئىبنى يەھيا زەرقەلى (1029—1087) تولىدودا ياشىغان. ئۇ ئوتتۇرا يەر دېگىزىنىڭ ئۇزۇنلۇقى توغرىسىدىكى ئەل خارەزمىنىڭ مۆلچەر سانىنى تۈزەتكەن. ئۇ ئەينى دەۋردە ئالدىنقى قاتاردىكى ئاسترونوم دەپ قارىلاتتى. ئۇ، كوپېرنىك كېيىن ئۆز ئەسىرىدە مۇقىملاشتۇرغان قۇياش بىلەن ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ئەڭ يېراق ئارىلىقىنى ھېسابلاپ چىققان.

مۇسۇلمانلارنىڭ ماتېماتىكا جەھەتتىكى ئەڭ ئۇلۇغ تۆھپىسى زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئۇقۇم «نۆل» نى قوبۇل قىلغانلىقى، ئۇنى تەكشىلىكتىكى ئۇچ بۇلۇڭ ۋە ستېرېئو-لۇق ئۇچ بۇلۇڭلارغا تەتبىقلىغانلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جەبىر ئىبنى ئەپلاھ «ئاسترونومىيە» دېگەن كىتابىدا بىر بابنى ئاجرىتىپ، ماتېماتىكىنىڭ بۇ تارمىقىنى تونۇشتۇر-غان. گېئورگىي ستارتون ئېيتقاندەك «ئەرەبلەرنىڭ ماتېما-تىكا ۋە ئاسترونومىيە جەھەتتىكى ئىككى چوڭ كەشپىياتى ئارىفمېتىكا بىلەن يېڭى ترىگونومېتىرىيەدىن ئىبارەت»[1].

ئەھلىسەلىپ ۋاستىسى ئارقىلىق ئىسلام مەدەنىيىتى

---

[1] گېئورگىي ستارتون: «ئىلىم - پەن تارىخى» I تۇم خەنزۇچە 543- بەت («قىسقىچە ئىسلام تارىخى»1- قىسىم 386- بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىل).

بىلەن تونۇشقان ۋە ئۇنىڭغا قىزىققان غەربىي ياۋروپالىقلار XII ئەسىردىن كېيىن ئىسپانىيەدىكى تولىدودا بىر تەرجىمە ئىدارىسى قۇرۇپ، بۇ يەردە ئەرەب تىلىدىكى كلاسسىك ئەسەرلەرنى كەڭ تۈردە تەرجىمە قىلىش ئىشلىرىنى يولغا قويغان. شۇنىڭدىن باشلاپ تولىدو غەربىي ياۋروپالىقلارنىڭ ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىدىغان ئاساسلىق مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان. غەربىي ياۋروپالىقلارنىڭ ئەرەب تىلىدىكى ھەر خىل كلاسسىك ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىش ئىشى تاكى XV ئەسىرگىچە ئۇزۇلۇپ قالماي داۋام قىلغان. تولىدودىكى تەرجىمە ئىدارىسىگە پۈتكۈل ياۋروپادىن نۇرغۇن ئالىملار توپلىنىپ، مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن يارىتىلغان مەنىۋى يايلاقلارنى توپلاش بىلەن كەڭ شۇغۇللانغان. مەسىلەن، ئەنگلىيەلىك مىخائىل سىكوت بىلەن چىستىرلىق روبېرت بۇ بىلىم كانىدا كۆپ يىل ئىشلىگەن بولۇپ، روبېرت 1145- يىلى مەشھۇر ماتېماتىكا ئالىمى ئەل خارەزمىنىڭ ئالگىبرا توغرىسىدىكى ئەسىرىنى تۇنجى قېتىم تەرجىمە قىلغان.

1126- يىلى باسىلىق داڭلىق ئالىم ئادىلارۇ تولىدوغا كېلىپ ئىسپانىيەلىك مۇسۇلمان ئالىم، ئاستىرونوم مەجرىتنىڭ داڭلىق ئەسىرى «ئاسمان جىسىملىرى»نى لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلغان. بۇنداق تەرجىمە پائالىيىتى

تاكى XV ئەسىرگىچىلىك ئۇزۇلمەي داۋاملاشقان، بۇ جەريانىدا مەشھۇر ئىسلام ئالىملىرىدىن ئابۇ رەيھان بىرونى، ئەل خارەزمى، ئىبنى سىنا (980—1037)، ئۆمەر ئىبنى ھۇسەيىن رازى، ئىبنى روشىد قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى تامامەن لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. داڭلىق مۇسۇلمان جۇغراپىيە ئالىملىرىدىن ئەبۇ زەيد بەلخى (934- يىلى ۋاپات بولغان)، مۇقەددەسى (985- يىلى ۋاپات بولغان)، مەسئۇدى (956- يىلى ۋاپات بولغان)، ياقۇت (1229- يىلى ۋاپات بولغان)؛ شۇنىڭدەك تەبەرى، ئىبنى ئەل ئەسىر پىدائى، ئىبنى خەلدون قاتارلىق تارىخچىلار مەخسۇس ساياھەت قىلىش ئارقىلىق ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ يازغان كىتابلار ئەرەب تىلىدىن كەڭ تۈردە تەرجىمە قىلىنغان. ئومۇمەن «مۇسۇلمانلار دۇنيا مەدەنىيىتىگە كارامەت تۆھپىلەرنى قوشقان. غەربنىڭ ئادەل تارىخشۇناسلىرى بۇنى بىردەك ئېتىراپ قىلىدۇ. ئەگەر مۇسۇلمانلارنىڭ تەرجىمە ئىشلىرى بولمىغاندا، قەدىمكى ئىلىمنىڭ تەگدىن تولىسى مۇقەررەر ھالدا يوقلىپ كەتكەن بولاتتى. ياۋروپادا ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ گۈللىنىشى مۇقەررەر ھالدا نۇرغۇن يىل كېچىككەن بولاتتى»[1].

---

[1] پروفېسسور ناجۇڭ 1981- يىلى پاكىستاننىڭ ئىسلامئاباتتا

دېمەك، مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن يارىتىلغان ئىلىم - پەن مەھسۇلىنىڭ كۆپ قىسمى ئەنە شۇ تەرجىمە ئىشلىرى ئارقىلىق ياۋروپالىقلارنىڭ مەدەنىيىتى مىراسلىرى ئىچىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ياۋروپالىقلار ئەرەبلەردىن ئالغىلى بولىدىغانلىكى نەرسىنىڭ ھەممىسىگە ئىگە بولدى. XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا فرانسۇزلار موبىلدا بىر ئالىي مەكتەپ قۇرغان چاغدا، ئىسپانىيىدە مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇلگەن بىر قىسىم ئىسپانىيىلىك ئالىملارنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلغان. كېيىنچە، بۇ مەكتەپ فرانسىيىدىكى تۇنجى ئالىي مەكتەپكە ئايلانغان، ھەتتا XIVئەسىرنىڭ ئاخىرىدىمۇ ئەرەب ئىسلام ئىلىم - پەنلىرى ئوكسفورد ۋە پارىژ ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا ئاساسلىق دەرس پروگراممىلىرىغا كىرگۈزۈلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، فرانسۇز ئالىمى لوبون «ئەرەب مەدەنىيىتى» دېگەن كىتابىدا « XV ئەسىرگە كەلگۈچە ياۋروپا ئالىملىرىدىن ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان بىرمۇ كىشى يوق»، «ئۇلار ياكى ئەرەبلەردىن ئۇستاز تۇتقان، ياكى ئەرەبچە

ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا ئىسلام ئالىملىرى يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويغان ئىلمى ماقالىسىدىن («جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى» ژۇرنىلى 1984- يىل 1- سانىغا قارالسۇن).

كلاسسىك ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلغان. ئەرەبلەرنىڭ ئەسەرلىرى، بولۇپمۇ پەننىي ئەسەرلىرى ياۋروپانىڭ ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلىرىدە كەڭ تۈردە ئوقۇتۇلغان ۋاقىت 500 يىلغا يېتىدۇ»[1] دەپ يازغان.

ئىبنى روشىدنىڭ پەلسەپىۋى ئەسەرلىرى بىلەن ئىبن سىنا ئەسەرلىرى تاكى XVIIIئەسىرگىچە ياۋروپا ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئىلمىي مۇھاكىمە تېمىسىغا كىرگۈزۈلۈپ كەلگەن. شۇڭا، كارل ماركس «ئەھلىسەلىپ ياۋروپاغا ئويغىنىش ۋە تەرەققىيات ئېلىپ كەلدى»[2] دېگەن. ئەمەلىيەتتىمۇ بۇرۇن دائىم بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇش - جېدەل قىلىشىپ تۇرىدىغان پۈتكۈل غەربىي ياۋروپا دائىرىسىدىكى ھەرقايسى كارول ۋە كېنەزلەر، تۈرلۈك فېئودال تەپرىقە كۈچلىرى ئەھلىسەلىپنىڭ ئېھتىياجى بىلەن پاپانىڭ تەشۋىقاتى ئارقىلىق ئۆزئارا ئىچكى جېدەل-نىزالىرىنى تۈگىتىپ، پاپانىڭ يارىشتۇرۇشى بىلەن ئىتتىپاقلىشىشقا باشلىدى. ئەھلىسەلىپكە قاتناشقان بەزى كىشىلەر ئىسلام ئەللىرىدە كۆرگەن ھۈنەر - تېخنىكىلارنى قوللىنىپ، ئۆز يۇرتلىرىدا ھۈنەر -

---

① پروفېسسور ناجۇڭنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىدىن.

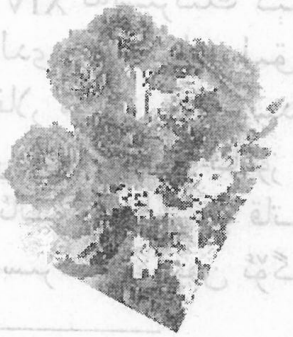
② «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى» II تۇم 464- بەت (قازاقىستان «يېڭى ھايات» نەشرىياتى 1954- يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 387- بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىل).

كەسىپ ئىشخانىلىرىنى قۇردى.

ئەھلىسەلىپ يۈرۈشىدىن بۇرۇن شەرقتىكى دۆلەتلەر ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي تەرەققىيات جەھەتتە غەرب دۆلەتلىرىدىن كۆرۈنەرلىك ھالدا ئېشىپ كەتكەن ئىدى. ئەھلىسەلىپ يۈرۈشلىرى ئارقىلىق غەربىي ياۋروپالىقلار شەرقنىڭ نۇرغۇن ئىلىم- پەن نەتىجىلىرىنى كۆرۈۋېلىشقا ۋە ئىگىلىۋېلىشقا مۇيەسسەر بولدى. قەغەز ياساشنى XII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەرەبلەردىن ئۆگەندى. نەتىجىدە فرانسىيە ۋە نىدىرلاندىيە (گوللاندىيە) دە XIII ئەسىردە، گېرمانىيىدە XIV ئەسىردە، ئەنگلىيىدە XVI ئەسىردە قەغەز زاۋۇتلىرى بارلىققا كەلدى. ئەرەبلەر XIII ئەسىردە ئىشلەتكەن دورا قاچىلاپ ئاتىدىغان ملىتىق ۋەزەمبىرەكنى غەربىي ياۋروپالىقلار XIV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن تارتىپ ئۆگىنىۋالدى. دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك جەھەتتە «ياۋروپالىقلار شەرق ئەللىرىدىن قوناق، شال، كۈنجۈت، ئارپا، پۇرچاق، پاختا، تاۋۇز تېرىشنى، لىمون، شاپتۇل، ئۆرۈك، ئالۇچا، خورما قاتارلىق مېۋىلەرنى ئۆستۈرۈشنى XIV ئەسىردىن كېيىن ئۆگىنىۋالدى...»[1].

[1] «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1980- يىل 3- سان 83- بەتكە قارالسۇن.

ئىككىنچى ئەسىردىن كۆپىرەك داۋام قىلغان بۇ قىرغىنچىلىق ئۇرۇشلار جەريانىدا غەربىي ياۋروپانىڭ ھەرقايسى ئەللىرىدىكى فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ۋە چەۋەندازلار قورۇق ئىگىلىرى ئۇرۇشتا كۆپلەپ قىرىلىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئاساراتىدىكى يانچى دېھقانلار فېئودالىزىم كىشەن ۋە ئاسارەتتىن قۇتۇلۇپ، شەھەرلەرگە كىرىپ ھەر خىل قول ھۈنەر ئىشخانىلىرى ۋە مانوپاكتورىيىلەردە ئىشلەشكە باشلىدى. نەتىجىدە بۇ ئەللەرنىڭ شەھەر ئىگىلىكى يۈكسىلىپ، كاپىتالىزمنىڭ دەسلەپكى بىخلىرى ۋۇجۇدقا كەلدى.

پايدىلىنىلغان مۇھىم ماتېرىياللار

1. ئەھمەد رەپىق: «بۈيۈك تارىخى ئومۇمىي» IV توم، 1901- يىل ئىستانبۇل تۈركچە نەشرى.
2. سالاھ كامال: «تارىخى ئىسلام»، 1904- يىل قىرىم باغچا سارايى تاتارچە نەشرى.
3. «ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخى»، ئالمۇتا 1957- يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.
4. «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1980- يىل 3- سانى.
5. «دۇنيانىڭ قىسقىچە تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1982- يىل ئۇيغۇرچە نەشرى (بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتى « قىسقىچە دۇنيا تارىخى»نى تۈزۈش گۇرۇپپىسى تۈزگەن « قەدىمكى زامان قىسمى»).
6. «جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى» ژۇرنىلى 1984- يىل 1-سان.
7. «دۇنيانىڭ بەش مىڭ يىلى» 2- قىسىم، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1985- يىل نەشرى.
8. «سەلجۇقىيلەر تەزكىرىسى»، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمكى

ئەسەرلەر ئىشخانىسى تۈزگەن (1991- يىل 9- ئاي).
9. سەئىد فەييار مەھمۇد (پاكىستان): «ئىسلام دىنىنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1- قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996- يىل نەشرى.
10. ب گ. غاپوروۋ: « تاجىكلار تارىخى » (ئىككى قىسىم) قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988- يىل نەشرى.

